

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књига 13

КЛИМЕНТ ЦАМБАЗОВСКИ

**КУЛТУРНО-ПОЛИТИЧКЕ ВЕЗЕ
БУГАРА С КНЕЖЕВИНОМ
СРБИЈОМ**

ОД ПОЧЕТКА XIX ВЕКА ДО ПАРИСКОГ МИРА
1856. ГОДИНЕ

БЕОГРАД 1982

КЛИМЕНТ ЦАМБАЗОВСКИ

**КУЛТУРНО-ПОЛИТИЧКЕ ВЕЗЕ БУГАРА
С КНЕЖЕВИНОМ СРБИЈОМ**

ОД ПОЧЕТКА XIX ВЕКА ДО ПАРИСКОГ МИРА 1856. ГОДИНЕ

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

EDITIONS SPECIALES

N° 13

KLIMENT DŽAMBAZOVSKI

**RELATIONS CULTURELLES
ET POLITIQUES DES BULGARES
AVEC LA PRINCIPAUTE
DE SERBIE**

**DEPUIS LE COMMENCEMENT DU XIXe SIECLE
JUSQU'AU TRAITE DE PARIS 1856**

Rédacteur

RADOVAN SAMARDZIC

**Membre correspondant de l'Académie Serbe
des Sciences et des Arts**

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

**Présenté à la séance du Conseil scientifique
de l'Institut des études balkaniques le 18 décembre 1980**

BELGRADE 1982

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књига 13

КЛИМЕНТ ЦАМБАЗОВСКИ

**КУЛТУРНО-ПОЛИТИЧКЕ ВЕЗЕ
БУГАРА С КНЕЖЕВИНОМ
СРБИЈОМ**

**ОД ПОЧЕТКА XIX ВЕКА ДО ПАРИСКОГ МИРА
1856. ГОДИНЕ**

Уредник

РАДОВАН САМАРЦИЋ

**Дописни члан Српске академије наука и уметности
Директор Балканолошког института**

**Примљено на седници Научног већа Балканолошког института
18. децембра 1980. године.**

БЕОГРАД 1982

**Монографија је штампана захваљујући финансијској
помоћи коју је обезбедила Заједница науке Србије**

Рецензенти

**Академик Васа Чубриловић
Радован Самарџић, дописни члан САНУ**

**На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР
Србије број 413-034-02, ова књига је ослобођена плаћања посебног
републичког пореза на промет производа и услуга у промету.**

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	1
КУЛТУРНО-ПОЛИТИЧКЕ ВЕЗЕ СРПСКОГ И БУГАРСКОГ НАРОДА У ДОБА ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ	9
Рилски манастир као ослонац културно-просветних веза српског и бугарског народа у обновљеној Пећкој патријаршији	12
Сеоба Срба и Бугара под патријархом Арсенијем Чарнојевићем у Угарску	14
Хиландар као центар за развијање и ширење јужнословенске узајамности српског и бугарског народа у доба препорода у току XVIII и почетком XIX века	18
Утицај Доситеја Обрадовића и Вука Караџића на национални препород бугарског народа крајем XVIII и првих деценија XIX века	29
Бугари и први српски устанак	39
КУЛТУРНО-ПОЛИТИЧКЕ ВЕЗЕ БУГАРСКЕ С КНЕЖЕВИНОМ СР- БИЈОМ У ДОБА ВЛАДАВИНЕ КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА 1815 —1839. ГОДИНЕ	46
Политичке прилике у Кнежевини Србији и Бугарској у доба владавине кнеза Милоша Обреновића	51
Путовање кнеза Милоша Обреновића преко Бугарске у Цари- град	64
Помоћ кнеза Милоша Обреновића Рилском манастиру	70
Штампање бугарских књига и уџбеника у доба кнеза Милоша Обреновића у Кнежевини Србији	75
КУЛТУРНО-ПОЛИТИЧКЕ ВЕЗЕ БУГАРА СА КНЕЖЕВИНОМ СРБИ- ЈОМ У ДОБА УСТАВОБРАНИТЕЉА	85

Политичке прилике у Кнежевини Србији и Бугарској у доба уставобранитеља	89
Политичке везе Бугара са Кнежевином Србијом у доба уставобранитеља	108
<i>Србске новине</i> о школству, култури и борби бугарског народа за народну цркву у доба уставобранитеља	120
<i>Србске новине</i> о школству у Бугарској у доба уставобранитеља	126
<i>Србске новине</i> о културном развоју Бугара у доба уставобранитеља	130
<i>Србске новине</i> о борби бугарског народа за народну цркву у доба уставобранитеља	134
ПРИВРЕДНЕ ВЕЗЕ СА КНЕЖЕВИНОМ СРБИЈОМ У ДОБА УСТАВОБРАНИТЕЉА	142
Бугарски баштовани као печалбари у Кнежевини Србији за време уставобранитеља	143
Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији за време уставобранитеља	150
Бугарски трговци на панаџурима у Кнежевини Србији за време уставобранитеља	168
Путовање кнеза Александра Караборџевића кроз Бугарску да би се састао са султаном у Казанлуку	172
Културно-просветне везе бугарских црквено-школских општина са Кнежевином Србијом у доба уставобранитеља	179
ШТАМПАЊЕ БУГАРСКИХ КЊИГА И УЏБЕНИКА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ УСТАВОБРАНИТЕЉА	190
ШКОЛОВАЊЕ БУГАРСКИХ МЛАДИЋА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ УСТАВОБРАНИТЕЉА	215
Школовање првих бугарских богослова у Кнежевини Србији за време уставобранитеља	216
Молбе бугарских студената у западноевропским земљама и Русији упућене уставобранитељској влади за стипендије	224
Редовно школовање бугарских Бака за време уставобранитеља у Кнежевини Србији у гимназијама, на Лицеју и Богословији	227
<i>Résumé</i>	
RELATIONS CULTURELLES ET POLITIQUES DES BULGARES AVEC LA PRINCIPAUTÉ DE SERBIE DEPUIS LE COMMENCEMENT DU XIXe SIÈCLE JUSQU'AU TRAITÉ DE PARIS 1856	236
<i>Извори и литература</i>	250
<i>Скраћенице</i>	254
<i>Index nominum</i>	255

ПРЕДГОВОР

Уколико желимо да откријемо и забележимо природне чи-ниоце и основе културно-политичких веза и сарадње српског и бугарског народа у току XIX века потребно је да своја истраживања и проучавања започнемо још у далекој средњовековној прошлости обају народа, односно од оног тренутка кад су Турци почели да продиру на Балканско полуострво и да освајају балканске и јужнословенске феудалне државе једну за другом. Долазак Турака у југоисточну Европу и на Балканско полуострво пада у оно време кад су се балканске средњовековне феудалне државе започеле распадати услед унутрашњих и међусобних сукоба. Познати српски научник и историчар Стојан Новаковић овако објашњава распадање и пропадање средњовековних балканских држава и долазак Турака на Балканско полуострво: „Историја нас учи да је стари државни развитак балканских народа довео Турке на полуострво.“¹

Кад су Турци закорачили на Балкан, у Византији је већ вођена веома оштра и непоштедна борба око престола између наследника Јована Палелога VII и истакнутог војсковође и државника Јована Кантакузена. Што се тиче Бугарске, она је после смрти Ивана Александра била подељена на две кнежевине: Видинску и Трновску.² У средњовековној Србији, великаши су одрекли послушност младом цару Урошу после смрти цара Душана

¹ С. Новаковић, *Балканско полуострво и етнографски спорови*, Балканско питање и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1885—1905, Београд 1906, 382.

² *История на България*, БАН, Институт за история, том први, София 1961, 241.

и прогласили се за независне господаре у областима којима су раније управљали. Тако разједињене и изнутра поцепане балканске средњовековне феудалне државе нису биле способне да се одупру турској најезди, те су једна за другом постале плен турског војног феудализма. Захваљујући централизму и верском фанатизму, Турска је веома лако побеђивала своје противнике, али освајање балканских средњовековних феудалних држава није ипак ишло брзо и једноставно. Од средине XIV века, кад су се Турци појавили на Балканском полуострву, па до освајања Деспотовине Србије, последње балканске средњовековне феудалне државе, 1459. године требало је да прође сто година. Како закључује Јован Цвијић, ширење Турака на Балканском полуострву после преласка мореуза кретало се углавном по главним балканским магистралним путевима и долинама у пределу река Марица-Морава и Вардар-Морава.³ На релацијама ових путева одиграле су се и највеће битке између турске војске и јединица српских средњовековних владара и њихових савезника: најпре на Марици код Черномена, затим на Плочнику у долини Топлице и коначно на Косову. Ове победе су допринеле да се Турци учврсте на Балканском полуострву и створе добру основу за даља продирања ка средњој Европи.

Освајачке тежње Турака на Балкану допринеле су још при њиховим првим корацима да се балканско становништво непрекидно покреће са југа ка северу, супротно кретањима која су се десила онда кад су се Јелини и Словени досељавали на Балканско полуострво. У својој студији *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Јован Цвијић износи: „У почетку турске најезде најпре се један део становништва из равница и котлина повукао у планинске крајеве, и тај процес се и доцније понављао, али никад није захтевао велике масе. У исто време, а нарочито доцније, настају многобројне сеобе супротног смисла, по правилу из виших области у ниже, а најмногобројније и најважније с југа на север, северозапад и североисток у границама Балканског полуострва, али их често и прелазе.“⁴ Кретања балканских народа у доба најезде Турака на Балканско полуострво, као и за време турске петовековне владавине, допринела су да се из основа промене њихови међусобни односи који су постојали у време њихових средњовековних феудалних држава. То је уједно учинило да се балкански народи између себе толико измештају и изукрштају, на пример Срби и Бугари, да је заиста било тешко утврдити где се завршава граница бугарског, а где почиње граница српског народа. Још неколико околности у животу балканских народа за време турске владавине имало је позитивну улогу у њиховом међусобном повезивању и приближавању. То су били

³ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд, 105.

⁴ Ј. Цвијић, *нав. дело*, 128.

управна подела Турске која се није придржавала државних и етничких граница балканских средњовековних феудалних држава, затим делатност православне цркве преко културно-просветних и управних установа да све православне балканске народе уједини у њиховој борби против турске власти ради ослобођења, и на крају ратови средњоевропских и европских земаља у доба опадања турске моћи од краја XVII века, нарочито Аустрије и Русије. Оне су тада ратовале против Турске да би освојиле оне територије на Балканском полуострву које су им биле потребне и пружиле им могућност да спроведу своје политичке циљеве у југоисточној Европи и на Блиском истоку.

За време пет векова турске власти збиле су се на Балканском полуострву такве демографске промене код балканских народа да је веома тешко утврдити где почињу етничке границе једног, а настављају границе другог народа. Ово међусобно прожимање у току столећа створило је заједничке друштвене, политичке и економске интересе. Они су се посебно одразили у доба националног препорода и националноослободилачких покрета балканских и јужнословенских народа, с високом свешћу и сазнањем да се једино уједињени и заједничким снагама могу ослободити дуговековног турског ропства. Ово јединство балканских и јужнословенских народа у борби против турске власти потврдило се више пута, почевши од првог српског устанка у којем су учествовали Грци, Бугари и други балкански народи на страни Срба у борби за ослобођење, па до балканских ратова 1912. године, кад су балкански и јужнословенски народи успели да се ослободе захваљујући заједничким напорима и да протерају Турке са Балканског полуострва.

Као што смо већ нагласили, предмет нашег истраживања и проучавања су културно-политичке везе и сарадња Бугарске са Кнежевином Србијом у току XIX века до Париског уговора о миру 1856. Међутим, ми смо започели да проучавамо природну основу овог питања још од доласка Турака на Балканско полуострво, са жељом да истакнемо њихову спонтану и непосредну везу у доба турске власти.

Србија и Бугарска, односно српски и бугарски народ као два суседна народа истог јужнословенског порекла, заузимају такав географски и међународни положај на главним путевима долином Мораве и Марице да је, прво, Европа преко њих повезана са Блиским истоком и, друго, да су међусобне везе толико развијене да омогућују међусобну сарадњу на друштвеном, политичком, економском и културно-просветном пољу у различитим историјским раздобљима. Распадање бугарске средњовековне феудалне државе и долазак Турака на Балкан пружили су српском и бугарском народу посебне услове за развијање међусобних веза и сарадњу. Тако је на пример велики број истакнутих

бугарских културних радника пребегао у Србију још у доба Деспотовине Стефана Високог у раздобљу од 1389 до 1459. године. Затим су Срби и Бугари били од 1557. до 1767. под јурисдикцијом Пећке патријаршије која им је пружила заштиту на културном и политичком пољу. И на крају, после повлачења аустријске војске крајем XVII века, велики број бугарског становништва прешао је у Хабзбуршку Монархију под вођством пећког патријарха Арсенија Чарнојевића и живео заједно с досељеним српским становништвом. Основни правци миграционих кретања бугарског становништва пред турском најездом били су из југоисточне и источне Бугарске у правцу североистока преко Дунава у Бесарабију и Молдавију, затим из тзв. Бугарске плоче или северне Бугарске у Влашку и Молдавију, и на крају са слива Марице преко Ихтиманског превоја у источну и североисточну Србију, односно из долине Марице у долину Нишаве и Мораве у Србију, а касније у Угарску.⁵ Последњи правац кретања бугарског становништва пред турском најездом и у току османске власти заслужује посебну пажњу зато што пружа највише податке о пресељавању Бугара са слива Марице, из западне и северозападне Бугарске, на територију источне и североисточне Србије.⁶

После битке на Марици 1371. године, један део бугарског становништва је бежећи пред Турцима прешао долином Марице преко Ихтиманског превоја у долину Нишаве и населио се у Србију. Из ове бугарске сеобе у Деспотовину Стефана Високог, посебно привлаче пажњу два најистакнутија бугарска народна просветитеља и научна радника: Григорије Цамблак и Константин Костенечки (под тим именом је познат у бугарској историји књижевности), односно Константин Филозоф. Григорије Цамблак и Константин Филозоф су припадали познатој Трновској школи која је основана у манастиру св. Тројице у близини Трнова за владавине Ивана Александра, а њен оснивач је био патријарх Јефтимије. Њихов долазак у Деспотовину Србију после пропадања бугарске средњовековне феудалне државе представљао је значајан корак и тренутак у културно-просветним везама између српског и бугарског народа у средњем веку. Тиме је пружена могућност да се повеже културно-просветни развитак двају јужнословенских народа. То је уједно била илустрација како су се два истакнута бугарска просветитеља веома брзо укључила у тадашњи културни, просветни и научни развитак Србије.

Иако је Трновска школа била основана у условима тешких унутрашњих размирица и спољних опасности по опстанак бугарске средњовековне феудалне државе, она је ипак гајила наду да се по угледу на постојеће манастирске школе у Зографском манастиру у Светој Гори и грчке манастирске школе на Истоку претвори у бугарску академију за књижевност и богословске

⁵ Ј. Цвијић, *нав. дело*, 138.

⁶ Ј. Цвијић, *нав. дело*, 437.

науке. Основна замисао и стремљење Трновске школе било је да образује просветне делатнике и књижевнике који ће допринети културном и просветном развоју бугарског народа како би га сачували од многобројних искушења као што су разне јереси и опасности од Турака. Главни предмети који су предавани у Трнавској школи били су теологија, реторика, логика и филозофија, а велика пажња је посвећена и филологији као средству за унапређење бугарског језика. Упоредо са просветним и књижевним радом, ученици су се ради усавршавања бавили и преписивањем старих богословских књига, а исправљали су и грешке у старословенским књигама са богословским садржајем које су биле преведене са грчког. Међутим, патријарх Јефтимије је са тим радом повезао још један веома значајан и важан задатак у тадашњем животу бугарског народа како би допринео унапређењу бугарске средњовековне књижевности. То је била реформа бугарског правописа у коме је тада владало велико шаренило и прави хаос. Да би постигао овај циљ, патријарх је задужио црквене старешине да строго воде рачуна приликом преписивања старих црквених књига преведених са грчког на црквенословенски језик и да не понове већ раније учињене грешке. На овом послу затекло га је у турско освајање Трнова, а потом је одведен у заробљеништво. Али освајањем Трновске Кнежевине није престао његов просветитељски рад. Он је у заточеништву у познатом Бачковачком манастиру (у јужној Бугарској) продужи започету просветитељску мисију и окупио ученике, који су потом наставили рад и после његове смрти.⁷ Као његов непосредан наследник истакао се Тракијац Андроник, али су славу Трновске и Бачковске школе пренели ван граница Григорије Цамблак и Андроников ученик Константин Филозоф.⁸

Нису познати ни тачно време ни услови под којима су Григорије Цамблак и Константин Филозоф прешли из Бугарске у Деспотовину Србију. Под једнима их је позвао деспот Стефан после пада Трнавске Кнежевине под турску власт, а по другима су сами прешли у Србију склањајући се пред турском најездом да би заштитили живот. У сваком случају, њихов долазак у Србију представља изузетну могућност за развијање међусобне сарадње Срба и Бугара на културном и просветном пољу. Цамблаков и Константинов долазак пада у време кад је деспот Стефан посвећивао велику пажњу чувеној Ресавској школи која је била средиште културно-просветног развоја српског народа. Захваљујући њиховом укључивању у рад и унапређење Ресавске школе, њихова књижевна дела су добила високу оцену у српској средњовековној књижевности и постала њен саставни део. Мада су Цамблак и Константин стигли у Деспотовину готово у исто

⁷ Н. Чъкров и Ж. Атанасов, *История на образованието и педагогическата мисла в България*, София 1962, 72.

⁸ Н. Чъкров и Ж. Атанасов, *нав. дело*, 73.

време, ипак ћемо се најпре задржати на Цамблаковом доласку с обзиром на то да је он био старији, да се привремено задржао у Србији и да његови радови прелазе оквире бугарске и српске средњовековне књижевности и филозофије. Они се укључују у токове тадашње европске хришћанске филозофије која се обрачунавала с разним јересима, какав је био случај на пример с Јаном Хусом и Јеронимом Прашким.⁹

Већ смо нагласили да нам није позната година Цамблаковог доласка у Деспотовину Србију, али се претпоставља да је то било у току 1402. Зна се да се веома брзо укључио у живот српског народа у доба Стефана Високог и допринео његовом расвитку. Павле Поповић у студији *Старе српске биографије XV и XVII века* каже: „Он је у својој памети чинио паралелу између српске земље и земље бугарске. Цамблак је волео Бугарску, ван сваке сумње, о њеној прошлости говорио је са осећањем, са жаљењем. Али неки пут говори мало друкчије. Описујући у *Животу Дечанског* постанка Велбушке битке, он представља став српског краља симпатично а став бугарског цара мање повољно.“¹⁰ Цамблаково осмогодишње задржавање у Деспотовини Србији од 1402. до 1409. године завршило се веома плодним радом. Резултат су три биографије: *Живот св. Петке, Служба Стефану Дечанском* и најзначајније дело у српској средњовековној књижевности *Житије Стефана Дечанског*. Павле Поповић закључује да књижевно дело Григорија Цамблака почетком XV века „стоји међу најбољим делима наше биографске књижевности“.¹¹

Много значајнија личност у српској средњовековној књижевности која је дошла из Бугарске у Деспотовину Србију почетком XV века био је несумњиво Константин Костенечки, односно Константин Филозоф, како се назива у српској средњовековној књижевности.¹² Он је у Деспотовину дошао готово у исто време кад и Глигорије Цамблак, али није био непосредан наследник Трновске и Бачковске школе бугарског патријарха Јефтимија, него његовог ученика Андроника. Ипак његов рад у Деспотовини представља продужетак делатности патријарха Јефтимија и на књижевности и на правопису, а преко њега је остварена и веза између Трновске и Ресавске школе. Павле Поповић каже: „Јер тек у Србији и са Константином ова је бугарска школа добила своју формулу и своју примену. Та школа је имала два програма, један књижевни и један правописни.“¹³ Константин Филозоф је провео младост у Трнову, а образовање је стекао у Бачковачком манастиру на југу Бугарске, али то није било довољно за човека

⁹ П. Поповић, *Старе српске биографије од XV—XVII века*, Београд 1936, XXI.

¹⁰ П. Поповић, *Преглед српске књижевности, Стара књижевност, Народна књижевност и Дубровачка књижевност*, VIII издање, Београд 1927, 35.

¹² В. Ђоровић, *Историја Југославије*, Београд 1933, 221.

¹³ В. Ђоровић, *нав. дело*, XL.

који је жудио за што већим знањем и науком. Стога је своје образовање продужио најпре у Св. Гори, затим у Цариграду и на крају у неким местима на Истоку. Знао је неколико језика: грчки, турски, руски и румунски. Поред знања језика, у то време је добро познавао и неколико наука, на пример историју, географију, затим теологију, реторику, логику и филозофију, које су биле основа његовог образовања у младости. Знања је проширивао честим путовањима било на своју руку, или на захтев деспота Стефана Високог који га је слао на Исток у разним политичким мисијама због познавања језика.¹⁴ Широко образовање које је поседовао у то доба било је вероватно главни разлог што му је деспот Стефан поверио и тако значајан задатак као што је било организовање и руковођење Ресавском школом у својој задужбини манастиру Манасији. Константин је на деспотском двору био у учитељској служби, а уз то је имао и посебну школу у којој је примењивао своја педагошка знања. Као учитељ, граматик и филозоф, како га назива Павле Поповић у својој књизи *Старе српске биографије XV—XVII века*,¹⁵ Константин је своја педагошка знања у Ресавској школи развијао у два правца: на књижевном и правописном пољу. Преко књижевног програма је желео да изврши ревизију многих текстова старе црквене књижевности како би их очистио од сталних грешака које су се понављале приликом преписивања, а истовремено да их замени бољим и исправнијим текстовима. Што се тиче рада на правопису, он се састојао у коренитој промени дотадашњег правописа и увођењу новог који су његови наследници радо прихватили.

До краја живота остао је у Деспотовини Србији коју је сматрао за своју домовину, а српској средњовековној књижевности оставио је своја два најзначајнија дела: *Правопис* из 1423. и *Живот деспота Стефана Лазаревића* из 1431. године. Та дела у суштини представљају два правца у његовом културном и научном раду у области књижевности и језика. Као организатор и главна личност у Ресавској школи, Константин је снажно утицао на српске генерације у следећим столећима. Међутим, највећу пажњу привлачи његово дело *Живот деспота Стефана Лазаревића* које заузима посебно место у српској средњовековној књижевности, пре свега зато јер се више бави историјом него хагиографијом, што је био случај са осталим биографијама из тога доба. Историјски догађаји нижу се хронолошки један за другим, уз многе појединости које је прикупљао и трудио се да буду изворне, а то даје његовом делу посебну вредност. Мада је Константин посвећивао више пажње прошлости српског народа, ипак је нашао места и за догађаје из свог времена који су имали изузетан значај у животу тадашњег света. Захваљујући

¹⁴ В. Ђоровић, *нав. дело*, 36.

¹⁵ П. Поповић, *Старе српске биографије . . .*, XLI.

тим особинама, дело Константина Филозофа служи савременим историчарима као извор за проучавање његовог доба.¹⁶

Кратак преглед првих почетака културно-просветних веза између српског и бугарског народа још у средњем веку открива природне чиниоце у току петовековне турске владавине који су утицали на развијање културно-просветних и политичких веза и сарадњу у току XIX века до краја уставобранитељске владе. Заједничка животна питања српског и бугарског народа на путу њиховог политичког, економског и националног развитка, у току XVIII и XIX века створила су мостове који су постали основа за њихову богату културно-просветну сарадњу, што је предмет наших проучавања.

¹⁶ П. Поповић, *Преглед српске књижевности*, 36.

КУЛТУРНО-ПОЛИТИЧКЕ ВЕЗЕ СРПСКОГ И БУГАРСКОГ НАРОДА У ДОБА ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ

Захваљујући географском положају који су јужнословенске средњовековне феудалне државе заузимале на Балканском полуострву, оне нису могле бити посебне етничке целине и зајединице у којима живи један народ, него су имале политичке границе у оквиру којих је живело више народности или етничких групација. Поједини моћни средњовековни бугарски или српски феудални владари нису тежили да створе народну или, у данашњем смислу речи, националну државу у којој би се ујединио бугарски или српски народ, него су тежили да освоје што већу територију, с тим што им је главни циљ био да униште Византију, освоје њену престоницу Цариград и прогласе се за њеног цара.¹ На основу овога може се закључити да су јединство и величина средњовековне бугарске или српске државе највише зависили од моћи или угледа владара, односно да ли је он био способан да управља великом државом и да своје вазале држи у потчињености. Оног тренутка кад би остетили да њихов господар, односно сизерен, није способан да управља великом државом, они су се одвајали и стварали посебне и самосталне државице, не водећи рачуна о судбини свога народа. Ова околност је допринела да су бугарској феудалној држави у доба моћних бугарских средњовековних владара припадале територије на којима су живели Срби, на пример за владавине цара Бориса I и цара Симеона. Исто се дешавало код Срба, па су српској феудалној држави у доба српских средњовековних владара припадале територије на којима су живели Бугари, на пример за време краља Милутина и цара Душана. „Тако се све од времена сеобе народа па до турског освајања полуострво ломило

¹ Х. Гандев, *Проблеми на българското въ зреждане, Националната идея в българскиот историопис*, София 1976, 720.

међу три царства и међу три државна средишта, од којих ни једно није било довољно јако да друга два уништи. То је и спремило земљиште за турско освајање, које се, течајем XIV и XV века десило.² Несигурне и променљиве државне границе балканских и јужнословенских средњовековних феудалних држава допринеле су да између балканских и јужнословенских народа не постоје строга етничка разграничења, посебно између српског и бугарског народа. То је послужило као основа за развијање међусобних веза и сарадње на просветном и културном пољу одмах после њиховог потпадања под турску власт. Кад је најпре бугарска средњовековна држава пала под турску власт 1396, а затим и српска држава 1495, српски и бугарски народ се поново нашао у границама једне државе. Истина, она није била по њиховој жељи, али им је бар пружила могућност да развију међусобне везе и сарадњу ради заштите националне самосвојности и религије, и то посебно на културно-просветном пољу како би одолели притиску што га је на њих вршио освајач са својим политичким и управним установама. И мада је турско освајање неповољно утицало на политички, економски и културни развитак српског и бугарског народа, може се слободно рећи да је оно ипак допринело да дође до територијалног уједињења балканских и јужнословенских народа у једну државу. То је утицало на још веће међусобно мешање и етничко повезивање које је било непрекидно присутно у току петовековне турске власти, с правцем кретања југ-север, југ-северозапад и југ-југоисток.³ Разуме се да при том не треба заборавити значајну емиграцију пословних људи у Цариград, тадашњу престоницу Турског Царства, посебно Грка и Бугара. Они су одатле ширили и преносили утицај на политички и културно-просветни развитак својих народа.⁴

Кад се политичко стање у Бугарској средило после пада под турску власт започело је оправљање и обнављање Рилског манастира. После његовог обнављања, манастирски старешина је у договору с калуђерима одлучио да се мошти св. Јована Рилског врате из Трнова где су биле пренете 1395. године. Тиме је желео да манастиру поврати углед који је уживао код бугарског народа у доба бугарске средњовековне државе.⁵ Да би остварио ову намеру, старешина је био уверен да би било најцелисходније да се обрати за помоћ султанији Мари која је тада живела у својим дворима у Жежевцу близу Сереза. На тај корак се одлучио зато

² С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву*, Београд 1906, 381.

³ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље, Основи антропогеографије*, Београд 1966, 128.

⁴ Ј. Хаџи-Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, Београд 1928, 37.

⁵ Ј. Ивановъ, *Св. Иванъ Рилски и неговиотъ манастиръ*, Софија 1917, 17.

што му је било познато да султанија Мара има велики утицај на султана Мехмеда II и да ће њено посредовање бити успешно. Султанија је успела да од Мехмеда II добије писмену дозволу за пренос моштију св. Јована Рилског, што је и учињено у јуну 1469, а делегацију Рилског манастира сачињавали су игуман Данило и пет-шест калуђера. После успешно завршеног посла, манастирска депутација је посетила султанију у Жежевцу да би јој се захвалила за учињену услугу. Том приликом су добили на поклон плаштаницу за покров светитељевих моштију коју је султанија лично израдила. Она им је у току разговора рекла да се „моли свемилостивом владици да спасе твоје сроднике, једнородни твој народ Бугаре и Србе“.⁶ Султанија је учинила још једно добро дело за Рилски манастир да би обезбедила сигурност његових имања. Наиме, издејствовала је од султана Мехмеда II да изда наредбу којом се забрањује одузимање манастирских имања, па су она остала за издржавање манастира.

Турско запоседање српске и бугарске средњовековне феудалне државе допринело је да се у њиховим некадашњим државним границама изврше управне и политичке промене и поделе које су биле нужне за утврђивање и одбрану турске власти на Балканском полуострву. Пошто се турска најезда на Балкан збила у време кад су значајне територије југозападне Бугарске из доба царева Бориса I и Симеона биле прикључене српској држави у доба краља Милутина и цара Душана, турске власти су извршиле управну поделу према затеченом стању, тако да су се Срби и Бугари нашли заједно у управној целини турске државе. Ова околност пружила је и српском и бугарском народу могућност да развијају међусобне везе како би се заједничким снагама борили за очување народне индивидуалности и заједно настојали да се ослободе турског ропства.

У првим stoleћима турске власти над територијама српске и бугарске средњовековне државе, много већи значај за очување народне самосвојности српског и бугарског народа имале су везе које су се одвијале у границама црквених установа с обзиром на то да су Турци били трпељиви у односу на њихов рад. Српске и бугарске црквене установе су непосредно после пада Срба и Бугара под турску власт једва показивале извесне знаке свог постојања и живота. Биле су укинуте Трновска и Пећка патријаршија, а њихове територије су потпале под јурисдикцију Цариградске патријаршије и Охридске архиепископије. Обнављање Пећке патријаршије царским ферманом из 1557. године представљало је важан датум у прошлости Срба и Бугара. Тада им је пружена могућност да успоставе међусобне везе на територијама бугарске средњовековне државе које су некад припадале српској држави за владавине краља Милутина и цара Душана, односно биле у саставу обнављене Пећке патријаршије. Тако су

⁶ С. Новаковић, *нав. дело*, 222.

под јурисдикцију Пећке патријаршије после њеног обнављања потпале бугарске епархије самоковска, Ћустендилска, дупничка и ихтиманска, а обухватиле су југозападну Бугарску на исток готово до Пазарника и Пловдива, а на север јужно од Софије.⁷ Јордан Иванов у својој студији, односно монографији *Св. Иван Рилски и неговиот манастир* каже: „Ова подела која се одиграла у току XVI века (1557). године кад је била обновљена Пећка патријаршија захватила је северомакедонске области захваљујући заузимању везира, потурченог Мехмеда Соколовића, који је поставио свога брата Макарија на патријаршијски српски престо. Може се рећи да при деоби нису водили много рачуна о црквеним канонима него о вољи власника. Рилски манастир је од тада потпао под територију Пећке патријаршије и под њену духовну власт“.⁸

Рилски манастир као ослонац културно-просветних веза српског и бугарског народа у обновљеној Пећкој патријаршији

Рилски манастир се налази на Рили, највишој и најпознатијој планини у југоисточној Бугарској, на граници према Македонији. Манастир је у X веку основао бугарски цар Петар и посветио га св. Јовану, оснивачу бугарског монашког реда који је проводио живот далеко од насељених места. За време бугарских царева у раздобљу од X до XIV века, манастир је био средиште средњовековне културе и књижевности у југозападној Бугарској. У историју српског народа укључио се за владавине цара Душана, кад је област којом је управљао великаш Реља припала српској средњовековној феудалној држави. Реља је у кругу Рилског манастира подигао камену цркву и високу кулу као своју задужбину.⁹ Од тога доба је манастир добио значајну улогу у животу српског народа, посебно становништва источне Србије које је посећивало манастир у дане његове светковине, верујући у чудотворну моћ свеца-заштитника. Поред тога је у кругу манастира подигнут параклис посвећен св. Сави и Симеону, а трговци из источне Србије, нарочито из Пирота и Ниша, подигли су

⁷ О границама докле се простирала област некадашње Пећке патријаршије пише Гласник ДСС, VIII, Београд 1856, 130; ту се наводи да су самковска и Ћустендилска епархија припадале Пећкој патријаршији; Мирко Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459—1766)*, Београд 1965, 90.; Ферман султана Махмуда српском патријарху Арсенију, Гласник ДСС, XI, Београд 1859, 181; у чланку се говори да су Ћустендилска, дупничка, казанлачка, ихтиманска и самоковска епархија припадале Пећкој патријаршији; С. Новаковић, *Из хронике Деспота Бурђа Бранковића*, извод из Дневника патријарха Арсенија о његовом путовању у Јерусалим 1862—1863, у коме се набрајају бугарски градови који су припадали Пећкој патријаршији, а које је патријарх посетио, Гласник Српског ученог друштва, XXXIII, Београд 1872, 184—187.

⁸ И. Иванов, *нав. дело*, 75.

⁹ И. Иванов, *нав. дело*, 31.

своје конаке у кругу манастира где су одседали за време посете манастиру. Одржавању веза између Рилског манастира и српског народа из источне Србије много су допринели и рилски метоси у Пироту и Нишу које су често посећивали калуђери Рилског манастира, па је тако одржавана непрекинута веза између српског народа и манастира.¹⁰

Међутим, најважнији ослонац у одржавању српских и бугарских веза и сарадње на културно-просветном пољу од средине XVI до средине XVIII века, несумњиво је била јурисдикција Пећке патријаршије над неким бугарским територијама средње и југозападне Бугарске, а посебно над Рилским манастиром који је у то доба био главни чувар бугарске народне индивидуалности у борби против турске асимилације.¹¹ Мада извесни бугарски историчари избегавају да се темељитије позабаве овим питањем да не би морали посведочити српско присуство у прошлости у том делу Бугарске, ипак је Јордан Иванов у монографији *Св. Иван Рилски и његов манастир* на неким местима узгред посветио пажњу овом питању. Он је објаснио како је Рилски манастир потпадао под јурисдикцију Пећке патријаршије од 1557. до 1767. године, кад је Цариградска патријаршија укинула Охридску архиепископију и Пећку патријаршију и њихове територије ставила под своју јурисдикцију. У раздобљу од око 210 година, колико је Рилски манастир био под управом Пећке патријаршије, главна и основна невоља с којом се она сукобљавала била је тежња Цариградске патријаршије да манастир стави под своју власт и тако допринесе културно-просветној јелинизацији бугарског народа. Борба двеју патријаршија око превласти над Рилским манастиром посебно се заострила почетком XVIII века, кад је цариградски патријарх започео делатност да све православне цркве стави под своју власт у границама отоманске државе. Тако би постојао само један патријарх, као што је султан једини господар Турског Царства: „Изгледа да је постојала борба око манастира и да је Васељенска патријаршија желела да присвоји манастир, којег Пећка патријаршија није никако намеравала да се одрекне. У то време су пећки патријарси знали да је манастир њихов, па су га посећивали и чак у њему рукополагали владике.“¹² Борба око Рилског манастира достигла је врхунац у доба сеобе Срба и Бугара под патријархом Арсенијем III у Угарску. У свом делу *Укидање Пећке патријаршије 1766. године*, др Боко Слијепчевић каже: „После преласка патријарха Арсенија III у Угарску учестали су грчки напади на самосталност српске цркве. Са њиме је тада прешло и доста епископа чије су катедре после, делимично, попуњене Грцима. Узима се, да од тада и почиње мешање Грка у

¹⁰ И. Иванов, *нав. дело*, 101.

¹¹ Ферман султана Махмуда патријарху Арсенију, Гласник ДСС, XI, Београд 1859, 181.

¹² И. Иванов, *нав. дело*, 76.

ствари српске цркве. Прелазак патријарха Арсенија III у Угарску повећао је могућност успешног рада против самосталности Пећке патријаршије.¹³ Па ипак су патријарси Пећке патријаршије до краја њеног постојања 1767. упорно одбијали све притиске Цариградске патријаршије да насилно присвоји Рилски манастир. Јордан Иванов даље износи: „Тако је на пример у току 1735. године тамо дошао патријарх Арсеније IV, други пут у току 1735. године. Касније у 1750. години дошао је у манастир пећки патријарх Атанасије, а у 1757. години стигао је Кирил који је рукоположио рилског монаха Сераписона за владику. После десет година, 1766, манастир је посетио последњи пећки патријарх Калиник и рукоположио монаха Никиту за владику.“¹⁴

Мада су се везе и сарадња између српског и бугарског народа од XVI до средине XVIII века развијали преко црквених установа, ипак је њихова основна тежња била у томе да очувају народну самосвојност и тековине из прошлости које су често биле у заједничком интересу. Да су ове везе и сарадња били корисни за оба народа док је Рилски манастир био под јурисдикцијом Пећке патријаршије потврдило се првих деценија XIX века, после оснивања Кнежевине Србије, кад се манастир обратио кнезу Милошу Обреновићу и српском народу за помоћ да би се обновио после катастрофалног пожара.¹⁵

Сеоба Срба и Бугара под патријархом Арсенијем Чарнојевићем у Угарску

Мада је Турска тек код Лепанта 1571. године претрпела први пораз од Хришћанске лиге на челу са Шпанијом као предводником западних земаља, ипак је требало да прође више од сто година да би започело коначно опадање њене моћи.¹⁶ То се десило после неуспеле опсаде Беча 1683, кад је Јан Собејски успео да потуче великог везира Кара Мустафу. После победе код Беча, аустријски цар Леополд I је склопио Свету лигу у договору с папом у коју су најпре ушле Пољска и Млетачка Република, а касније им се придружила и Русија. Овај савез је омогућио Хабсбурговцима да започну истријски задатак, предводећи средњу Европу против Турске. То им је најпре омогућило да је потисну из Угарске и ослободе Будим, а затим да се хабсбуршке армије појаве у јесен 1689. на обалама Саве и Дунава под зидинама Београда, да би на крају долином Мораве и Вардара стигле чак

¹³ Б. М. Слијепчевић, *Укидање Пећке патријаршије 1766. године* (прештампано из *Богословља*, 3—4), Београд 1838, 20.

¹⁴ И. Иванов, *нав. дело*, 76.

¹⁵ К. Цамбазовски, *Културно-просветне везе Рилског манастира са Кнежевином Србијом у току XIX века*, Глас САНУ ССХ, Одељење историјских наука, I, Београд 1974, 197.

¹⁶ В. Поповић, *Источно питање*, Београд 1928, 43.

у близину Велеса и Штипа.¹⁷ И други чланови Свете лиге — Млетачка Република и Русија — постигле су такође запажене успехе у рату против Турске. Млетачка Република је 1685. успела да заузме Мореју, затим Атину, те коначно и Нови код Боке Которске, док су Руси потиснули Татаре на Криму и појавили се на обалама Црног Мора.¹⁸ Дубок продор аустријске армије на Балканско полуострво под Пиколоминијевом командом пробудио је код балканских и јужнословенских народа наду да је дошао час за њихово ослобођење од Турске феудалне власти. То је имало за последицу да се у многим местима у Србији, Македонији и Бугарској појаве народни устанци у позадини турске војске. Тако се покрет аустријских армија према Бугарској најпре одразио код становништва у северозападној Бугарској, у оном делу где је католичка пропаганда у току XVII века ухватила дубље корене, посебно у варошици Чипровци. Захваљујући утицају који је Аустрија имала на турском двору, бугарски католици су у северозападној Бугарској добили повластицу да могу слободно ширити верски утицај и подизати католичке богомоље. Римска црква је ово право искористила особито после Тридентског сабора, кад је добила одрешене руке да шири католичанство на Балканском полуострву. Католичка пропаганда у Бугарској започела је преко бугаризованих саксонских рудара око Чипроваца, да би се постепено проширила и на бугарско становништво. Томе је посебно допринео Петар Солинат, папски мисионар из францисканског реда, иначе босанског порекла, који је после успешне мисије у Чипровцима био постављен за епископа у Софији. Он је успео да покатоличи павликијанска села у северној Бугарској и пловдивском крају. Да би створио ослонац католичкој пропаганди у Бугарској, Солинат је слао бугарску децу на школовање у Рим. Међу њима се највише истакао Петар Богдан Бакшев (1601—1674) који је после завршеног школовања у Риму постао католички архиепископ у Бугарској. Веза северозападне Бугарске са Аустријом преко католичке цркве и папе допринела је томе да се за време наступања аустријске војске на Балкан подстакне бугарско становништво на отпор у позадини турске војске. Кад је аустријска армија после заузимања Београда и југозападне Влашке почела наступати долином Мораве, Чипровчани су сматрали да је дошао час да се дигну на устанак против Турске и ослободе се. Стога су под руководством Георгија Пајачевича образовали неколико чета да би помогли надирање аустријских јединица према Оршави, а затим су после њеног ослобођења кренули према родним Чипровцима како би се повезали с четамa Богдана Марина који је тамо припремао устанак. Да би постигли постављени циљ, устаници су образовали осам чета које су кренуле према

¹⁷ *Историја на македонскиот народ*, Институт за национална историја, I, Скопје 1969, 280.

¹⁸ В. Поповић, *нав. дело*, 57.

Кутлевици (данас Михаиловград) како би из ње протерали Турке. Међутим, тамо их је поразио угарски феудалац Текелија, турски савезник, па су морали да се склоне у планинска места око Чипроваца и да изграде утврђења како би се супротставили Текелијевим јединицама, али су и ту били разбијени. Последице неуспелог бугарског устанка биле су веома тешке: околна места су попаљена, изгинуо је велики број становника, а преживели из села Копиловаца, Клисуре и Железне напустили су своје домове и преко Дунава пребегли у Влашку или Угарску¹⁹

Продор аустријских трупа долином Мораве и Варадара одјекнуо је и у југозападној Бугарској која је била под јурисдикцијом Пећке патријаршије. После освојења Ниша крајем септембра 1689. и напредовања аустријске војске под Пиколоминијевом командом према Скопљу и долином Вардара до Велеса, неке аустријске јединице су се упутиле преко Куманова и Кочана ка југозападној Бугарској. То је подстакло становништво да се у околини Густендила, Дупнице, Софије и Берковице дигне на устанак.²⁰ Међутим, аустријска војска је услед сукоба с Француском била принуђена да се већ следеће године повлачи са Балканског полуострва, па је балканско становништво које је било укључено у устанак било остављено на милост и немилост турској војсци. Она је почела да пали и пљачка села и градове после аустријског повлачења. Турска освета и зулуми захватили су такве размере да је становништво морало бежати на север како би заштитило бар голи живот од турске одмазде. Тада је дошло до познате сеобе великог броја Срба, Бугара и Македонаца под вођством пећког патријарха Арсенија III Чарнојевића. Склањајући се пред турском најездом, народ је прешао Саву и Дунав и склонио се у Угарску, чак до близу Будима. Сеоба је обухватила онај део територија Србије, северозападне Бугарске, источне и средње Македоније које су биле под јурисдикцијом Пећке патријаршије после њеног обнављања 1557. године. У студији *Фактори бугарског препорода*, проф. Христо Гандев каже: „Компромитовано становништво сада је решило да се исели да не би доживело и дочекало турску освету. Са војском су се иселили велики каравани бугарских породица заједно с вредностима и покретним имањем. То су били не само грађани, трговци и занатлије него исто тако и богати сточари и земљорадници, а у неким случајевима кренула су чак и цела села заједно са свештеницима и монасима. Прикључили су се (из Видинског и Густендилског краја) великој маси одбеглих Срба коју је водио њихов патријарх Арсеније Чарнојевић.“²¹

¹⁹ *История на България*, БАН, Институт за история, Второ преработено издање, том први, София 1961, 279.

²⁰ *История на България*, 279.

²¹ Гандев, *нав.*, дело, 58.

Захваљујући помоћи коју су балкански народи пружили аустријској армији и приликом њеног преласка преко Саве и Дунава и приликом њеног напредовања долином Мораве и Вардара, аустријски цар Леополд I Хабсбуршки је прихватио избеглице из Србије, Бугарске и Македоније и даровао им извесне властице које су допринеле очувању њихове народне самосвојности у границама Угарске. После преласка преко Саве и Дунава, Срби, Бугари и Македонци су се у највећем броју населили у угарској равници готово до Будима и ту основали своје општине као самоуправна тела да се брину о њиховом културно-просветном развоју и очувању народних традиција и религије: „Бугари су се дохватили својих занимања: неки су се бавили трговином, други занатима, а трећи земљорадњом, лозарством, градинарством или сточарством у градовима или у њиховој близини.“²²

Међутим, стални аустроугарски ратови у току XVIII века с променљивом срећом учинили су да преко Саве и Дунава с времена на време прелазе нове групе исељеника балканских и јужнословенских народа. Они су се насељавали у Војводини или Угарској, па се њихов број стално повећавао. Почели су да делују као посебна друштвена заједница која је тежила да сачува националну индивидуалност, супротстављајући се не само притиску месних угарских власти него и установама које су тежиле да их потчине и асимилирају. „Почетком 1736. године (10. марта), у Пешти су се скупили представници српске колоније да разматрају важна црквена и народна питања. После завршеног сабора био је састављен протокол о донетим одлукама који су потписали и Бугари Никола Филиппов, Јаков Иванов и Михаило Влков.“²³ Заједничко словенско порекло и заједнички народни интереси у новој домовини учинили су да Срби и Бугари добију заједничке културно-просветне и политичке организације и установе које су се бринуле о очувању њихове националне индивидуалности и стварању услова и основа за заједнички културно-просветни развој так како би се очували народни језик и традиције.

Још од почетка најезде Турака крајем XIV века, а затим после честих ратова крајем XVII и у току XVIII века које су водиле западноевропске земље на челу са Аустријом и Русијом против Турске, стално је повећавано избеглиштво становништва са територија средње, југозападне и северозападне Бугарске и источне Србије. Долинама Марице, Нишаве и Мораве, становништво је бежало на север преко Саве и Дунава у Војводину и Угарску. Међутим, демографско кретање балканског и јужнословенског становништва са југа на север није било убрзано него постепено и у етапама, што је допринело међусобном повезивању и мешању становништва из југозападне и северозападне Бугарске са ста-

²² Гандев, *нав. дело*, 58.

²³ Гандев, *нав. дело*, 59.

новништвом југоисточне и источне Србије.²⁴ Заједничко словенско порекло и православна вера учинили су да Срби и Бугари утичу једни на друге да преносе разне особине, навике и обичаје. Тако се на пограничним територијама српског и бугарског народа у дубини од 50 километара с једне и друге стране, дуж границе од Видина све до источно од Штипа, створила једна етничка подгрупа (или међугрупа) између два јужнословенска народа која је добила особине оба народа. Ова етничка групација позната под именом Шопи представља природну спону између српског и бугарског народа у току 4—5 столећа међусобног повезивања. У доба народног препорода и буђења националне свести, они су се определили за ону националну државу која се прва појавила на њиховој територији. У доба стварања српске националне државе и српске борбе против турске власти у првим деценијама XIX века, становништво југозападне и северозападне Бугарске се веома често придруживало националноослободилачким покретима српског народа. После оснивања српске државе, многи су дошли у Кнежевину Србију као политички емигранти, сезонски радници или печалбари, те доцније постали стална веза на политичком пољу између Кнежевине Србије и бугарског народа. Та веза се посебно одразила и преко културно-просветних установа које су потом пружале помоћ за политички и национални развитак. Уколико би се порекло Шопи посматрало у оквиру његовог историјског развитака и кад би се одбациле ове схеме и претпоставке које су засноване на националистичким тежњама у доба формирања буржоаских држава, онда би се они сматрали за најприроднију спону између српског и бугарског народа у погледу међусобног разумевања и настојања да се обезбеде мир и боља будућност два народа.

*Хиландар као центар за развијање и ширење јужнословенске
узајамности српског и бугарског народа у доба народног
препорода у току XVIII и почетком XIX века*

После неуспеле опсаде Беча 1683. започело је постепено али сигурно опадање турске моћи, што се пре свега одразило и у неуспелим ратовима против западноевропских земаља и Русије. То је у унутрашњем животу Турског Царства имало за последицу најпре слабљење султанове централне власти, а затим распадање турског феудалног система. Слабљење султанове власти показало се у одметништву и отказивању послушности појединих истакнутих феудалаца и покрајинских старешина, а диференцијације и деформације у турском феудалном устројству одразиле су се преко читлучења спахијске земље. Та појава се нарочито заоштрила крајем XVIII и у првим деценијама XIX века. Међутим посто-

²⁴ Цвијић, *нав. дело*, 128.

ји још један чинилац који заслужује посебну пажњу приликом проучавања друштвеног и политичког развика и живота Турског Царства у току XVIII и првих деценија XIX века. То је отварање Турске према западноевропским земљама и Русији, што је била последица њених пораза у ратовима и тежња победника да побеђеном постави услове који ће му омогућити да надзире турски унутрашњи развика како би на време биле спречене реваншистичке тежње појединих кругова у отоманској држави. Аустрија је у првим деценијама XVIII века имала више успеха у ратовима против Турске. Она је у два маха тако дубоко продрла у њену унутрашњост и успела најпре Карловачким уговором о миру 26. јануара 1699. да прошири своју границу на југ до линије од ушћа Босута у Саву до ушћа Тисе у Дунав, а затим су биле „потврђене аустријске капитулације и слобода трговине у смислу њихову дозвољено је Аустрији да може преко свечаних посланика интервенисати на Порти за веру и хаџијска света места у Јерусалиму“.²⁵ У то време је и Русија мировним уговором у Цариграду од 13. јуна 1700. принудила Турску да јој одобри да у Цариграду постави свога представника преко кога ће имати могућност да шири свој утицај на хришћане и јужнословенско становништво на Балканском полуострву. У ствари, Аустрија је највише успеха у рату против Турске постигла онда кад је аустријски војсковођа Евгеније Савојски успео да потуче турску војску код Петроварадина 1716. и кад је заузео Београд. Овај рат завршио се Пожаревачким уговором о миру 1718. којим је Аустрија проширила своју границу у северној Босни долином Саве, затим Банат, источни Срем, Малу Влашку, и на крају Београд са северним делом Србије. Уз то је изнудила повластицу да аустријски трговци слободно тргују по Турској уз наплату царине од три посто од вредности и за увозну и за извозну робу, а такође да се у границама Турског Царства отворе аустријски конзулати који ће штитити аустријске грађане и балканске хришћане.²⁶ Сва та проширења и повластице на рачун отоманске државе, Аустрија је изгубила Београдским уговором о миру 1739. године.

У другој половини XVIII века, Русија је постигла неупоредиво више успеха у ратовима против Турске, најпре победом руске и енглеске флоте над Турском код Чесме и Хиоса 1770, а затим преласком руске армије преко Дунава дубоко у унутрашњост Бугарске јужно од Шумена. Тада је принудила Турску на Кучук-кајнарџијски уговор о миру у јулу 1774. године. У књизи *Источно питање*, Васиљ Поповић износи: „Мир у Кучук-Кајнарџику дао је Русији слободан излаз на Црно море, учинио је црноморском силом, и отворио трговачку везу са Средоземним морем кроз мореузе, дао јој је неку врсту протектората над Влашком и Молдавијом и над источном црквом у Турској. Тиме

²⁵ Поповић, *нав. дело*, 60.

²⁶ Поповић, *нав. дело*, 63.

је ударена основица руској политици, која је преко протектората над хришћанима тежила за протекторатом над Турском све док није на Париском конгресу 1856. године тај руски протекторат замењен европским.²⁷ Упоредо с победама западноевропских земаља и Русије над Турском и њеним отварањем за политички и економски утицај, те с обзиром на друштвени развитак балканских и јужнословенских народа у току XVIII века, на Балканско полуострво су почеле да продире и нове идеје које су произишле из друштвеног и политичког преображаја тадашње западне Европе. То су биле идеје рационализма и романтизма, а одразиле су се преко националног препорода балканских и јужнословенских народа. Једна од најближих балканских и јужнословенских земаља овим идеолошким и друштвеним променама и кретањима у западноевропским земљама била је Србија, односно српски народ који је захваљујући свом геополитичком и међународном положају на Балканском полуострву постао природни мост и посредник у њиховом преношењу и ширењу код суседних балканских и јужнословенских народа. Пuteви преко којих су се шириле те идеје били су различити. Они су могли бити непосредни, то јест онда кад су културно-просветне установе српског народа сарађивале или долазиле у везу с културно-просветним установама бугарског народа, или посредни, односно кад су те идеје преносили истакнути просветни, политички и национални радници, или су се шириле преко појединих трговаца и занатлија који су служили као веза између оба народа.

Стална избеглиштва српског и бугарског становништва преко Саве и Дунава проузрокована најпре ратовима западноевропских земаља и Русије против Турске, затим трговачке везе балканских трговаца са Аустријом и осталим западноевропским земљама, пружали су могућност за одржавање непосредних додира између српског и бугарског народа. То се дешавало захваљујући пре свега заједничком словенском пореклу, а затим заједничкој борби за ослобођење од многовековног турског ропства. Свака штампана књига на црквено-словенском, славено-српском или српском језику, те отварање неке штампарије или школе, подједнако су у току XVIII века доприносили културно-просветном развоју српског и бугарског народа, било да се то дешавало у границама Аустрије или у границама Турског Царства. У буђењу српске и бугарске националне свести при првим корацима народног препорода, посебну улогу имали су познати српски и бугарски средњовековни манастири, на пример Хиландар и Рилски манастир, у којима су чуване старе рукописне књиге и повеље српских и бугарских владара, а садржавале су и податке о прошлости оба народа. Њихова заједничка борба најпре против турске феудалне власти за политичко ослобођење, а затим борба против јелинизације коју су вршили Цариградска патријаршија

²⁷ Поповић, *нав. дело*, 72.

и фанариоти у току XVIII века, допринели су да стари средњовековни српски и бугарски манастири постану средишта оба јужнословенска народа у њиховом настојању да очувају националну самосвојност. Посебно место у то време имао је Хиландар, српски манастир на полуострву Атосу, средњовековна задужбина српских владара. Одвојен од српског а надамак македонског и бугарског народа, он је постао важно културно-просветно средиште јужнословенских народа у њиховом буђењу националне свести и чувању народне традиције у борби против јелинизације. Бојан Пенев у својој студији *Пајсије Хиландарски* каже: „Атос је чувао велико књижевно богатство, многе документе и споменике важне како у језичком тако и у историјско-књижевном смислу. Најпознатија дела јужнословенске књижевности била су састављена ту и одатле ширена по целом полуострву међу Словенима, а често и изван полуострва. Ова књижевна дела указивала су на изванредан утицај у доба ропства, остављала су трагове у духовном животу, чувала књижевне традиције, преписивана су ревностно — не само од свештеника и монаха — и чувана су као истинска светиња.“²⁸

Хиландар је започео да игра веома важну улогу у животу јужнословенских народа крајем XVII века кад је 8. марта 1688. добио дозволу од аустријског цара Леополда I да се у земљама под његовом владавином могу прикупљати добровољни прилози од становништва како би се турској власти исплатили велики манастирски дугови и високи порези, као и да би се поправило тешко материјално стање у коме су се налазили хиландарски монаси. У прикупљању добровољних прилога у границама аустријске царевине, највећу помоћ пружила је тек основана Карловачка митрополија; она је покренула све Србе преко Саве и Дунава и позвала их да помогну да се среде потребе Хиландара. Посредовање Карловачке митрополије било је посебно важно и значајно после пожара који је задесио Хиландар 1722. године. Било је потребно да се прикупи што је могуће више новца како би се приступило обнављању и оправци изгорелих манастирских здања. Развијању веза и сарадње између Хиландара и Карловачке митрополије највише је допринео хиландарски архимандрит Герасим, који је неколико пута посетио Сремске Карловце и задобио наклоност тадашњег предузимљивог карловачког митрополита Павла Ненадовића. Захваљујући митрополитовом заузимању, у црквама његове архидијецезе била је поред „лећке кутије“ постављена и „хиландарска кутија“. Уз то су Хиландарци од родољубивих Срба у Угарској на дар добили метохе у Сремским Карловцима и Новом Саду као сталне изворе прихода. Успостављање додира између Хиландара и Карловачке митрополије

²⁸ Б. Пенев, *Паисие Хиландарски*, Историколитературна студия, Софија 1910, 662.

крајем XVII и у току XVIII века послужило је као непрекинут пут преко кога су одржаване везе између класичне српске средњовековне установе и најновије српске установе у границама Аустријске Царевине.²⁹ Истим путем којим је пружана материјална помоћ Хиландару за његово издржавање и одржавање ширио се и културно-просветни утицај једне средњоевропске земље, а који се тамо развијао под утицајем нових мисли што су се тада рађале у Европи.

Средином XVIII века у Хиландару се осећало велико присуство Бугара. То је раздобље кад је започело економско благостање прибалканских бугарских градова захваљујући успелој трговини сточарско-пољопривредним производима и у границама отоманске државе и са иностранством, посебно са Аустријом. Из Копривштице, Калофера, Панабуришта и Пазарцика, малих прибалканских градића средње Бугарске, велики број трговаца стокком постао је главни снабдевач Цариграда, а неки сточари, пољопривредници и занатлије извозили су своје производе у суседне земље.³⁰ Приликом обнове Хиландара после великог пожара, богати бугарски трговци су се средином XVIII века исказали као велики дародавци захваљујући заузимању хиландарског архимандрита Данила који је био родом из Габрова и трудио се да привуче бугарске трговце: „Према запису на иконостасу саборног храма из 1774. године извршено је његово позлаћивање „иждиванијем“ господара хаџи Цвијетка из Видина, а настојањем монаха Атанасија, кир хаџи Димитрија, абације и оца кир Ангела из Пазарцика настављен је његов рад. Нешто касније 1779. обновљен је и украшен параклис св. Димитрија са околним келијама „иждиванијем“ општине Копривштице, изволенијем кир попа Наидана, кир хаџи Влка, кир хаџи Нејка, кир хаџи Стојана и кир Петра Петка Моровенка, настојањем проигумана Данила.“³¹ Међутим, како тврде Димитрије Богдановић, Војислав Бурић и Дејан Медаковић, аутори монографије *Хиландар*: „Сва ова даривања, и колективна и појединачна, сведоче колико су везе са богатим бугарским чорбацијама у XVIII веку биле јаке и лишене неке националне искључивости.“³²

Присуство Бугара у Хиландару, задужбини Немањића, збило се у време њиховог националног развика кад је започео бугарски народни препород, а његов родоначелник није био нико други него хиландарски проигуман Пајсије Хиландарски, монах бугарског порекла. Он је и писац *Славјанобугарске историје*, публикације која је значила први корак у бугарском националном препороду средином XVIII века и прекретницу у културно-просветном развиту бугарског народа. Пајсијев боравак у Хи-

²⁹ Богдановић, В. Бурић и Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 174.

³⁰ Лиречек, *История на България*, София 1978, 495.

³¹ Д. Богдановић, В. Бурић и Д. Медаковић, *нав. дело*, 181.

³² Д. Богдановић, В. Бурић и Д. Медаковић, *нав. дело*, 182.

ландару пада управо у време његовог историјског развика: најпре кад је започело његово обнављање после пожара уз заједничку помоћ Срба и Бугара, затим кад су се развиле веома значајне и корисне везе с Карловачком митрополијом и Србима у Аустријској Царевини који су свесрдно учествовали у његовом обнављању, и на крају, како изнесе аутори монографије *Хиландар*: „У XVIII веку занимање за манастир Хиландар доживеће и неке битне промене: у том раздобљу, поред уобичајених побожних хаџија, у Хиландару ће се појавити и такви путници чији су долазак подстакли научни разлози, радозналост за његове рукописне збирке на првом месту. Такав је путник био Рус Василије Барски, који је у Светој Гори боравио два пута, 1725. и 1744. године, али је за науку значајније његово друго путовање када је подробно описао манастир Хиландар и његове старине. За развој младе српске историје и науке од изузетног је значаја долазак Јована Рајића, који је у Хиландар стигао 1758. године и тако постао први наш научник који је у Хиландару открио изворе за српску историју, тачније, за своје капитално дело *Историја разних словенских народа наипаче Болгаров, Хорватов и Сербов* коју је касније објавио у Бечу 1794/1795. године.“³³

Колико је посета Јована Рајића Хиландару била значајна за српски народни препород и српску историју, она је исто толико била непосредно повезана с бугарским националним препородом с обзиром на то да је тада проигуман хиландарског манастира био Пајсије Хиландарски, родоначелник бугарског националног препорода. Међутим, у студијама познатих бугарских историчара књижевности, често се налази понешто недоречено и нејасно кад се пише о дружењу и сарадњи Јована Рајића с Пајсијем Хиландарским, било за време Рајићевог боравка у Хиландару било кад је Пајсије посетио Сремске Карловце, као да се жели умањивати значај њихових веза или Рајићев утицај на Пајсија. Тешко је поверовати да Михаилу Арнаутову, познатом бугарском историчару књижевности, није било познато у које је време Рајић био у Хиландару и какве је додире имао с Пајсијем кад претпоставља: „Можда би од великог значаја за њега био сусрет са српским историчарем Јованом Рајићем ако би се уопште доказало да је тај сусрет био 1758, кад је Рајић боравио два месеца у Хиландару и Зографу.“³⁴ То је тим чудније кад се зна, прво, да је Константин Јиричек у *Историји Бугара* још 1878. навео да је Јован Рајић стигао у Хиландар 7. августа 1758. и да је утицао на младог Пајсија да учини нешто слично за историју свога народа;³⁵ друго, Димитрије Руварац у биографији *Архимандрит Јован Рајић 1726—1801*, која је изишла у Сремским Карловцима 1902, каже да је Рајић боравио у Хиландару од 25. августа до 7. окто-

³³ Д. Богдановић, В. Бурић и Д. Медаковић, *нав. дело*, 198.

³⁴ Арнаутов, *Творци на бугарското възраждане*, София 1969, 31.

³⁵ Јиричек, *нав. дело*, 554.

бра 1758. године.³⁶ Рајићева посета Хиландару 1758. ради прикупљања архивске грађе и документације из прошлости српског народа била је повезана с његовим претходним путовањем у Русију, односно у Кијев, где је провео готово годину дана на прикупљању литературе и изворне грађе из прошлости јужнословенских народа. Међутим, највећу вредност за његов рад представљали су средњовековни рукописи српских владара, па је стога и кренуо у Хиландар: „Дошавши Рајић у Хиландар и видећи пуне сандуке разних рукописа, а међу њима мноштво повеља (хрисовула) српских краљева и царева и других рукописа; можемо себи претпоставити: како му је морало тешко бити, кад знамо, зашто је он и предузео био тај пут, што се управо види из већ поменутог писма од 1. Децембра 1791. митрополиту Стратимировићу.“³⁷

Хиландарски калуђери, чији је састав био мешовит по народности, нису били много предусретљиви према жељама Јована Рајића и избегавали су да му дају целокупну документацију коју су имали да би је он искористио за своју будућу историју. Највише разумевања за његов рад показивао је управо проигуман Пајсије: „Ради хуманости его и малому возрасту мирском и незнатном виду не дадоше да употреби све рукописе, него само нешто, а и то биће да му је дао проигуман Пајсије — Бугарин.“³⁸ Пајсијева предусретљивост и разумевање за Рајићеве жеље и занимање у вези са старим хиландарским рукописима допринели су да се они међусобно боље упознају, стекну поверење један у другог и да размене мишљење о питањима која су им била заједничка, а односила су се на проучавање прошлости њихових народа. Сигурно је да је Пајсије имао више користи од ових веза и сарадње с обзиром на то да је у току разговора био упознат с Рајићевим радом у Русији на прикупљању литературе и документације из прошлости јужнословенских народа, као и о методологији Рајићевог научноистраживачког рада. Свакако су разговори с Пајсијем надахнули Рајићев будући рад на *Словенобугарској историји*: „Бавећи се Рајић у Хиландару, упознао се са јеромонахом и проигуманом хиландарским Пајсијем — Бугарином — кога Бугари са правом називају „родоначалником“ нове бугарске књижевности.“³⁹ После готово двомесечног задржавања у Хиландару, Рајић је са хиландарским архимандритом Герасимом кренуо 7. октобра 1758. на пут преко Сереза, Ниша, Београда и Панчева, па преко Дунава у Сремске Карловце, али је због епидемије куге био принуђен да остане 42 дана у контумацију, тако да је стигао кући тек уочи Божића.

³⁶ Руварац, *Јован Рајић 1726—1801*, Сремски Карловци 1902, 14.

³⁷ Д. Руварац, *нав. дело*, 15.

³⁸ Д. Руварац, *нав. дело*, 15.

³⁹ Д. Руварац, *нав. дело*, 19.

Међутим, Јован Рајић није по одласку из Хиландара прекинуо везе и сарадњу с проигуманом Пајсијем. На основу размене мисли с Рајићем, Пајсије је и сам пожелео да напише историју бугарског народа и да докаже како је и он имао славну прошлост: „Пошто се породила воља у Пајсију, дружећи се с Рајићем, да и сам напише историју свога народа, а од Рајића је чуо какве све он има скупљене грабе и књиге, послужи га срећа, те га управа манастира одреди да иде у Карловце и прими заостале новце умрлога у њима архимандрита хиландарског Герасима, који је са Рајићем 1758. године заједно дошао у Карловце, а и пре тога се он подуже времена бавио у њима и појединим местима у Карловачкој митрополији, купећи милостињу за Хиландар.“⁴⁰ Мада се у бугарској историографији придаје велики значај посети Пајсија Хиландарског ради прикупљања грабе и документације за његово будуће дело *Славјанобугарска историја*, ипак се у студијама бугарских историчара књижевности Бојана Пенева и Михаила Арнаудова нигде не помиње да је Пајсије за време боравка у Карловцима сарађивао с Рајићем како би преко њега дошао до литературе с којом је био упознат за време Рајићевог боравка у Хиландару. Она му је била потребна за будући рад на *Славјанобугарској историји* каква је на пример била историографија Мавра Орбинија *Regni degli Slavi* и Кесарија Баронија „Дѣянiя церковная и гражданская“ чије је руске преводе донео Рајић у Карловце. Тада је Пајсије без сумње разгледао код Рајића руски превод Орбинијевог дела.⁴¹

Ако је у првим додирима у Хиландару од краја августа до почетка октобра 1758, Рајић имао више користи што је тада прикупио најважније хиландарске рукописе из прошлости српског народа, онда је Пајсије посетом Карловцима од почетка априла до краја маја 1761. имао исто такву корист јер му је основни циљ био да прикупи литературу и документацију за свој будући рад на поменутој историји. И то пре свега из Рајићеве библиотеке у којој је било много књига које је Рајић донео из Русије, а затим из других библиотека које су тада постојале у Сремским Карловцима: „У Карловцима је Пајсије имао прилику да потражи грабу за свој рад и да схвати дух нове српске књижевности која се тада рабала. Он се ту уистину упознао с *Хрестоматијом* Христофора Жефаровића из 1741. године, с ликовима бугарских и српских царева, с грбовима словенских земаља и стиховима у којима се даје нешто из прошлости. Могућно је да је упознао и друге научне или песничке творевине у којима је српска прошлост била предмет патриотско-романтичарских осветљавања, као на пример песме Захарија Орфелинија *Плач Србије за својим синовима расељеним по разним државама*.“⁴²

⁴⁰ Д. Руварац, *нав. дело*, 20.

⁴¹ Д. Руварац, *нав. дело*, 20.

⁴² М. Арнаулов, *Паисие Хиландарски*, Хемусъ, Софија, 20.

Утицај Јована Рајића на бугарски народни препород у току XVIII века и првих деценија XIX века није се ограничио једино на помоћ Пајсију Хиландарском приликом писања *Славјанобугарске историје* него је његова *Историја разних словенских народа, наипаче Болгаров, Хорватов и Сербов* одиграла много већу и значајнију улогу у развијању бугарске националне свести у то доба. У настојању да Рајићева *Историја* буде што боље искоришћена за развијање бугарске националне свести, у току првих деценија XIX века прештамповани су изводи из ње у посебне књиге које су потом растуране међу Бугарима да би код њих будиле националну свест и упознале их с њиховом прошлошћу. Први извод из *Историје* који се односи на Бугаре припремио је и штампао Атанасије Нешковић у Будиму 1801, затим је превод из Рајићеве књиге, који је остао у рукопису, сачинио А. С. Копиловски 1842, и на крају је Петар Салунов, познати бугарски национални радник, на бугарски превео извод Атанасија Нешковића и штампао га у Букурешту 1844. године. „Тако је Рајићева *Историја*, сама и у изводима, морала поред Пајсијеве, задовољити бугарске потребе народне историје све до времена, када се с Калајдовичем, Венелином, Шафариком, Палаузовим, Григоровичем и Дриновим јављају постепено све свеснији покушаји модерне научне обраде бугарске прошлости.“⁴³

Изгледа као противречност, али је чињеница да су прве везе између српског и бугарског народа у доба њиховог народног препорода започеле далеко од њихових националних територија у једној установи која је тада имала посебну улогу у животу и националном развоју оба јужнословенска народа: „Материјално и духовно повезан са главним подунавским центрима српског грађанства у XVIII веку, манастир Хиландар је своје везе проширио и на шире балканско подручје, на којем се под турском влашћу развијала и једна посебна, заједничка култура православних хришћана, неомеђена неким чврстим етничким границама“⁴⁴ Остваритељи ових веза и сарадње српског и бугарског народа била су, сасвим разумљиво, свештена лица с обзиром на то да су цркве и манастири биле једине установе у Турском Царству где је чувана народна традиција поробљених народа, а преко њих су се истовремено шириле идеје о просвети и култури на народном језику. Јован Рајић, као представник оног дела српског народа који је границама Аустријске Монархије имао најбоље могућности да усмери свој културно-просветни развој у духу романтичарских мисли под утицајем тадашње Европе, и Пајсије Хиландарски из оног дела Бугарске где су се средином XVIII века створили услови да се бугарски народ ослободи средњовековног мрака и духовног угњетавања фанариота и пође путем

⁴³ Радојчић, *Рајићева бугарска историја*, Отъ Сборника въчестъ на Василь Н. Златарски, София 1925, 365.

⁴⁴ Д. Богдановић, В. Бурић и Д. Медаковић, *нав. дело*, 174.

народног препорода, спонатно су допринели повезивању два јужнословенска народа и начинили прве кораке ка њиховом националном ослобођењу.

Уколико су се више развијали народни препород и национални романтизам код јужнословенских народа у другој половини XVIII века, утолико су Хиландар чешће посећивали поједини учени људи који су били заинтересовани за проучавање његове прошлости. Они су уједно упознавали старе рукописе који су им омогућавали да кроз њих сазнају све о прошлости и српског и бугарског народа. Средином 1784. године, у Хиландар је дошао Герасим Зелић, Србин пореклом из Далмације, који је сав обузет националним романтизмом желео да посети старе српске средњовековне установе у Светој Гори. Иако посета архимандрита Зелића нема онакав значај за развијање културно-просветних веза између српског и бугарског народа какав је био случај с Рајићем, ипак је она значила део развијања међусобних веза оба народа у току XVIII века. Надахнут идејама романтизма и националног препорода, тадашње владајуће идеологије у Европи, Зелић је дошао у Хиландар да непосредно упозна културно и историјско наслеђе свога народа како би допринео успостављању непрекидности између славне прошлости српског народа и наступајуће будућности која се рађала у тешким мукама. Међутим, он је већ на првом кораку у сусрету с прошлошћу доживео разочарење које су изазвали Грци калуђери својим понашањем: „Једну суботу изађем ја на онај калуђерски сабор [на Кареји где се суботом скупљају калуђери свих манастира — прим. К. Ц.] и видим, ће се за мном и около мене велика чета калуђера скупљаше и њешто ми говореше по грчком, али што ја нијесам разумјео ништа, зашто нијесам знао тај језик. Ево ти у неко доба дође к мени један старац бијеле браде до појаса и поче са мном говорити по бугарском. Нијесам му могао, истина, сваку ријеч разумјети, али сам се опет радовао, само да га питам, зашто су се онолики калуђери около мене сакупили и шта су мени говорили на грчком. . . Овај се старац звао Пајсије и био је из манастира Зографа.“ На питање Герасима Зелића, Пајсије је превео речи грчких калуђера: „Оставите сиромаша човјека не видите ли, да је то Бугарин дебеле главе.“⁴⁵ Пошто је Зелић закључио да „горделиви Грци с овим ријечима укоравају сваког Србина и Бугарина“ желећи да тиме истакну своју културну надмоћност над јужнословенским народима, он је одлучио да им докаже да га заблуда нема никакве стварне основе. Започео је да учи грчки да би на њиховом језику оповргао њихова убеђења у односу на јужнословенске народе. У току пет до шест месеци савладао је грчки језик толико да је могао добро да разуме и одговори на оно што је желео: „Тако сам у пет мјесеци већ све разумјевао

⁴⁵ *Живот Герасима Зелића*, 78.

и са њима се по грчком разговарао, ако не и чисто, како они, а оно тако, да су ме разумјели шта хоћу.“⁴⁶

Мада Зелић у својој *Аутобиографији* не спомиње да се за време шестомесечног боравка у Хиландару (од 18. јула 1784. до 24. јануара 1785) поново сусрео с Пајсијем, тешко је поверовати да није дошло до сусрета. Поготово стога да би поразговарали о понашању Грка према јужнословенским народима јер су били сведоци како су се Грци супротстављали употреби црквенословенског језика при богослужењу у црквама, као и народног језика по школама, тим пре кад се знало да је Пајсије већ написао *Славјанобугарску историју* у којој их је посебно осуђивао због асимилаторске политике према Словенима, првенствено према Бугарима. Просветитељске замисли Герасима Зелића за употребу словенског језика у црквама и народног језика у просвећивању бугарског народа одразиле су се за време разговора с Бугарима који су ишли на хаџилук или да обиђу Свету Гору: „Ја сам се с њима много разговарао и питао Бугаре, имају ли они у својој земљи епископа и свештеника од свог рода. На то им одговоре, да су им епископи и свештеници све сами Грци и да се врло ријетко бегод нађе Бугарин. Упитах их за тим, како се исповједају и како разумију, кад им свештеник с олтара навјешћује грчки? Одговоре: то све преко толмача бива. Јошт ми и то казаше, да када који старјешина или старјешнице тамо умре, несмиједу њихови свештеници погребати, докле прије не изброје епископу њиховом по 100 и по 500 турскије гроша.“ Пошто је тако био упознат с чињеницом да грчки епископи и свештеници узимају велики новац за неразумљиве молитве на грчком и злоупотребавају веру као начин за искоришћавање, Зелић је закључио: „Ви сте, христијани, посве добро учинили, што сте донијели овим пустињацима толико богату милостињу, да се могу биједни откупљивати од турскога зулума и живјети у слободи по своје закону, који Бога моле сваки дан за вас и род христијански, но боље би учинили били, да сте пола те суме код куће оставили; да сте за тим између себе изабрали најначитанија 4 човјека од вашије кнезова и једног свештеника или калуђера из ког манастира, и да сте их послали патријарху у Цариград, да га просе у име цијелога бугарског народа, не би ли вам дао владике и попове од ваше нације, које народ разумије, који би вас исповједали устмено, а не преко толмача, јер је доиста то жалосна исповјед. Ако ли пак патријарх то учинио не би, а оно да му исти депутати кажу, да ће поћи великом везиру, а и самом цару казати, да су они вијерни поданици цареви и да плаћају поштено арач, али да не имају душевније пастира свога језика и рода, чији би глас могли разумјети, него да им патријарх шаље владике и калуђере грчке, којије ви језик не разумјете. Када ово разумјеше Бугари, повикаше сви у један глас: За Бога, оче! то нам нико није знао

⁴⁶ Исто, 79.

прије казати; него оди ти с нама у нашу земљу, пак ћемо ти дати толико кеса, колико оћеш, и отиди са 4 кнеза патријарху у Цариград. На то сам ја казао, да сам из друге земље и царства и да не умијем говорити по турски; него има у Светој Гори у манастира српскије, у Хилендар, у Зографу, калуђера који знаду језике грчки и турски, тако они то учине, ако љубе свој језик и род."⁴⁷

Тек после 85 година остварио је бугарски народ своја права на народну цркву у границама Турског Царства, кад је султано-вим ферманом од 22. фебруара 1870. одобрено оснивање егзархије. Кад бугарски народ није успео да непосредним преговорима с Цариградском патријаршијом добије бугарску народну цркву као самосталну установу у оквиру њене јурисдикције, онда је издејствован султанов ферман, разуме се уз анатему Цариградске патријаршије. Тако је била завршена борба бугарског народа за самосталну народну цркву у Турској.

Улога Хиландара у бугарском народном препороду била је све већа из године у годину, од краја XVIII и првих деценија XIX века. У њему је боравио велики број бугарских народних просветитеља и истакнутих националних делатника који су цео свој живот посветили борби бугарског народа за културно и национално ослобођење. Сарадња и везе бугарског народа с Хиландаром биле су посебно значајне тридесетих и четрдесетих година XIX века, кад се заострила борба бугарског народа за самосталну народну цркву.

Утицај Доситеја Обрадовића и Вука Караџића на национални препород бугарског народа крајем XVIII и првих деценија XIX века

У друштвеном развоју западноевропских народа последњих деценија XVIII века збили су се догађаји који су оставили дубоке трагове у животу европских народа. После појаве разних препородитељских тежњи и праваца у духовном и политичком развоју западноевропских народа у току XVIII века које су имале за циљ да их ослободе феудалних стега, превеликог утицаја цркве и да их изведу на пут самосталног развоја, у последњим деценијама XVIII века одиграла се чувена француска буржоаска револуција која је била оштра прекретница у даљем преображају европског друштва. Идеје и политички циљеви француске револуције веома су се брзо проширили на целу Европу, а ускоро су открили могућност и наду за балканске и јужнословенске народе у њиховој многовековној борби против турске феудалне власти и духовног ропства под Цариградском патријаршијом и фанариотима, који су желели да спрече њихов културно-просветни развој и ослобођење. Културно-просветне и политичке везе

⁴⁷ Исто, 84.

српског и бугарског народа, које су већ биле развијене у току XVIII века, добиле су крајем XVIII и првих деценија XIX века нове могућности за проширење у духу промена које су се одиграле у то време у Европи, а њихови зачетници били су великани српског народног препорода Доситеј Обрадовић и Вук Стефановић Караџић.

Захваљујући чињеници да су живели у средини у којој су се одиграле велике промене у духовном и политичком развоју западноевропских народа, Доситеј Обрадовић и Вук Караџић су допринели да се ове идеје и тежње пренесу у духовни и политички живот српског народа и да га укључе у токове друштвеног развоја тадашње европске цивилизације. То је значило да посредно или непосредно утичу на политички и духовни развој балканских и јужнословенских народа, а посебно на бугарски народ. У књизи *Вукова знања о Бугарској и Бугарима*, В. Стојанчевић каже: „Вук је био један од ретких књижевних стваралаца који је потицао са Балкана и, делом, познавао његове проблеме, и који је неговао шире и дубље интересовање и за потребе европске науке свога времена. Буквално узев, преко Копитара, Шафарика, Грима, Ранкеа и других Вук упознаје Европу са српским народом, али у понечему, и са Арбанасима и Бугарима. Све оно што је он о овим народима писао или казивао, дуго времена прихватао је са великом радозналости и великим поверењем.“⁴⁸

Док су књижевност и филозофија за Доситеја Обрадовића представљале основну преокупацију у стваралачком животу, што је допринело да постане оснивач рационалистичког правца у српској књижевности и филозофији у то доба, дотле се Вук Караџић искључиво бавио проучавањем народног фолклора и језика. То је учинило да он у област свог занимања унесе такве промене које су постале откровење и у проучавању српске народне поезије и у развоју српског књижевног језика. Захваљујући Вуковим и Доситејевим везама непосредно с многим Бугарима који су живели у Аустрији, или посредно преко њихових књижевних дела, ова два великана српског народа допринела су ширењу својих идеја и схватања у бугарској књижевности, филозофији, фолклору и лингвистици, што је послужило као основа при ослобођењу бугарског народа у доба народног препорода. Ако је Пајсије Хиландарски средином XVIII века пробудио бугарску народну свест да се супротстави притиску Цариградске патријаршије и почне размишљати како да се ослободи многовековног турског ropства и да обнови некадашњу бугарску средњовековну државу, то је већ крајем XVIII века, како каже познати бугарски историчар књижевности Илија Конев: „Кон нас је ојачало буђење народних маса и утврдила се вера у способност људског разума, створили се услови за једно шире прихватање Обрадо-

⁴⁸ В. Стојанчевић, *Вукова знања о Бугарској и Бугарима*, Посебно издање САНУ, Вуков зборник, CD, Београд 1966, 373.

вићевих идеја. За књижевна дела српског народног просветитеља занимају се у мањем или већем степену готово сви наши књижевници од Софронија Врачанског до Љубена Каравелова зато што су код њега нашли корисне мисли и савете.⁴⁹

Утицај Доситеја Обрадовића учинио је да у бугарски народни препород убу препородитељске мисли које су тада биле присутне у друштвеном развоју западноевропских народа, са основним циљем да под утицајем разума ослободе човека свих предрасуда и духовних свега. Оне су вековима биле наталожене у његовом животу или под утицајем цркве или као последица притиска турске феудалне власти, кроз разноврсне облике терора и искоришћавања. У књизи *Српска књижевност у XVIII веку*, Јован Скерлић каже: „Човек, народ, друштво и човечанство могу живети и развијати се само на основу здравог разума, ако се отресе старих заблуда и усвоје нове истине. Али до истине се не долази само голим умовањем. Здрав разум је само средство, метод, а циљ је просвета, наука, искуство векова и културних народа. Наука је прави лек од свих духовних и друштвених зала, прави искупитељ, нови Месија човечанства.“⁵⁰ Долазећи у непосредан додир са делима Доситеја Обрадовића, истакнути бугарски народни просветитељи започели су да размишљају о друштвеном преображају бугарског народа. Пре свега требало се борити против верског фанатизма и калуђерског паразитизма, против свих застарелих и штетних установа и обичаја да би се црква претворила у установу за просвећивање народа на народном језику, и најзад је остајала борба за школе које би се бринуле о васпитању и образовању подједнако и мушке и женске деце. „Он хоће да женска деца уче и историју, и географију, и логику, да могу разумно судити и правилно пресуђивати, као и моралну филозофију, да науче своје дужности као кћери, супруге и матере.“⁵¹ И на крају, у школама и књижевности треба употребљавати народни језик зато што је он „најлакше, најбрже и најпоузданије оружје напретка народа у најширим слојевима.“⁵²

Први бугарски књижевник и народни просветитељ који је био под утицајем Доситејевих идеја и књижевних дела, несумњиво је његов савременик Софроније Врачански: „Софроније, који је изгледа нешто читао од Доситеја, можда његову аутобиографију *Живот и прикљученија Димитрија Обрадовића, нареченог у калуђерству Доситеј* (1783), затим *Езопове и других разних баснотвораца басне* (1788) и на крају његову *Етику или Филозофију наравоучителну* (1803), био је под утицајем овде заступљене апологије здравог разума и науке, критике манастир-

⁴⁹ И. Конев, *Българско-сърпски литературни взаимоотношения през XIX век*, БАН, София 1964, 55.

⁵⁰ Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, СКА, Београд 1909, 388.

⁵¹ Ј. Скерлић, *нав. дело*, 392.

⁵² Ј. Скерлић, *нав. дело*, 412.

ског испосништва и проповеди како би се радило у мирољубивом духу за духовно и морално уздизање омладине. Био је под његовим утицајем, што се нарочито одразило у његовом делу *Живот и прикљученија грешнаго Софранија* које је штампано у Букурешту 1804. године.⁵³ Ово износи Михаил Арнаудов у књизи *Први народни препородитељи*.

Међутим, за наша проучавања је веома битно да утврдимо на који начин и којим путем су Софраније и остали истакнути бугарски народни просветитељи долазили до књижевних дела Доситеја Обрадовића. Претпоставља се да је за време првог српског устанка владало у Видину, Лому и у осталим суседним насељима северозападне Бугарске велико занимање за све оно што се одиграло у Србији, а није искључена ни могућност да су многи Бугари долазили у Србију како би се упознали с догађајима који су тада били у току: „Због тога су у том делу Бугарске била распрострањена многа српска књижевна дела, пре свега Доситеја Обрадовића, до дела оних који су били најактивнији после Пајсија као бугарски народни просветитељи.“⁵⁴ Бојан Пенев, познати бугарски историчар књижевности, претпоставља да су Софраније и Доситеј имали и личне везе од средине 1810. до фебруара 1811. у Главном штабу руске војске у Букурешту, кад је Доситеј тамо упућен као представник српског правитељства. Претпоставка се базира на чињеници да се тада у штабу налазио и Софраније Врачански као пријатељ главног команданта руске војске.⁵⁵ Постоји још једна претпоставка о начину на који су многи Бугари могли да добу до Доситејевих књижевних дела већ у првим деценијама XIX века. То је била претплата пошто су многи Бугари у то време били пренумеранти на његова дела, на пример на *Мезимца* који је изишао у Будиму 1818, на *Христовију* штампану Будиму 1826, затим на Возаревићева издања Доситејевих дела од 1833. до 1845: *Живот и прикљученија*, *Писма*, *Езопове басне*, *Етика*, *Совјети здравог разума* и друге.⁵⁶

Други бугарски народни просветитељ на кога је утицао Доситеј Обрадовић био је Неофит Хиландарски Бозвели, познати борац за црквену независност бугарског народа. Српска јавност га је непосредно упознала за време његовог боравака у Кнежевини Србији од јесени 1834. до лета 1836, кад је у Крагујевачкој штампарији штампано уџбенике за бугарске народне школе. Двогодишњи боравак у Србији пружио је Бозвелију могућност да упозна културни развитак српског народа. Стога није било чудно што су се у његовој библиотеци налазила Доситејева дела која су бугарски народни просветитељи необично ценили због Доситеје-

⁵³ М. Арнаудов, *Творци на българското възраждане, Първи възрожденци*, София 1969, 82.

⁵⁴ И. Конев, *нав. дело*, 57.

⁵⁵ И. Конев, *нав. дело*, 57.

⁵⁶ Борбе Игњатовић, *Доситеј Обрадовић и Бугари*, Ковчежић, XI, Београд 1973, 88.

вих схватања о народној просвети и борби против калуђерског фанатизма и паразитизма.⁵⁷ Доситејев утицај на књижевну делатност Неофита Бозвелија пружао се углавном у два правца: најпре у избору књижевних тема које је обрађивао, а затим у ширењу идеја које је Доситеј заступао у својим делима. Тако на пример Бозвелијево дело *Здроваго разума разговори* које је написао у Цариграду 1844. представља разговор између Драгомира и Љуомира, два образована Бугарина који су завршили Берску академију у Букурешту, разговор о борби бугарског народа против фанариотских црквених старешина, за ослобођење народног језика. Сличан наслов носи и један Доситејев рад, али он по садржају нема ништа заједничко с Неофитовом књигом.⁵⁸ Међутим, утицај о коме смо говорили посебно се осећа у време кад је Бозвели други пут био заточен у Хиландару (1846), па је имао довољно времена да се поново врати проучавању Доситејевих дела. О томе Михаил Арнаудов пише: „Читајући често његова књижевна дела [мисли се на Доситеја — прим. К. Ц.], он је дошао на мисао да понови његов пример и да опише своје доживљаје и страдања за поуку своје народу.“⁵⁹ Међутим, није му било суђено да напише аутобиографију него само њен предговор; наиме, умро је 1848. године, кад је утицај Доситеја Обрадовића на његов књижевни рад био најизразитији.“

Од бугарских књижевника XIX века, Петко Славејков, познати бугарски песник, публицист и национални радник, најтемељитије се упознао с Доситејевим идејама и књижевним делима. Први додир са тим делима имао је још у току 1842. захваљујући везама с познатим свиштовским учитељем Емануелом Васкидовићем који је у својој библиотеци имао и Доситејева дела.⁶⁰ Његову пажњу су одмах привукле слободарске и демократске Доситејеве мисли, затим његов једноставан и за народ приступачан начин писања, и на крају његова тежња да се људи на основу здравог разума, преко просвете и науке ослободе заблуда и утицаја цркве, а посебно калуђера паразита. Сматрајући да су Доситејеве замисли корисне за образовање и просвећивање бугарског народа, Славејков је на почетку свога стваралаштва објавио поједине делове из Доситејеве биографије у листовима *Гајда* и *Цариградски весник*, затим је превео *Езопове басне* и на крају је као публицист преводио поједине одломке из Доситејевих дела у месечним издањима или годишњим календарима, или је писао поучне приче које подсећају на *Совјете здравог разума*. Међутим, највећи подухват Петка Славејкова у тежњи да упозна бугарски народ с Доситејевим идејама и делима био је превод прве главе *Совјета здравог разума* који је објављен у Цариграду

⁵⁷ М. Арнаудов, *нав. дело*, 221.

⁵⁸ М. Арнаудов, *Неофит Хиландарски-Бозвели, живот, дело, епоха*, I, Софија 1971, 457.

⁵⁹ М. Арнаудов, *нав. дело*, 460.

⁶⁰ Б. Игњатовић, *нав. дело*, 93.

1863. У ствари, Славејков је објавио само Доситејево писмо упућено оцу Серафиму. У писму се износе напредна размишљања српског филозофа о савременим питањима тадашњег српског друштва, на пример о положају жене у друштву, о улози разума и науке за човеково образовање и просвећивање, о улози свештеника и калуђера за просвећивање широких народних маса, и слично.⁶¹ Потребно је нагласити још и то да је овај превод требало да послужи Славејкову да га што више прилагоди приликама под којима је живео бугарски народ како би својим садржајем допринео преображају бугарског друштва. О томе Илија Конев каже: „Прогресивне идеје тога писма [Доситејево писмо оцу Серафиму — прим. К. Ц.] могле су да се односе и на нашу тадашњу стварност и да изазову разговоре о улози цркве, о друштвеном понашању свештеника, о образовању жена, о штетним последицама предрасуда, и слично. Тиме можемо објаснити тако честе појаве побугаривања имена и појединих делова не само тог дела Доситеја Обрадовића.“⁶² Наведимо и податак да се Доситејев утицај није ограничио само на раздобље бугарског националног препорода него се продужио и у доба организовања борбе за народну цркву и оснивања револуционарних комитета за ослобођење од многовековне турске власти. Мисли и дела Доситеја Обрадовића надахнули су чак и књижевна дела Љубена Каравелова у којима је он истицао Доситејева просветитељска схватања и његову књижевну и просветитељску делатност као основ за просвећивање народних маса.⁶³

Постоји још нешто што нам пружа могућност да сагледамо какав је био Доситејев утицај на културно-просветни развитак бугарског народа крајем XVIII и у току XIX века; то је превођење или побугаривање његових дела да би била приступачна широким народним масама. Први покушаји превођења или побугаривања започели су у време кад је почело штампање књига и уџбеника на бугарском народном језику. Међутим, материјалне могућности преводилаца биле су такве да многи преводи нису ни штампани него су остали у рукопису. Тако на пример није штампан рукопис познатог свиштовског учитеља Христатија Павловића *Благо обичаји* припремљен за штампу 1846, који је понео у Београд кад је штампао пет уџбеника на бугарском. Затим није штампан ни превод Доситејевог дела *Ижице или Градина разцветана* 1852, а преводилац је био Костаки Алек. Сахатчијев из Самокова. Такође није штампан ни превод Дим. Јаникијева *Дупничанина* из 1856. године, а односи се на исто дело *Ижице или Градина разцветана*.⁶⁴ Први штампан превод Доситејевих дела на бугарски била је књижица Станка Николице у две свеске: *Две приказ-*

⁶¹ И. Конев, *нав. дело*, 73.

⁶² И. Конев, *нав. дело*, 73.

⁶³ Б. Игњатовић, *нав. дело*, 97.

⁶⁴ И. Конев, *нав. дело*, 56.

ки за жените и *Аз Човекомрзац* које су изишле 1853. у Београду.⁶⁵ У току 1857, ломски учитељ Крстја Пишурка издао је у Београду песнички превод из Доситејевих дела *Повест морална из г. Мармонтела и Аделаида, алписка пастирка*.⁶⁶ На крају, свиштовски учитељ Теодор Т. Хрулев превео је Доситејеву књигу *Ижице* која је имала три издања. Први пут је штампана у Букурешту 1858, други пут такође у Букурешту 1864, док је треће издање изишло у Рушчуку 1868. Доситејеву књижицу *Ижице или азбуквица* превео је на бугарски још и свештеник Никола Грнчаров, а штампана је у Рушчуку 1867. године.⁶⁷ Постоји такође још неколико објављених превода Доситејевих дела на бугарски у мањим књижицама, на пример превод Христа Крантовског *Повест смешна за едни батуши* штампан у Карастојановој штампарији у Самокову, затим превод П. В. Оцакова *Цуј или Филозоф* из књиге *Чувствителнога човека* штампан у Рушчуку 1865, године.⁶⁸ Има и краћих превода у мањим часописима, месечним издањима или годишњим календарима које нисмо у могућности да све набројимо. Једино можемо закључити да су се преводи Доситејевих дела могли наћи готово у свакој бугарској кући у доба народног препорода као домаћа лектира. О томе познати бугарски историчар књижевност Бојан Пенев каже: „Просветитељи бугарски су као и Обрадовић веровали у свемогућу ослободилачку моћ науке и били убеђени да просвета и моралност после свих слобода доносе и мир.“⁶⁹

*
* * *

Мада су Доситеј Обрадовић и Вук Караџић једним делом свог живота били савременици, ипак постоје знатне разлике у циљевима њиховог књижевног деловања и у последицама њиховог утицаја на народни препород бугарског народа. Док је Доситеј посветио сав свој рад томе да на основу здравог разума, преко просвете и науке, ослободи човека свих предрасуда и заблуда из прошлости, дотле се Вук потпуно усредредио на проучавање народне прошлости, народних традиција, фолклора и језика да би на основу тога открио народну самосвојност и потврдио је у тадашњем образованом свету као основу за политички и национални развитак. У књизи *Српска књижевност у XVIII веку*, Јован Скерлић каже: „У првој половини XIX века романтизам је значајно религиозну и метафизичку реакцију рационалистичким и позитивним критичким идејама XVIII века, стављајући место разума машту и осећања, место реформе традицију, место култа буду-

⁶⁵ И. Конев, *нав. дело*, 56.

⁶⁶ Б. Игњатовић, *нав. дело*, 100.

⁶⁷ Ј. Скерлић, *нав. дело*, 370.

⁶⁸ И. Конев, *нав. дело*, 56.

⁶⁹ Б. Пенев, *Доситеј Обрадовић код Бугара*, СКА, књ. 26, св. 6, Београд 1911, 444.

ћности култ прошлости. Између Доситеја и романтичара наших постоји разлика која је између разума човека који ведро гледа преда се у будућност и збуњених људи који буновно гледају за собом у прошлост. Није случајно да два главна писца прве половине XIX века Вук Караџић и Његош нису ни мало марили за Доситеја.⁷⁰

Ова разлика у схватањима и књижевним делатностима између Доситеја и Вука учинила је да и њихови утицаји на културно-просветни, књижевни и политички развитак бугарског народа у првој половини XIX века буду различити. Док су бугарски народни просветитељи под утицајем Доситејевих идеја и дела започели борбу да путем просвете и науке ослободе народ верских предрасуда и заблуда и оспособе га за политички развитак и културно-просветни напредак, дотле су под утицајем Вукових идеја и дела започели да проучавају народну прошлост, фолклор, традицију и језик народа како би на основу њих истакли његову самосвојност и допринели његовом политичком и националном развитуку. Доситејев утицај на културно-просветни и књижевни развитак бугарског народа много је већи у првој половини XIX века, док је Вуков утицај преовладао средином XIX века, у време кад се у његовом књижевном, политичком и националном развитуку појавио реализам. У студији *Ние сред другите и те сред нас*, Илија Конев о томе каже: „Док је у Србији занимање за народно стваралаштво прошлог века било у основи великог уметничког развитака романтизма, код нас његову вредност откривају углавном књижевници реализма. Зато није случајно да је Вук Караџић тек последњих година прошлог века постао шире познат бугарским писцима и књижевницима, кад је реализам почео да се потврђује као књижевни правац, а народно стваралаштво се сматрало за нераздвојан део националне културе код Бугара.“⁷¹

Прве везе с Бугарима, Вук Караџић је успоставио још као ђак у Сремским Карловцима за време школовања од 1804. до 1806. али је шира знања о њима стекао тек за време свог службовања, најпре као писар и цариник, а затим као судија или командир једног одељења устаничке војске у Крајини на Дунаву где су га поставиле устаничке старешине у време од 1811. до 1813. Геополитичке везе источне Србије с Бугарском пружиле су Вуку могућност да за време бављења у Крајини успостави непосредне везе с Бугарима. То је било преко бугарских трговаца који су послом долазили у устаничку Србију, или преко политичких емиграната који су се прикључивали српској војсци да би се заједнички са Србима борили против турске феудалне власти, за ослобођење својих народа од турског ропства.⁷² Вук је свој боравак

⁷⁰ Ј. Скерлић, *нав. дело*, 425.

⁷¹ И. Конев, *Ние сред другите и те сред нас*, Наука и искуство, София 1972, 272.

гарској књижевности и култури у време народног препорода дали су високу оцену овом првом и успешном покушају да се састави бугарска граматика и да се страни свет упозна са особеностима бугарског књижевног језика.⁷⁵ Ипак је *Додатак* изазвао неке недоумице и примедбе. Најпре су реаговали сами Бугари, а затим и извесни руски слависти, који нису умањили његову важност за потврду бугарског међу словенским језицима, али су правили примедбе на оклоности и могућности под којима је Вук радио. Како смо већ нагласили, Вукове могућности за прикупљање грађе о народним песмама, фолклору, или језику биле су ограничене, па је он свој рад заснивао на материјалима које су му други прикупљали, или их је сазнавао преко веза с Бугарима у својој непосредној средини у Аустрији. Његови главни помагачи од којих је добио грађу за *Додатак* били су бугарски трговци из западне или југозападне Бугарске који су послом долазили у Беч или живели у њему. То је изазвало негодовање код Бугара из источне или средишње Бугарске: „Вукова књига је прилично оштро, чак и са негодовањем примљена у једном ужем делу бугарске емиграције, а и код неких научника који су одржавали везе са овим емигрантима, бугарским патриотима. Бугарска колонија у Херманштату (Ердељу) изразила је сумњу да је Вуков опис, што се тиче језичке материје, право огледало бугарског језика и говора. Димитрије Мустаков, по рођењу из Габрова, и један од патрона каснијег бугарског просветно-културног и национално политичког покрета . . . , човек који је у Херманштату био Милошев агент и који је, унеколико, познавао Србију и прилике у њој, напао је Вука замерајући му на исправности критерија и избору језичких материјала при одређивању правог карактера бугарског језика.“⁷⁶ То је написао В. Стојанчевић у прилогу *Вукова знања о Бугарима*. На крају је познати бугарски историчар књижевности Илија Конев, који је узео у обзир и време и околности под којима се појавио *Додатак* као покушај потврде бугарског језика, закључио: „Очигледно је Карацићев рад постао повод за дискусију у питању словенског језикознања . . . На крају су одбачене старе и неодрживе тезе и новим објашњењима су допуњена и потврђена гледишта Добровског, Копитара и Карацића. После свих допунских објашњавања извода из Карацићеве *Бугарске граматике*, која је обухватала и глаголски систем, овај закључак су прихватили слависти у прошлом веку без суштинске промене. Наиме, она је непогрешиво истакла једну од најважнијих особености бугарског књижевног језика, а Карацић је био први који је то у сарадњи с Копитаром научно формулисао.“⁷⁷ Појединачне критике *Додатка* нису унеле никакве промене у Вуков рад на при-

⁷⁴ И. Конев, *нав. дело*, 258.

⁷⁵ И. Конев, *нав. дело*, 267.

⁷⁶ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 377.

⁷⁷ И. Конев, *нав. дело*, 269.

купљању и проучавању бугарског народног фолклора и језика, него су управо деловале супротно. Тако је Вук после 1822. преузео нове кораке како би прикупио што више материјала за упоредно проучавање српског и бугарског фолклора и језика: „У том погледу ће се живо интересовати за Венелинову посету Бугарској, за податке Најдена Герова, Саве Филаретова, Спиридона Палаузова, Ивана Денкоглуа, Васиља Априлова, Цана Гичева, Ивана Богорова и других бугарских народних просветитеља, од којих је с неким успоставио личне и писмене везе.“⁷⁸ Основна Вукова преокупација у то време било је прикупљање географског материјала: имена вароши, градова и река у Бугарској, Македонији, Румелији и на Архипелагу да би проучио порекло њихових назива, затим проучавање занимања којима се бавило становништво, те остала етнографска граба за упоредно проучавање балканског становништва. На жалост, Вук није успео да свој рад приведе крају пошто га је смрт спречила, али је рад сачуван у његовој заоставштини.

Мада је Вук имао велике заслуге што је још у првим деценијама XIX века упознао слависте и европску јавност с бугарским народним фолклором и језиком, он је своју пуну потврду у бугарској књижевности доживео тек средином XIX века преко познатих бугарских књижевника Петка Славејкова и Љубена Каравелова. Они су схватили какав значај има прикупљање и проучавање бугарског народног фолклора за модерну бугарску књижевност: „Управо у време другог раздобља у развоју бугарске фолклористике, када су била утврђена и основна начела, Карацићево дело је значило пример који је надахнуо и послужио као образац нашим књижевницима, пре свих Петку Славејкову и Љубену Каравелову.“⁷⁹

Бугари и први српски устанак

Друштвено-политичко стање у Београдском и Видинском пашалуку уочи првог српског устанка било је готово исто, настало као последица безвлашћа које је захватило Турско Царство у доба реформи Селима III. Реформама су се супротставили извесни слојеви владајућег турског феудалног врха и тиме допринели унутрашњем државном расулу.⁸⁰ У многим областима европске Турске појавиле су се крпачке одметничке чете које су нападале, пљачкале и убијале незаштићено сеоско становништво. Махмуд-паша Скадарски, Али-паша Јањински и видински паша Осман Пазван-Оглу узупирали су власт, одметнули се од султано-

⁷⁸ И. Конев, *нав. дело*, 262.

⁷⁹ И. Конев, *нав. дело*, 272.

⁸⁰ *История на Българите*, БАН, Второ преработено издање, том први, Софија 1961, 319.

ве централне владе и прогласили се независнима у својим пашалучима. Безвлашће у Београдском и Видинском пашалучу завладало је још у току ратова 1781—91, а врхунац је достигло после мировних уговора у Свиштову и Јашију, кад је најпре Пазван-Оглу успео да у току 1794. заузме видинску тврђаву и прогласи се за независног господара у Видинском пашалучу. Затим су дахије успеле да 1801. преузме власт у Београдском пашалучу после смрти Кара Мустафа-паше и да се прогласе за господаре у Србији.⁸¹ Режији ових одметника имали су такве последице за српски и бугарски народ да су они били принуђени да се штите оружјем, и то с једне стране од прекомерног искоришћавања, а са друге од сталних пљачки и злодела наоружаних крцалија.

Захваљујући геополитичком положају који је Србија заузимала у границама Турског Царства, до најжешћег отпора против одметника од султанове власти дошло је у Београдском пашалучу. Наиме, дахије су започеле да редом убијају српске сеоске старешине пошто су сумњале да оне припремају заверу. То је био повод да почетком 1804. године започне револуција српског народа, односно први српски устанак, како би се народ заштитио од насилника.⁸² Основни циљ првог српског устанка у почетку је био да се народ ослободи неподношљивог и насилничког дахијског режима и терора, уз поштовање султанове врховне власти. Међутим, догађаји су се тако развијали да је први српски устанак од буне против дахија прерастао у народну револуцију. Она је себи поставила задатак да ослободи српски народ од многовековне турске феудалне власти и успостави народну власт, а то је допринело да се утицај устанка прошири и на суседне балканске и јужнословенске народе.⁸³ Тај утицај се ширио истом брзином којом су се развијала дејства устаничке војске против турских власти. Борбе су у почетку вођене за уништење дахијске страховладе у границама Београдског пашалуча, а затим је започела борба против редовне султанове војске. То је учинило да се устаничка дејства прошире не само у границама Србије него да се пренесу и на територије суседних пашалуча, односно на територије Бугарске и Босне.

До ликвидације дахијског режима у Београдском пашалучу, српска национална историографија сматра да је побуна била почетна етапа првог српског устанка и да је имала локално обележје. Међутим, кад су се дејства устаничке војске проширила на целокупну територију Србије и суседних територија и кад је започела борба против царске војске, тада је настала друга етапа устанка која је имала циљ да српски народ ослободи турског ropства. Најпре је Миленко Стојковић код Иванковца у лето 1805.

⁸¹ К. Иричек, *История на България*, София 1978, 532.

⁸² Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка*, Београд 1898, 99.

⁸³ В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 61.

потукао царску војску под командом нишког Хафис-паше, што је допринело да се устаничка војна дејства приближе бугарској граници. Затим је Караборђе до ногу потукао на Мишару босанску војску под заповедништвом Бећир-паше, чиме су се устаничке акције прошириле до реке Дрине. Тако се дошло до уверења да се устаници могу успешно борити против царске војске.⁸⁴ Док се развијала почетна етапа првог устанка, у њему су као добровољци учествовали или појединци или групе бораца из Бугарске, Македоније, Босне, Албаније и Грчке који су се стицајем околности затекли на територији Београдског пашалука. У другој етапи се његов утицај проширио на територије Бугарске и Босне, па је разумљиво да је становништво из тих области помагало устаницима. Може се чак констатовати да ни савезник београдских дахија видинског одметник Пазван-Оглу није ништа предузимао да би помогао својим истомишљеницима док су се устаничке операције водиле у границама Београдског пашалука. Тек после победе устаничке војске код Иванковца у лето 1805, кад су се војна дејства приближила Видинском пашалуку, односно Бугарској, и допринела појави устаничких врења у Црној Реци и долини Тимока, Пазван-Оглу је био принуђен да предузме кораке како би спречио упад устаника у своје области. Тако се он сукобио са устаничком војском код Сокобање у току фебруара 1806, али је претрпео пораз.⁸⁵ Успех устаничке војске против Пазван-Оглуа не само што је допринео погоршању односа с видинским Турцима него је учинио да се развију и прошире везе између Срба и Бугара ради заједничких дејстава против турске власти и одметника у Видинском пашалуку. Стога је Пазван-Оглу подузео извесне претходне мере да би у самом почетку онемогућио сваку бугарску организовану акцију у сарадњи са устаницима. Он је после пораза код Сокобање извршио покољ најистакнутијих видинских хришћана, међу којима су најпознатије жртве били видинске епископ Калник, његов генерални викар, неколико угледних видинских грађана, а међу њима и бугарски учитељ Цека. Претпоставља се да је непосредан повод за убиство видинског епископа Калиника и чланова Видинске црквене општине било откривање епископовог писма српским устаницима које је Пазван-Оглу употребио као оправдање за сурову одмазду. О томе В. Стојанчевић каже: „Слично сечи кнезова у Србији, терор је послужио као средство да се почетна српско-бугарска колаборација уништи у корену, те је епископ — духовно-политичка глава свих хришћана — пао одмах као жртва ове „бугарске сече“ заједно са својим најближим сарадницима. Стога су поред њега, као његови саветници изгубили животе још и четири свештеника, који су били обе-

⁸⁴ Л. Арсенијевић Баталака, *нав. дело*, 101.

⁸⁵ В. Трајков, *Идеологически течения и програми в национално-освободителните движеници на Балканите до 1878. година*, Софија 1978, 99.

шени.⁸⁶ Поред појаве српских устаничких јединица на бугарској граници, устанак је већ почетком 1806. одјекнуо и у унутрашњости Бугарске. То се нарочито одразило у појави хајдучких чета у софијском, ђустендилском и дупничком крају које су у позадини узнемиравале турске власти и турске војне јединице припремљене за борбу против устаника.

Међутим, много већи утицај првог устанка на унутрашња врења у Бугарској осетио се после победе устаничких војних јединица код Делиграда у току августа 1806. над царским јединицама под командом Ибрахим-паше, као и после заробљавања Пазван-Оглуовог ђаје Кара-Мустафе код Неготина. Тада су устаници прешли на бугарску територију, достигли до извора реке Лома и водили борбу против турских јединица око Берковице, Белорадичка и Ђипроваца. Овај продор устаника на бугарску територију имао је и дубљи одјек у позадини царских јединица. У западној Бугарској, од Тимока до Никопоља, дигли су се многи хришћани на оружје и тако помагали дејства устаничких јединица против царске војске. То је код Порте створило уверење да у Србији није реч само о борби српског народа против локалних султанових завереника, односно београдских дахија, него да је то права револуција која привлачи и остале балканске и јужнословенске народе да се заједничким снагама изборе за своје ослобођење.⁸⁷

Почетак руско-турског рата у 1807. био је нов чинилац за значај српског устанка по ослободилачке покрете балканских и јужнословенских народа. Сада се борба српског народа за ослобођење повезала с руско-турским ратом и тако добила општи значај за даљи ток ослободилачких покрета на Балканском полуострву. Она се заправо интернационализовала и постала предмет политичких преговарања и погађања великих европских сила с Турском, а истовремено су у Србију стизали добровољци балканских и јужнословенских народа да би се заједно са српским устаницима борили за ослобођење од Турске. Почетком руско-турског рата започиње трећа етапа у развоју првог устанка, а њене слабости се одражавају најпре у заједничким дејствима турске војске и српских устаничких јединица у борби против Турске, а затим у укључивању добровољачких одреда и јединица балканских и јужнословенских народа у склоп устаничке војске. Заједничке руско-српске војне акције против Турске имају два раздобља. Прво обухвата размак од почетка априла 1807. до закључења Тилзитског мировног уговора између Русије и Француске који је предвиђао прекид непријатељстава између Русије и Турске, тадашњег савезника Француске, односно примирја у Слобозији између Русије и Турске у току августа 1807. Друго раздобље почиње од

⁸⁶ В. Стојанчевић, *Први српски устанак према Бугарској и Бугарима*, Историски гласник, књ. 1-2, 1954, 128.

⁸⁷ *История на България*, 324.

1809, кад је продужен рат између Србије и Турске до Букурешког уговора о миру између Русије и Турске у јулу 1812, односно до пропаста првог српског устанка у јесен 1813. године.

Прво раздобље заједничких руско-српских војних дејстава против Турске у пролеће 1807. започело је војним операцијама у Крајини и северозападној Бугарској против јединица Пазван-Оглуа, чија је скоро смрт допринела њиховом успешном завршетку. Пазван-Оглуов наследник Мула-паша показао се као личност мање способна за вођење војних операција против устаника, поготово у тренутку кад је један део његове војске требало да се супротстави Русима у правцу њиховог надирања према Рушчуку. Успешно напредовање устаничких војних јединица под командом Миленка Стојковића учинило је да велики број хришћана из Крајине, а посебно Бугара из северозападне Бугарске који су радили на оправци Видинске тврђаве, пребе на српску страну. То је допринело да устаници почетком априла 1807. опседну Кладово и Неготин, избију на Дунав и стигну под зидине Видина.⁸⁸ Успешна дејства устаничке војске против видинског Мула-паше омогућила су јој да најпре пребе на десну обалу Тимока и избије под Видин, затим да Хајдук Вељко Петровић ослободи Црну Реку и прошири операције до северних огранака Старе планине, и на крају да јединице Петра Добрњца после опсаде Гургусовца у априлу 1807. избију чак у околину Белоградчика и Берковице. Пошто су се устаничке операције пренеле на територију северозападне Бугарске, то се велики број Бугара укључио у српске одреде, посебно Хајдук-Вељкове јединице у којима је било доста Бугара бећара. Уз то су неки бугарски борци, на пример Папазоглу из Полимља, дубоко у позадини турске војске организовали диверзије у околини Софије, на планини Витоши и по огранцима Старе планине. На планинама Рили и Родопима појавиле су се хајдучке чете састављене од Бугара; оне су узнемиравале турску војску која се кретала према устаницима и руском фронту.⁸⁹

Заједничка руско-српска војна дејства против турске војске у току 1807. допринела су још једној појави у првом српском устанку. Наиме, пре свега из Русије, а затим и из суседних балканских земаља, у Србији се прикупио велики број добровољаца. Неки су стигли с руском армијом, на пример Борђе Петров, Бугарин родом из Старе Загоре⁹⁰ који је служио у козачким јединицама, или су образовали посебне добровољачке јединице у саставу устаничке војске. Николај Тодоров у студији *Филики Етерија и Българите* каже: „Организовање добровољачког покрета код балканских народа помагала је руска команда, која је и сама приступила попуњавању специјалних одреда од Грка и Бугара,

⁸⁸ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 132.

⁸⁹ М. Гавриловић, *Истиси из Париских архива*, Београд 1901.

⁹⁰ Архив Србије, Министарство просвете, ф. II 47/1841.

као и пандурских одреда. У њима је било неколико хиљада лица свих народности. Била је формирана Бугарска земаљска војска под командом Димитра Ватикотија, пореклом Грка, и Грчка земаљска војска под командом Н. Панагуласа у којој су учествовали и многи Бугари.⁹¹ И устаници су настојали да првом српском устанку дају међународно обележје, па су допринели формирању добровољачких одреда у Србији за борбу против Турака. О томе В. Стојанчевић пише: „По једној другој савременој службеној вести, управо у то време Караборбе је позвао „све хришћане“ из Албаније, Румелије и Бугарске да се дигну на устанак, шаљући им, уз проглас, по једну заставу за сваку од ових провинција. У поменуте крајеве били су упућени све сами тамошњи емигранти да би својим познавањем локалних прилика што више допринели разбуктавању устанка у позадини српско-турског фронта.“⁹²

Међутим, међународни догађаји нису дозволили да се до краја спроведу замишљене акције на руско-српском фронту према Турској где су били основани добровољачки одреди балканских народа. Иако су српско-руске јединице у току јуна 1807. успеле да потуку турску војску код Штубика и Малајнице и да запоседну Велико острво на Дунаву, одсекавши Видин од Адакалеа и Кладова, ипак су после Тилзитског уговора о миру између Русије и Француске, односно примирја у Слобозији у августу 1807. између Русије и Турске, морале да прекину даље војне операције. После примирја у Слобозији наступило је друго раздобље у заједничкој руско-српској војној и политичкој сарадњи против Турске. Имајући у виду свој међународни положај у Европи, руски политички фактори су настојали да се поштује примирје у Слобозији. Међутим, српски устаници обузети жељом да се ослободе турске власти, предузимали су повремене војне диверзије против Турске дубоко на њеној територији, претежно у Видинском пашалуку, а њихов покретач је у већини случајева био Хајдук-Вељко. Те диверзије су до те мере заостриле српско-турске односе да је морало доћи до руско-турске дипломатске акције тако што је створена мешовита комисија која је требала да онемогући узрочнике изгреда.⁹³

У току 1809. године, међународно стање у Европи толико се компликовало, поготово зато што је Турска била на страни Француске у руско-француском сукобу, да се сматрало како је престала важност примирја у Слобозији, па су се односи између Србије и Турске тако заостравали из дана у дан да се очекивало да започну ратна дејства. Томе је доприносила и околност да је Русија посветила главну пажњу европском фронту у рату против Наполеона, а то је омогућило турској војсци да озбиљно угрози положај српске устаничке војске. У овом трећем раздобљу

⁹¹ Н. Тодоров, *Филики Етерија и Българите*, БАН, Софија 1965, 35.

⁹² В. Стојанчевић, *нав. дело*, 133.

⁹³ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 136.

заједничких руско-српских акција против Турске од 1809. до 1813. дошло је до ликвидације Карађорђево Србије, уз покушај Русије да Букурешким уговором о миру у јуну 1812. обезбеди Србији изванредан вид самосталности у саставу Турског Царства, али је он био тешко прихватљив за устанике: „Осмим чланом Букурешког уговора Србији је само осигурано да ће добити неке самоуправе у споразуму с њеним народом, али ослобођене градове турска је војска имала право да поново запоседне. Како је то било све далеко од услова Ичковог мира из 1806. године! Зато није чудо да су се вођи устаника одупрли да приме овакве услове.“⁹⁴

Српско-бугарске везе и сарадња које су се развијале и оствариле у току првог српског устанка — било преко добровољаца Бугара који су дошли у Србију да се заједно са Србима боре за ослобођење од Турске, или преко диверзантских дејстава у позадини турске војске на територији Бугарске — показале су да је код њих постојало сазнање да се једино заједничким и удруженим снагама могу ослободити многовековног турског ропства. Међутим, чињеница је да се Бугарска тада налазила далеко у позадини Турске, па стога нису ни постојали услови да се развије посебан бугарски националноослободилачки покрет, нити су постојале политичке и националне организације које би оспособиле бугарски народ да се самостално бори за ослобођење од Турака.

⁹⁴ В. Чубриловић, *нав. дело*, 66.

КУЛТУРНО-ПОЛИТИЧКЕ ВЕЗЕ БУГАРА С КНЕЖЕВИНОМ СРБИЈОМ У ДОБА ВЛАДАВИНЕ КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА 1815—1839. ГОДИНЕ

Тек после ослобођења Кнежевине Србије створене су шире могућности за развијање разноврсних веза и сарадње између српског и бугарског народа на културном и политичком пољу. Мада је српски народ веома споро изграђивао своје политичке и културне установе услед међународних околности под којима је стицао националну и политичку независност, ипак је постојање Кнежевине Србије значило корак напред за суседне балканске и јужнословенске народе који су живели под турском влашћу и охрабрење на путу њиховог националног ослобођења. Овај психолошки чинилац у развијању међусобних веза балканских и јужнословенских народа с Кнежином Србијом био је често и одлучујући из разлога што су производне снаге и друштвени односи у првим деценијама XIX века били на таквом степену да је турска феудална власт представљала главну препреку њиховом политичком и националном развоју. Отуда је произилазила основна тежња да се заједничким снагама боре против Турске за своје ослобођење. Међутим, не треба испустити из вида и неке особености у брзини развоја Кнежевине Србије за време владавине кнеза Милоша Обреновића које су биле одраз његове политичке стратегије и методологије у изградњи народне власти у Србији. Те особености су се одразиле и на политички и на национални живот српског народа и на његове везе и сарадњу са суседним балканским и јужнословенским народима. У одмеравању особености Милошевог владања у Србији треба имати на уму и околности под којима су се оне збивале, а при оцени његових поступака треба искључити посматрање са националног гледишта зато што, посматран у историјској перспективи, тај чинилац није био присутан. То посебно важи за међусобне одно-

се српског и бугарског народа у доба владавине кнеза Милоша зато што бугарска буржоаска историографија и данас као и у прошлости, његово вешто и смишљено понашање према Турцима у време буна у западној Бугарској посматра са гледишта некаквих српских националних интереса, а они тада уопште нису били присутни.

Ослобођење Србије под Милошем Обреновићем започело је таковским устанком 11. априла 1815. који је био последица неподношљивог политичког и економског стања у коме се налазио српски народ за време режима Сулејман-паше Скопљака у Београдском пашалуку. У монографији *Милош Обреновић и његово доба*, В. Стојанчевић износи: „Као некада Караборђе, тако исто се и он [Милош — прим К. Ц.] виђао на свим новим бојиштима Србије, увек међу првима у увек на најопаснијим местима. Али он је своју храброст и своје пожртвовање комбиновао са једним тананом, а сигурним смислом за многа питања из области војне стратегије и тактике, командовања и осталих војних вештина.“¹ Међутим, Милош се није користио само војном вештином да би ослободио Србију од турске власти пошто је био свестан чињенице да није у могућности да победи Турску једино војском с обзиром на српске снаге и међународно стање. О томе В. Чубриловић каже: „И Милош Обреновић и остале старешине које су водиле народ у устанак и сувише су добро знали однос снага своје полуопустошене, десетогодишњим ратовањем преморене земље и Турског Царства у Европи, да би веровали да ће моћи одолети нападу његове војске. Зато се код њих од самог почетка покрета јавила мисао да треба искористити прву прилику и правити компромисни мир. Није било изгледа ни на помоћ са стране.“²

Прилагођавајући се политичком стању које се одражавало како на унутрашњи развитак отоманске државе тако и на међународни положај Србије у доба заседања Бечког конгреса, Милош је био свестан да се ослобођење српског народа не може постићи на исти начин и истим путем којим је кренуо први српски устанак. Стога је било неопходно да се примене нови начини и путеви да би Србија обезбедила аутономију у саставу Турске, било на основу Ичковог уговора о миру из 1806, или на основу VIII тачке Букурешког уговора о миру између Русије и Турске. Стога је Милош, кад се нашао између царске војске под командом босанског везира Хуршид-паше и румелијског везира Марашли Али-паше, после победе над локалним турским јединицама у Београдском пашалуку на Палежу, Љубићу и Пожаревцу, схватио да се не може одупрети добро наоружаној и спремној царској војсци, него је ступио у везу и започео преговоре са оба

¹ В. Стојанчевић, *Кнез Милош Обреновић и његово доба*, Београд 1966, 60.

² В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 108.

турска команданта, настојећи да постигне споразум са оним који буде попустљивији према устаничким захтевима. Милошев покушај завршио се успешно, па је била отклоњена опасност која је претила другом српском устанку. Погоднији преговарач био је румелијски везир Марашли Али-паша који се показао попустљивији и спремнији на преговоре. Споразумом на Белици између Марашлије и „верховног Србије кнеза“ Милоша Обреновића, Србији је била враћена самоуправа у оквиру повластица које је Селим III дао српском народу ферманом из 1791—96, с тим што је Народна канцеларија у Београду била призната за врховно тело српских самоуправних установа, а кнез Милош постао стварни вођа устанка и српског народа. Преговори су били потврђени царским ферманом у току 1816, чиме је била завршена прва етапа у признавању самоуправе српском народу у саставу отоманске државе.

Постигнути повољни резултати на самом почетку преговора с Турцима, односно са Марашли Али-пашом, постали су основа за Милошеву дугогодишњу тактику, то јест да вештим маневрисањем, стрпљивим преговарањем и мирним путем постигне оно што је намеравао. Васа Чубриловић о томе пише: „Реалиста по природи, Милош је знао да мала, ратом исцрпљена Србија, није у стању да се носи са целим Турским Царством. Зато је себи још у почетку поставио ограничене циљеве: избећи велике битке, правити компромисни мир, па после освајајући стопу по стопу власт у земљи, ићи поступном изграђивању аутономног положаја Србије у оквиру Турског Царства и своје власти у самој Србији. То је била суштина Милошеве политике још од првих месеци Другог устанка 1815. године. И он ће се ове политике држати и упорно на њој радити петнаест година, док султановим Хатишерифом 1830. и 1833. године не постигне циљ.“³ Међутим, Милошева тактика није била ограничена једино на изграђивање српске самоуправе у саставу Турског Царства него је он исто тако поступао кад је била реч о међународним односима Србије, посебно о њеним односима са суседним балканским и јужнословенским народима. Држећи се својих начела, Милош је успео да сачува Србију од учествовања у свим ратовима и бунама који су се збили за време његове владавине, и да једино дипломатским путем и преговорима допринесе решавању постојећих питања: „Зато су сви револуционарни покрети и ратови у Турској од 1815—1830. године прошли без учешћа Србије.“⁴ Наш општи поглед на путеве изградње аутономије Кнежевине Србије у доба кнеза Милоша Обреновића имао је за циљ да истакне основне карактеристике српске спољне политике, пре свега према Турској, затим према великим силама, и на крају према балканским и јужнословенским народима. То је било потребно да се каже

³ В. Чубриловић, *нав. дело*, 121.

⁴ В. Чубриловић, *нав. дело*, 122.

како би се могло видети с каквим се средствима служио Милош у изграђивању својих веза и сарадње са спољним светом, поготово са суседним народима. Међутим, за проучавање односа између српског народа и суседних балканских и јужнословенских народа, посебно Бугара, велики значај има и проучавање личности кнеза Милоша као чиниоца у одређивању основних смерница и у унутрашњој и у спољној политици Кнежевине Србије. Од првих дана другог устанка, упоредо с борбом за признавање аутономије Кнежевине Србије, започиње и Милошева борба да буде признат за српског врховног и наследног кнеза, што би допринело утврђивању његовог личног режима. О томе пише др Михаило Гавриловић у монографији *Милош Обреновић*: „Властољубив и користољубив до крајних могућних граница, вешт економиста и трговац, упорит, доследан и окрутан, кнез Милош Обреновић одмах после закљученог мира са Марашли Али-пашом и његовог потврђивања од Порте 1816. године, кренуо је свим силама да учврсти своју личну власт и да се што више обогати. Неизвесност положаја у коме се налазио гонила је Милоша да се обогати, да би могао новцем водити прво своју личну а после династичку политику; он је врло добро знао вредност новца, и на крају крајева, подмићивањем је у многоступења успео: новцем се је извукао из многих неприлика, новцем је везао многе своје непријатеље и створио много пријатеља. Милошу је дуговало много Турака у земљи па и изван ње: њему су дуговали на само спахије и други виђени Турци у Србији него и паше суседних пашалука (Абди Саид, лесковачки паша, Шашит паша и др.) па и сам командирендр Варадинске Генералне команде, барон Сигентал.“⁵

Одмах се намеће питање на какав је начин Милош долазио до тако великог богатства и новца. То је постигао тако што је још од првих дана своје владавине присвојио изворе прихода српске и турске власти на територији Кнежевине Србије, затим је започео да учвршћује свој лични режим на рачун самоуправних тела по нахијама и кнежевинама, а подмићивањем је успео да потчини турске представнике власти по градовима и паланкама. Васа Чубриловић о томе каже: „Самоуправна права нахијске и кнежинске управе у Србији кнез Милош Обреновић ограничавао је постављањем својих људи, који су временом постали његови послушни чиновници и извршавали су све што је он желео. Он их је бирао међу људима које су му препоручивале нахијске или кнежинске скупштине, нису морали бити стари кнезови или познати војни команданти, а још мање су морали имати турске берате: од првог дана на чело нахија и кнежина кнез Милош Обреновић доводи своје поверљиве људе и привикава их да никога другога над собом немају осим њега и да никога другог не морају да слушају осим њега. Што се тиче турске администра-

⁵ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, Београд 1912, 486.

тивне власти у Београдском пашалуку, односно у Кнежевини Србији, кнез Милош Обреновић корумпирао је разним зајмовима и поклонима, тако да је она била немоћна пред његовим ауторитетом. Милош је искористио материјалну зависност и немаштину турских управних органа у Србији после 1815. године и зато је одузео и пренео на себе и оне управне компетенције, које уопште нису спадале у надлежност српских самоуправних органа по повластицама од 1816. године.⁶

Основни извор богатства кнеза Милоша било је пре свега прикупљање пореза од народа, а по споразуму са Марашли Али-пашом прикупљале су га српске власти, односно кнез Милош, уз то закупи царских имања у Београдском пашалуку, царинарнице, хасови, мукаде и слично: „Он располаже целокупним приходима земље и даје турским властима не колико мора, него колико хоће и кад он хоће. Марашли Али паша и његови наследници на везирском положају немају законске снаге, војне и политичке моћи да присиле Милоша Обреновића да им да онолико пореза колико је дужан дати.“⁷ Један део својих прихода, кнез Милош је остваривао преко трговине, спољне или унутрашње. Тако је у Кнежевини Србији увео монопол у трговачким пословима с тим да нико није смео да слободно тргује без његовог знања или без његовог ортаклука. „Трговати са стоком није било слободно, а друга трговина била је слаба. Трговати је могао само онај, који је имао трговачку објаву, без ње нико није смео стоку, а нарочито свиње хранити нити куповати; али да се та објава добије требало је примити многе погодбе, и бити спреман на изненадне Милошеве погодбе.“⁸ Захваљујући вештини с којом је прикупљао и зарађивао новац, кнез Милош је за веома кратко време постао врло богат човек, о чему В. Стојанчевић каже: „Велико новчано богатство до кога је дошао током своје четвртвековне владавине може се објаснити чињеницом да је Милош још 1815. године задобио сву власт над српским становништвом у Београдском пашалуку, и да је умео ту власт да искористи да се обогати. Фама о његовом богатству расла је чак и брже него његова политичка моћ и државничка репутација, па се са разлогом сматрало да је српски кнез један од тројице или четворице најбогатијих људи на Балкану. И, заиста, Милошево богатство било је баснословно.“⁹ То богатство је Милошу често пута послужило као средство да код највиших турских власти постигне извесне политичке уступке који су били корисни за политички и национални развитак српског народа, или за учвршћење његовог личног режима. Међутим, кнез Милош је један део новца трошио и на помагање истакнутих српских књижевника и кул-

⁶ В. Чубриловић, *нав. дело*, 125.

⁷ В. Чубриловић, *нав. дело*, 125.

⁸ М. Гавриловић, *нав. дело*, 491.

⁹ В. Стојанчевић, *Кнез Милош Обреновић и његово доба*, 225.

турних радника тако што је или помагао штампање њихових дела или њихово издржавање. Било је и случајева кад су му се за новчану помоћ обраћали и из суседних земаља, посебно Бугари. То је у првом реду било ради оправке старих манастира и цркава, затим за пострадале у невољи, и на крају за откупљивање оних које су заробили или отели турски насилници. Милошу су се обраћали зато што се знало да је не само веома богат него и да је спреман да помогне.

Бугари су с кнезом Милошем успостављали везе различитим путевима, а оне су започеле одмах после ослобођења Кнежевине Србије. Тада је велики број Бугара дошао у додир с Милошем било као трговци који су с њим трговали,¹⁰ или они који су повремено долазили на рад у Србију као печалбари.¹¹ Успостављене пословне везе неких Бугара с кнезом Милошем најпре су биле искоришћене у културно-просветне сврхе. Тако се на пример Рилски манастир после великог пожара обратио Милошу за новчану помоћ ради обнове манастира, а Свиштовска црквено-школска општина замолила је помоћ да би довршила зидање цркве. Појединци су му се обраћали да би решили какво животно питање; такав случај је био на пример с молбом Диме Панајота из Софије од 9. марта 1835. Он се обратио кнезу Милошу за помоћ у новцу да би ослободио жену и дете из турског ропства: „Има већ 7 година како је Шабанбела, безчовечни пустахија, немилостиво заробио моју жену и једно дете, пак их другоме за новце продао. До сада сам скоро пола испросио по варошима, а за остатак чувши превелико Ваше милосердије, разглашавајућег великодушним примером свуда, притекао сам у Ваш предел и најпре свепокорнејше припадам Вашему милосердију да би ми по Вашему природном милосердију благоизволели милостињу принети.“¹² У фондовима Архива Србије чува се велики број молби којима су се поједини Бугари обраћали кнезу Милошу: да их прими у службу пошто су се преселили с породицама из Бугарске у Кнежевину Србију, да буду ослобођени пореза зато што су им приходи тако мали да немају ни за живот, да им се помогне због несрећних случајева као што су болест, пожар, крађа и слично.

Политичке прилике у Кнежевини Србији и Бугарској у доба владавине кнеза Милоша Обреновића

После Бечког конгреса 1815. дошло је до промене у држању великих сила према националноослободилачким покретима балканских и јужнословенских народа, што се нарочито одразило

¹⁰ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 307.

¹¹ М. Гавриловић, *нав. дело*, 449.

¹² Архив Србије, Књажевска канцеларија III, бр. 767.

у време грчког устанка, кад су се оне колебале какве кораке да предузму код Порте да би допринеле ослобођењу грчког народа. Како пише Васиљ Поповић у својој књизи *Источно питање*: „Устанак је успевао до 1825. године. Устаници су све турске војске одбијали.“ Међутим, услед пасивности и колебања великих сила да посредују на страни грчког народа, султан је успео да прикупи довољно снага и да готово уништи грчки устанак: „Он посла свога посинка Ибрахим пашу с флотом и војском, те овај покори Мореју, страшно је опустоши (1825), заузме и спали Мисалунги, при чем би уништена и посада и становништво (22. априла 1826).“¹³ Све се то збило због неповољног држања великих сила према националноослободилачким покретима на Балкану: „Аустрија, Русија и Пруска склопили су били 1815. године Свету Алијансу за одржавање спољашњег и унутрашњег мира држава на основу хришћанске љубави. Али ова формулација није представљала заједничку акцију ради ослобођења поробљених народа већ пасиван подржак. Турска се стално бојала да није против ње уперен тај хришћански савез, премда се наскоро видело да је оруђе аустријског канцелара Метерниха против националних и демократских покрета.“¹⁴

Кад су Турци у току гушења грчког устанка у побуњеничким областима масакрирали грчко становништво до те мере да се европско јавно мњење узбудило због тако жестоке одмазде, тада се пробудила и савест великих сила да мимо својих подељених интереса у вези с Балканским полуострвом предузму неке кораке како би се грчки устанак спасао од уништења, а грчком народу обезбедило ослобођење. У томе су предначиле Русија и Енглеска које су се Петроградским протоколом од 4. априла 1826. договориле да се грчко питање реши широком самоуправом, а њима се 1827. придружила и Француска, па су те три државе после Лондонског споразума захтевале од Порте да се сагласи с њиховим посредовањем у Грчкој и да се одмах заведе примирје. Међутим, кад је Турска одбила њихов захтев, савезничке силе су послале флоту да блокира Грчку. У сукобу у Наваринској луци била је уништена турска флота, али како Порта ни после тога није попустила, Русија јој је 26. априла 1828. објавила рат. Почетак руско-турског рата пробудио је наде код балканских и јужнословенских народа да је коначно дошао час њиховог ског ослобођења. Мада је руски цар Никола I, да би умирио Европу, изјавио да нема освајачких намера према Турској, него да ће се дејства руске војске одвијати у складу с Лондонским споразумом, затим да неће настојати да увуче балканске народе у неке револуционарне акције против турске власти, ипак је руско-турски рат допринео превирањима у позадини турске вој-

¹³ В. Поповић, *Источно питање*, Београд 1928, 108.

¹⁴ В. Поповић, *нав. дело*, 108.

ске, што се посебно одразило у источној Бугарској.¹⁵ Наиме, кад је руска војска прешла Дунав, велики број бугарских добровољаца кренуо је да се бори за ослобођење, а у позадини турске војске у источној Бугарској појавиле су се устаничке чете које су на разне начине доприносиле успеху операција руске армије.

Геополитички и међународни положај Кнежевине Србије и Бугарске утицао је на то да српски и бугарски народ различитим путевима учествују у тим збивањима. Одмах после руске објаве рата Турској, турске јединице су запоселе српске градове и тиме ставиле на знање Србији да су спремне да се умешају уколико би Србија покушала да било шта предузме да би помогла руској војсци у њеном напредовању на Балканском полуострву. У таквим околностима, кнез Милош је био принуђен да се вешто извлачи, тако да је с једне стране изражавао пуну оданост султану и немешање у руско-турски рат, а са друге је био у сталним и тајним везама с руским царем и руским војсковођама које су дејствовале на Дунаву или на балканском ратишту. Тако је допринео њиховом успеху, употребљавајући на дискретан начин сва средства која су му била на располагању. О том М. Гавриловић у монографији *Милош Обреновић* пише: „У руско-турском рату 1828—1829 Србија је несумњиво показала неограничену оданост руском двору, само је од њега зависило да она пође и да се изложи највећој опасности. Наравно сем оданости код Милоша је било и рачуна, он је видео да се између Русије и Порте одиграва може бити судбоносна партија за опстанак Турске у Европи и за тај случај требало је наградити заслуге српског народа и припремити Русију на веће обзире кад се буде решавало о њеној судбини.“¹⁶ Немешање Србије у руско-турски рат, које је Русија иначе одобравала, имало је двострук значај: с једне стране је штитило руско десно крило од босанске и скадарске војске у току надирања руске војске ка Једрену и Цариграду, а са друге је спречило Аустрију да се меша у догађаје на Балкану. Ова улога Кнежевине Србије била је посебно значајна у току 1829. године, кад је руска војска из Мале Влашке под командом генерала Гајсмара прешла Дунав и заузела Прахово. Међутим, главна опасност по њу долазила је од Мустафа-паше Скадарског који је по султановом налогу требало да се појави пред Видином како би одбацио Русе преко Дунава и зауставио њихово напредовање према Једрену и Цариграду. У том тренутку се на историјској позорници појавио кнез Милош који је посредовао код свога пријатеља Мустафа-паше. Настојао је да га убеди да не жури с војним дејствима према Видину зато што је ратно стање тако сложено да војне акције могу имати непријатне последице за његов лични опстанак. У преговорима између кнеза Милоша и Мустафа-паше посредовао је Бугарин Атанас Икономов Армаш,

¹⁵ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 145.

¹⁶ М. Гавриловић, *нав. дело*, III, 132.

пашин повереник и Милошев пријатељ.¹⁷ О току ових преговора били су обавештени генерал Гајсмар у Малој Влашкој и генерал Дибић, главнокомандујући руске армије на Балканском фронту. Захваљујући преговарачким способностима кнеза Милоша била је отклоњена опасност од Мустафа-пашине војне интервенције код Видина, које се генерал Гајсмар веома плашио. Истовремено је избегнуто и увлачење Кнежевине Србије у рат, што је од Милоша тајно захтевао генерал Гајсмар. По Стојанчевићу: „Ипак, Милош — који је тада једини у Србији имао јасне представе о томе, како се ваља држати у овој крајње опасној ситуацији — није пасивно примао догађаје. Активност коју је развијао да би обезбедио од турске власти дотадашње позиције у управљању српским народом веома је брзо довела до таквих преокрета да је Србија према Турцима почела играти не више подређену и пасивну већ врло активну и динамичну улогу.“¹⁸

Пошто је руско-турски рат из 1828—29. године обухватио Бугарску као територију на којој су вођене војне операције између руске и турске војске, бугарски народ је стицајем околности био укључен у њега и активно је учествовао у помагању дејстава руске војске. Бугарски емигранти који су прешли у Влашку, Молдавију, Бесарабију и Украјину још почетком XIX века, у доба руско-турског рата 1828—29, образовали су добровољачки одред од 900 људи под командом Георгија Мамарчева. Одред је прешао Дунав заједно с руском војском и посебно се истакао приликом заузимања Силистре.¹⁹ О учествовању бугарских добровољаца у руско-турском рату, кнеза Милоша је обавестио Алекса Симић у свом извештају од 16. октобра 1829: „Јуче је дошао Ч. Везиру татар-ага Нишког Везира, и донео му вест, да је Гајсмар са војском од прилике са 4.000 војника, дошао у предграђе Софијско, као на пример што је Палилула до Београда, и да је опет толико војске под другим генералом, отишло у Шипку, и говори се да у обадве ове војске има помешани Бугара, којима су Руси дали пушке, и начинили их војницима. Гајсмар се пријатељски обходи са Турцима, не кварећи мир, и што год му даду за јело и пиће плаћа, тако исто и Турци спрема њему пријатељски се обходе.“²⁰

После победе код села Кулевчи у близини Шумена средином 1829, главнокомандујући генерал Дибић Задбалкански успео је захваљујући успешним операцијама руске армије да веома брзо заузме источну Бугарску и да се преко Балкана упути ка Једрену и Цариграду. После пада Једрена настала је паника у Цариграду. Док је обичан народ страховао од освете руске војске, дотле се султан више плашио јаничара и своје војске него

¹⁷ М. Гавриловић, *нав. дело*, III, 102.

¹⁸ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 144.

¹⁹ *История на България*, том I, София 1961, 329.

²⁰ Архив Србије, Књажевска канцеларија VII, бр. 627 од 16. X 1829.

Руса. Стога се Порта најпре обратила представницима енглеског и француског посланства у Цариграду, а затим и специјалном изласанику пруског краља генералу Мифилингу од којих је затражила да посредују код руског цара Николе и затраже примирје. После тога су турски представници стигли 15. августа 1829. у стан главнокомандујућег генерала Дибића. Он је 16. августа издао наредбу да се обуставе непријатељства, а већ сутрадан је имао први састанак с турским опуномоћеницима, док су први преговори о миру започели 21. августа. Мировни уговор у Једрену између Русије и Турске закључен је 2. септембра, а руски цар га је потврдио 11. септембра. Уговор је за основни циљ имао: прво, да се сачува ослабљено Турско Царство под јаким утицајем Русије; друго да се избегну неспоразуми са западноевропским великим силама и савезницима, као и супарништво око поделе турских територија; треће, да Турска спроведе у живот раније обавезе из Букурешког уговора о миру, Акерманске конвенције и Лондонског споразума између Енглеске, Француске и Русије у вези са Грчком; четврто, да се руским и другим страним бродовима обезбеди слободан пролаз кроз Босфор и Дарданеле; пето, да се руским поданицима обезбеди слободна трговина у Турској, да се осигура слободна пловидба Црним морем, да се Русији исплати ратна одштета у суми од 11,5 милиона холандских дуката. За извршење турских обавеза предвиђених Једренским уговором о миру утврђени су рокови. Нашу пажњу привлачи извршење турских обавеза према Кнежевини Србији које су биле предвиђене још Букурешким уговором о миру и Акерманском конвенцијом: „Једренским миром руски утицај у Турској постао је свемоћан. Порта је дошла готово под руску заштиту. Понижена, изнурена ратом и ратном накнадом, она је изгледала као остављена на милост и немилост Русије, која је снажно заштитила све своје интересе у Турској: Србија, Влашка, Молдавија и Грчка, руске штићенице и клијенти, само су номинално признавали власт Порте.“²¹

Победа Русије у руско-турском рату и Једренски мировни уговор нису испунили очекивања балканских и јужнословенских народа, а посебно Бугара, за њихово ослобођење од Турака. Мада је Русија тим уговором ставила Порту под свој утицај и надзор, ипак је бугарски народ доживео нову трагедију зато што су компромитовани Бугари у руско-турском рату били принуђени да напусте своја огњишта да не би после повлачења руске војске доживели турску одмазду. Десетине хиљада Бугара из Силистре, Шумена и источне Бугарске иселиле су се преко Дунава: „Тада је велики део Бугара из источне и северисточне Бугарске одлучио да заувек напусти своју отаџбину и да се склони у Влашку, Бесарабију и јужну Русију, а било их је око 130 хиљада душа.

²¹ М. Гавриловић, *нав. дело*, III, 103.

Највећи део тих исељеника настанио се у Бесарабији код својих сународника који су се тамо населили већ после рата 1806—1812. године.²² Међутим, један део тих бугарских исељеника преко Дунава, посебно из Бесарабије, изразио је жељу да се насели или у Кнежевини Србији или на имања кнеза Милоша у Влашкој, о чему је он био бавештен. У писму Хаџи-Јордана Геновића из Брашова које је упутио Хаџи-Панти Стоилову у Београд 1. априла 1830. стајало је: „Тога ради молим Вас, знајући да имате познанство с Господарем Милошем, да се потрудите пријатељски за цели један народ којему число, заиста ће превазићи 100 хиљада фамилија. Договорите се с Господарем, да би их примио у Србију под његову власт давши им прилична места на обработваније за њихов ужитак, и ако се на то реши, ако би могуће било, да им учини и једну новчану помоћ, да би могли тамо пренети сиротињу и немогућне, и то у зајам за неко одређено време у које би могли лако повратити новце.“²³ Какву је одлуку донео кнез Милош може се видети из писма Хаџи-Панте Стоилова од 30. априла 1830. којима га обавештава какав је одговор послао Х. Геновићу у Брашову: „У призренију преселенија Болгаров на Ваша села или спихилука наодећи се у Влашкој. Сврху кои, најпре, чест имам при полученију поменућа Ваша села, или Доминиума, желети од свег срца како Вашему Сијатељству, тако и Вашим потомцима, срећу, здравље и вековечно с тим веселити се и наслаћивати се. А потом покорно јављам: последујући Вашег Височајства налога есам паки г. Јордану Х. Геновићу у Брашову писао чрез Рецеписа, и кратко препоручио све подробно Ваше желаније, то ест, да би се тог доброг дела примио, и постарао три или четири стотине фамилија Болгара, и њихових саотечественика у Ваша поменућа села превести и населити, са примечанијем да ћеду ови новонаселени срећно и са великим удоволствијем под подкриљу и штедрости Вашег Сијатељства живети, и о оном делу, да се са Вашим агентом Г. Опријаном споразуме, међутим, да ми пише колико се може ослонити и на његово садејствије, и пре свег тог, да ми што скорије одговори — кое кад добијем одговор оћу и Вашему Сијатељству незакасно саопштити.“²⁴

Не располажемо тачним подацима кад су се и колико стотина породица бугарских исељеника населиле у току 1830. године на имања кнеза Милоша у Влашкој зато што су се у вези са тим појавиле извесне тешкоће. Владимир Стојанчевић претпоставља да се селидбама успротивила Порта и да је забранила

²² *История на България*, I, 329.

²³ В. Стојанчевић, *Кнез Милош према Бугарској и Бугарима*, Историјски гласник, 4, Београд 1954, 75.

²⁴ Архив Србије, Књажевска канцеларија VI, 49/1830.

Милошу да прими избеглице из турских области.²⁵ Међутим, располажемо подацима да се у току 1836. на имање кнеза Милоша у Херешту, у Влашкој, наследило 60 бугарских породица: „Ја сам имао разговор са Господар Симићем за Бугаре кои ћеду сада да се преселиду одовуд у Влашку. Молим Вас да објавите Господину Марку Х. Стоилу у Херешт до недеље да пошаље човека у Каракаш да покаже Бугарима мошије.“²⁶ То је српском посреднику Михаилу Герману у Букурешту јавио окружни комесар Василије Тапшић из Силистре 11. августа 1836. године. Питање избеглиштва Бугара у Србију нарочито се заоштрило кад је шест нахија источне Србије било прикључено Кнежевини Србији, па се српска граница приближила Бугарској. То је створило услове да се Бугари веома лако пребацују преко границе и тако склањају од турских зулума и злоупотреба.²⁷

Одлуке Једренског уговора о миру утицале су веома повољно на политичко ослобођење Кнежевине Србије од турске власти захваљујући великом притиску који је руска влада чинила код Порте. Тако је Порта у року од годину дана донела хатишериф којим су у живот спроведене одлуке Букурешког уговора о миру и Акерманске конвенције у вези са српским народом: „Члан VI односи се на Србију. Порта се обавезује најсвечаније да испуни тачно и без икаквог одлагања одредбе Акерманске Конвенције које се односе на Србију, да ће одмах приступити повраћају шест отргнутих нахија; ферман са хатишерифом, којим се наређује извршење горњих тачака, има се саопштити руском двору у року од месец дана после подписивања овог мира.“²⁸ Међутим, свечана обећања Турске уочи потписивања мировног уговора нису била тако брзо и успешно спроведена у живот како су очекивали и српски народ и кнез Милош Обреновић: „Политиком одуговлачења, затезања, поновних преговора, чак и противљења, користећи при том и неефикасност руске дипломатије у том раздобљу, Порта је тражене територије уступала Србији парцијално, а и на овакво уступање њу је углавном приморавао Милош.“²⁹ Кад је Портино понашање при извршавању обавеза из мировног уговора прешло дозвољене границе у одуговлачењу, тада је Милош преузео ствар у своје руке. Почео је да у неослобођених шест нахија тајно припрема устанак како би Порту ставио пред свршен чин, па је после тајног договора с нахијским старешинама подигао устанак крајем априла 1833. Као повод је искористио то што су турске власти повећале порез. Нахије је присајединио Кнежевини Србији и тиме остварио један

²⁵ В. Стојанчевић, *Миграције из Бугарске у Србију за време владе кнеза Милоша*, Гласник Етнографског института САНУ, VII, Београд 1959, 68.

²⁶ Архив Србије, Српска агенција у Букурешту, бр. 243/1836.

²⁷ В. Стојанчевић, *Миграције из Бугарске*. . . . , 69.

²⁸ М. Гавриловић, *нав. дело*, 121.

²⁹ В. Стојанчевић, *Кнез Милош и његово доба*, 151.

од главних циљева српске националне политике у доба Једренског мировног уговора. Мада се Порта одлучно противила Милошевој акцији, ипак је под притиском руске дипломатије морала озаконити отуђење једног дела своје територије посебним Хатишерифом из новембра 1833: „Тек по овом хатишерифу, који се назива и „толкователни“, „изјаснителни“, „окончателни“, у Србији је дефинитивно укинута феудализам, српска аутономија потврђена и Србија ослобођена у границама какве је имала за време првог устанка.“³⁰ Присаједињење шест нахија приближило је српску границу Бугарској и створило могућност за непосредне везе између српског и бугарског народа. То се посебно одразило у размени пољопривредних и занатлијских производа, као и у развијању трговине са обе стране границе.

На основу Хатишерифа из 1833, Кнежевина Србија је добила право да организује своју царинску службу као установу која ће сређивати њену увозну и извозну трговину и са суседним земљама и са суседним провинцијама Турског Царства, у чему је Бугарска заузимала посебно место. Захваљујући геополитичком положају који је Србија заузимала на Балканском полуострву, преко ње су пролазили сувоземни путеви који су повезивали балканске земље са средњом Европом, док је Дунавом била повазана са целим светом преко Црног и Средоземног мора. Као подунавска земља, Србија је преко Бугарске била повезана са доњим Дунавом, где је тада вођена веома жива трговачка размена између пољопривредних произвођача из Румуније и Бугарске, а одатле су извожене житарице и други пољопривредно-сточарски производи у земље Блиског истока и Средоземног басена и увожена колонијална роба.³¹ У превозу робе морем учествовао је велики број српских бродовласника који су средином 1835. чак добили султанов ферман да под српском заставом могу слободно пловити по свим морима у границама Турског Царства.³² Из Влашке и црноморских приморских градова увожена је роба Дунавом у Кнежевину Србију и обично била ускладиштена у Видину, а одатле је караванима или колима разношена по Србији чак до Чачка, Крушевца, Крагујевца, Београда, Врања, Лесковца и Ниша. Из тих градова, на пример из Лесковца и Ниша, у Видин су довожене земљане боје, пољопривредни, сточарски и други производи који су затим продавани на видинској пијаци.³³

Кад је Кнежевина Србија после ступања на снагу Хатишерифа из 1833. године добила политичку аутономију у оквиру које је организовала извозну и увозну трговину, тада се између Србије и Бугарске развила трговачка размена пољопривредно-сточар-

³⁰ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 155.

³¹ *Србске новине* бр. 34. од 29. августа 1835.

³² *Србске новине* бр. 46 од 16. септембра 1835.

³³ Архив Србије, Главно казначејство бр. 83/1835, Протокол Алексиначког Бумрука за 1835. годину.

ских и занатских производа до те мере да су се у свако доба године на територији Србије могли сусрести бугарски трговци и занатлије, а у Бугарској српски трговци и занатлије. Тако су на пример Никола Петровић и Милија Војиновић из Чачка, Цветко Стојановић и Митар Митровић из Врања, Вуксан Стојановић и Недељко Марковић из Крушевца, Стеван Цветковић и Стојан Стаменковић из Лесковца, Миленко Симеуновић и Ранча Михаиловић из Ниша довозили колама или коњским караванима пољопривредно-сточарске производе и земљане боје у Видин, а у повратку су довозили робу за потребе свога краја. У Србију су долазили бугарски трговци и занатлије Дојча и Неша Николић из Пазарцика, Ганча Богдановић из Пирдопа, Дина Дамјановић из Самокова, Никола Тодоровић из Пловдива, Ранча Васиљевић из Карлова, Јован и Пеша Петковић из Враца, Станко Салашки из Белоградичка, Стојан Бонић и Стеван Јовановић из Софије, Станко Нешић и Јован Ристић из Трна, Јован Костандиновић и Стојан Петровић из Видина, Љубко Ристић и Стојан Пауновић из Разлога, Павле Стојановић и Недељко Крајичић из Панаџуришта, Борбе Велин из Брезника и многи други који су из Бугарске доносили своје производе, а при повратку куповали стоку, посебно товљене овнове за муслиманско становништво.³⁴ Тако се из године у годину све више развијала увозна и извозна трговина између Кнежевине Србије и Бугарске као територије у саставу Турског Царства. Трговци су упоредо са својим трговачким пословима вршили и политички и културно-просветни утицај једни на друге. У свом извештају кнезу Милошу од 3. марта 1835, Стефан Стојановић износи разговор са старешином турске пограничне страже: „Јучерашњим даном из Алексинца пристигао сам на стражу нашу која је на Цади. Овде ми је турски буљак-башта долазио, који на њиховој караули седи, и казивао ми, да се Паша жали на нас, што су се Нишевачка села дигла, говорећи, да ви не примате рају нашу себи, она би мирна била, него ви сте је научили да тако чини. На буљук-башине речи ове трудио сам се да му докажем, да у томе не проистиче кривица до нас, но доказати му нисам могао ербо сви они мисле, да је народ њихов од нас наговорен.“³⁵ Кад се томе дода да су у време радова од почетка пролећа па готово до краја јесени, односно до Митровдана, у Србију долазили из Бугарске сезонски радници који су се бавили грађевинарством, повртарством³⁶ и другим занимањима и тако се постепено укључивали у варошку привреду Србије, онда се добија јасна слика како су се из године у годину развијале међусобне везе српског и бугарског народа, почев од стварања Кнежеви-

³⁴ Архив Србије, Главно казначејство бр. 83/1835.

³⁵ К. Цамбазовски, *Идеје и пројекти у Србији о српско-бугарској федерацији у току 1862. године*, Valcanica III, Београд 1972, 353.

³⁶ К. Цамбазовски, *Бугарски баштовани као печалбари у Кнежевини Србији*, Valcanica IV, Београд 1973, 227.

не Србије у доба кнеза Милоша па све до ослобођења Бугарске. Ове везе су створиле основу за развијање политичке и културно-просветне сарадње која је достигла врхунац средином XIX века.

За време владавине кнеза Милоша Обреновића, највиши степен потврде своје самоуправе доживела је Кнежевина Србија за време Милошеве посете Цариграду од почетка августа до средине октобра 1835, кад је лично од султана примио тадашње највише турско одликовање: „Милошев пријем од султана изазвао је у опште сензацију у свим заинтересованим круговима. Бутењев је срдачно честитао Милошу; влашки кнез Гика и бојари били су изненађени; руско министарство је у томе гледало велики утицај на Порту.“³⁷ Углед код турских власти у земљи и код Порте, као и политичка подршка Русије у међународним односима били су два главна чиниоца на које се Милош ослањао и у унутрашњој политици Кнежевине Србије и у односима са суседним земљама и ослободилачким покретима балканских и јужнословенских народа. У јачању независности српског народа и развијању његових националних установа, основни начин који је кнез Милош примењивао било је умешно преговарање с турским политичким достојанственицима како би мирним путем постигао жељене политичке циљеве. Тим начином у вођењу међународне политике Кнежевине Србије, Милош се служио до краја своје прве владавине.

Док је Кнежевина Србија после Једренског уговора о миру, а посебно после Хатишерифа из 1830—33. године, постала наследна аутономна кнежевина под султановим сизеренством у којој је кнез Милош постепено укидао турске установе а развијао и јачао српске, дотле се у Бугарској, посебно у непосредној близини Србије, у Видинском пашалуку где су се задржали стари турски феудални односи, из дана у дан погоршавао економски, политички и социјални положај бугарског народа. Нарочито се заоштрила класна борба услед непромењених односа у турском феудалном систему. Они су се особито испољавали кроз тежњу турских феудалаца и државе да се повећају порези и дажбине како би се надокнадили губици настали као последица руско-турског рата 1828—29. Харач је убиран по највишој стопи, па су га плаћала чак и деца од 10—12 година и старци. Вергија као општи порез повећан је за четвртину од укупног сељачког прихода. Кад се томе дода да су месни феудалци наплаћивали још и 20 пара за бербу лешника, да је свака кућа плаћала по 20 пара у новцу уместо једног пара чарапа и да се за сечу грабових облица наплаћивало од сваке куће по 30 пара, онда је јасно колико се погоршавало економско стање бугарског народа. Уз то је берковачки ајан поред уобичајених пореза узимао још по 36 кеса на име стриже вуна, затим купио беглуг, и на крају узимао бац-бумрук на име продаје сељачких производа на варошкој пијаци. У искоришћавању

³⁷ М. Гавриловић, *нав. дело*, том III, 330.

бугарског сељака учествовале су и субаше које су од сваког сељака наплаћивале по 5—10 кеса годишње, у зависности од величине села, односно по 20 гроша од сваке куће, а у сваком селу су живеле две до три субаше. Поред њих су били још и сердари који су такође живели на терет сељака. Међутим, сељацима у Видинском пашалуку најтеже је било плаћање глоба које су их до крајности исцрпљавале, затим силовање жена и девојака, као и остали физички и психички притисци који су стварали неподношљиво стање и терали их на отворен бунт и отпор, па је често долазило и до физичког обрачуна.³⁸

До експлозије народног гнева према месним турским феудалним властима дошло је у берковачком, белоградичком и ћипровачком крају кад су турске власти започеле да ликвидирају једног по једног истакнутог сељака, да насилно одузимају стоку, пале куће и пљачкају, што је довело до стања потпуне несигурности по живот и по имовину. Тек тада је дошло до врења у северозападној Бугарској, у познатом бугарском револуционарном крају у близини српске границе где је годинама тињао повремено отпор према турској власти. У свом извештају од 31. маја 1836, дунавско-тимочки командант Стефан Стефановић обавештава кнеза Милоша: „Представљајући покорнејше Вашој Светлости до знања, да се народ Пиротски мало утишао се, и надежда је да ће се турцима до кои дан помирити. А Берковачки пак народ, у гомилама јошт по шумама налази се, а о примиренију ништа не ради. Ја сам међутим како сам 29. маја у Гургусовац приспео све пограничне страже добро потврдио и наредбу учињено, да се за сад ни трговци ни пак други приватни људи наши, у Пирот, Берковац, и Белоградчик својим послом не иду, док се ова ватра еданпут не угаси.“³⁹ Средиште сељачког устанка у северозападној Бугарској био је познати Ћипровски манастир у шумовитом и планинском крају, чувар слободарских традиција бугарског народа, где су турске власти биле немоћне да изиђу накрај с непокорним горштачким становништвом. Вође устанка били су Манча Пунин, Петар Стојанов и Иван Петров, сви из села Бистрице, затим поп Илија из Ћипроваца, кнез Цеко из Чемиша, поп Влча из Ракова, поп Милко из Церовне, деда Стојан Пенев из Белог Мела и Мита Андрејев из Копиловаца, а устанак је објавио игуман Ћипровачког манастира Пахомије на Спасовдан. Главна оперативна територија била је Клисура испод Ћипровачког манастира, а повод за почетак устанка били су најпре зулуми берковачког ајана Шерифа Ахмеда и аге Хаџи-Есада, а затим зулуми месних власти против којих су Берковчани тражили султанову заштиту. Устанак је дакле био уперен против месних тур-

³⁸ В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у отоманском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856*, Београд 1971, 127.

³⁹ Архив Србије, фонд Књажевске канцеларије, КК XI, бр. 31/1836.

ских зулумћара и израбљивача, а не против врховне султанове власти. Из устанничког штаба, који је био смештен у Ћипровачком манастиру, преко посредника у лику берковачког архимандрита Макарија и познатог пиротског чорбације Златка слате су султановом изасланику у Лому жалбе и представке да су се сељаци побунили потив зулума берковачког ајана и да траже његово смењивање како би се вратили кућама. Султанов изасланик је уважио тужбе побуњених сељака, па је ајана сменио, а на његово место поставио Абдурахмана, што је допринело да се у берковачком, белоградничком и ћипровачком крају за извесно време смири напетост између побуњеника и месних власти. Међутим, да би избегле могућне освете, устанничке вође су се за извесно време склониле у Србију. Српске власти су им дозволиле да се сместе у унутрашњости Србије, на пример у Ћуприји, да би се обезбедили од турских потера које су трагале за њима.⁴⁰

Мада су српске власти још крајем маја 1836. имале податке о сељачком устанку у берковачком, белоградничком и ћипровачком крају, кнез Милош је о догађајима који су се збивали у близини југоисточне српске границе добио опширнија обавештења тек 7. августа. Наиме, управник за гургусовачки и бањски округ Радосав Тричковић јавио је Милошу да се народ у берковачкој нахији дигао против Турака, па су турске страже морале да напусте границу и да се склоне у белоградничку тврђаву.⁴¹ После тога су српске власти желеле да утврде: прво, како је дошло до побуне сељака из берковачког, белоградничког и ћипровског краја, затим ко су били организатори побуне, и на крају да се утврди какав су удео у томе имале српске пограничне власти. Кнез се одлучио на тај корак зато што је желео да сачува лојалност према Порти и да се доследно држи свог начела по коме се политичка и друштвена питања између Турске, односно турских феудалних власти, и потчињених народа решавају мирним путем, користећи првенствено султанов ауторитет, а затим ауторитет турских врховних власти. Веома брзо је утврдио да су у припремама и снабдевању оружјем бугарских побуњеника учествовали не само српски сељаци из шест нахија које су припојене Кнежевини Србији него и српске званичне пограничне власти, а посебно заглавски капетан Тоша Борђевић. То је приморало Милоша да предузме извесне кораке како убудуће не би дошло до сличних појава. Одмах је повео истрагу, и то најпре против српских представника власти који су били умешани у припремање и снабдевање устаника оружјем, а затим против организатора устанка у Бугарској који су пребегли у Србију. И једне и друге је примерно казнио јер је желео да спречи сваку политичку делатност

⁴⁰ В. Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 327.

⁴¹ В. Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833—1838*, Посебно издање САНУ, Одељење друштвених наука, ССХСVIII, Београд 1957, 202.

на српско-турској граници која би била предузета без његовог знања и која би га компромитовала код Порте.

Међутим, и после смењивања старог ајана у берковачкој нахији и постављања новог, стање у берковачком крају није се изменило. Нова турска управа била је само привидно помирљива, а у ствари је смишљала како да казни организаторе и учеснике у прошлогодишњем устанку. Да би остварили своју намеру, синови берковачких бегова су основали посебне чете које су крстариле по северозападној Бугарској и тражиле могућност да се обрачунају са устаницима. У таквим околностима, устаницима није остало ништа друго него да беже преко границе у Србију, или да се у току лета склањају по шумама. Берковчани су били принуђени да се поново обрате султану новим молбама и жалбама, тражећи да нареди Абдурахману да спречи нове злоупотребе месних турских власти. На основу четири писма која су Берковчани упутили кнезу Милошу, а која је објавио Владимир Стојанчевић, може се закључити да су се они од Митровдана 1836. до Цвети 1837. обратили султану четири пута.⁴² Пошто на жалбе и молбе упућене кнезу Милошу или султану није стизао никакав одговор, а стање се из дана у дан све више погоршавало, то су Берковчани одлучили да пошаљу своје представнике кнезу Милошу како би га лично упознали с догађајима који су се одигравали у берковачком крају. Они су у Србију кренули око 4. септембра 1837, а већ 9. септембра стигли су на граничну караулу код Алексинца и ту се пријавили српским властима. О томе је Милосав Здравковић обавестио кнеза Милоша 9. септембра: „Јуче пре пола дана добијем вест с Катунске карауле да су 4 човека од Берковачког краја с неким писмима за у Карантин дошла. Они су идући из вилајета, све планином и шумом кријући се доде дошли, које сам одма у едну собу у Карантин наместио, а писма њина собом донета прилажем овде, из којих Ваша Светлост боље и јасније извести се може.“⁴³

Као што смо већ нагласили, Берковчани су од кнеза Милоша затражили да посредује код Порте како би се захваљујући његовом угледу код турских власти побољшало тешко стање устаника: „Почетно поздравление от вилает Берковачки до тебе господар Милош и цар Махмут јавише ли се наше жалбе до сега или не су, а че ми 4 писма пратиме од Митровден до Цветницу па данас никакав ответ нема. Сега се криемо сиромаси еве иде зима куде господине да зимуемо пропадохмо молимо бога за царско име и за твое здравле прими ни господару наше моление што смо немошни и глупави исцели ова работа.“⁴⁴ Пошто предузети

⁴² В. Стојанчевић, *Четири писма кнезу Милошу из 1837 и 1838. године*, Јужнословенски филолог, XXIII, Београд 1958, 272.

⁴³ Архив Србије, Фонд Књажевске канцеларије, КК I, бр. 319/1837; Прилози за познавање порекла становништва Источне Србије, Мешовита граба, 9, Историјски институт САНУ, Београд 1956, 169—173.

⁴⁴ В. Стојанчевић, *Четири писма*. . . , 277.

кораци нису допринели да се поправи њихово стање, а зима се приближавала, то су се Берковчани (њих око 1.800—2.000) поново окупили у Клисурси испод Гипровачког манастира 14. новембра 1837. и одлучили да крену у неизвесну борбу. Хладноћа, слаба организација и недостатак оружја за успешну борбу против јачег непријатеља били су основни узрок што је устанак трајао само од 14. до 23. новембра и трагично се завршио уз нова страдања и патње.

Сељачки устанци и буне у северозападној Бугарској, на граници према Србији, били су честа појава средином XIX века као облик отпора бугарског народа против месних турских власти. Међутим, устанци су имали локално обележје зато што су се заштитили искључиво на решавању питања која су била уско повезана са животом сељака и њихових односа према локалним турским властима. Стога нису ни могли да створе ширу политичку и друштвену платформу око које би се окупили сви слојеви бугарског народа за заједничку борбу против турског система, па зато нису постојале ни могућности за веће ангажовање Кнежевине Србије ради решавања њихових питања. Тек после појаве националноослободилачког покрета око шездесетих година XIX века створена је основа за заједничку борбу балканских и јужнословенских народа против многовековног ропства под турском феудалном влашћу. Тешко би се могло тврдити да су такви услови постојали за време прве владавине кнеза Милоша, па отуд и његово уздржавање у односу на сељачке буне у северозападној Бугарској.

Путовање кнеза Милоша Обреновића преко Бугарске у Цариград

На први поглед би се рекло да ово питање нема никакве везе с политичким и културно-просветним везама Бугара с Кнежевином Србијом у доба владавине кнеза Милоша Обреновића. Међутим, кад се пажљиво прате догађаји у животу српског и бугарског народа од признавања аутономије Кнежевине Србији 1830—33, па до Милошевог поласка у Цариград средином јула 1835. може се закључити да су тада биле постављене основе за штампање бугарских књига и уџбеника у српској државној књигопечатњи, а захваљујући новчаној помоћи и личном кнежевом заузимању (што је помогло при обнављању Рилског манастира који је настрадао у великом пожару почетком јануара 1833), Милошево путовање преко Бугарске у Цариград било је у јеку штампања уџбеника и књига на бугарском језику у Србији, па је то била прилика да упозна и бугарски народ и његов културно-просветни развитак у Видину, Свиштову и Грабову, као и у другим бугарским градовима кроз које је пролазио.⁴⁵ Милош је кренуо

⁴⁵ В. Стојанчевић, *Кнез Милош и његово доба*, 341.

на пут 19. јула 1835. из Пожаревца преко Голупца, Милановца и Кладова, па је већ 21. јула стигао у Видин, који је тада имао посебно развијене привредне и политичке везе с Кнежевином Србијом. У Видину су га веома свечано дочекали, пре свега представници турске власти, а затим представници Бугарске црквене општине на челу с видинским митрополитом: „У сарају Милоша дочекује музика, видински владика и свештенство; на степеницама дочекао га је везир с којим се пријатељски загрлио и изљубио.“⁴⁶ Тада је Милош имао добре пословне везе с познатим бугарским трговцима из Видина браћом Александром и Петром Шишмановима, или Шишмановићима кој су преко Србије извозили у Аустрију разне пољопривредне и сточарске производе, па му се сада указала прилика да се њима сусретне у њиховом родном граду. У писму Попечитељства финансија од 5. јула 1839. које је упућено Намесништву Књаза Србског потврђује се та веза: „Попечитељство финансија под 3. тек 739 извештавајући Совет, да видински трговац Александар Шишмановић има Објављење од бившег кнеза нашег Господара Милоша Обреновића, да неплаћа србски Бумрук за еспап, који из Цесарије у Видин носи: пита оће ли ово Објављење и унапредак силу своју имати, или неће. Будући е Совет у предмету питања овог решио, да се ово Објављење унапредак не уважи, то и Шишмановић да подлеже Бумруку као и остали.“⁴⁷ Мада ова спис потиче из јула 1839. кад је кнез Милош већ кренуо из Србије, он ипак даје довољно података о његовим пословним везама с видинским трговцима браћом Шишмановићима; њих ћемо и касније сусретати као пословне људе који одржавају трговачке везе са Србијом.⁴⁸ После задржавања у Видину од 21. до 24. јула, кнез Милош је 25. јула продужио за Цариград „четокаиком“ преко Лом Паланке, уз краће задржавање најпре на свом имању у Пејанама у Влашкој, затим је 26. јула стигао у Рахово, а 27. јула у Никопол где су га свечано дочекали представници званичних турских власти и хришћана. Међутим, најсвечаније је био дочекан у Свиштову 28. јула: „Забити свиштовски, тамошње воеводе, и Христијани тамошњи, Болгари, учинили су отличну почаст светлome кнезу нашему торжаственим дочеком. На дочеку у Свиштову присуствовали су још Димитрије Мустаков, српски агент у Букурешту, Марко Х. Стоило, надзорник кнежевног имања у Хертешу и Михаило Герман из Букурешта, који ће се прикључити делегацији кнеза Милоша Обреновића за Цариград, као њен члан.“⁴⁹

Као једно од главних средишта бугарског народног препорода, Свиштов је заузимао посебно место у културно-просветним и политичким везама Бугара и Срба у доба кнеза Милоша, па је

⁴⁶ М. Гавриловић, *нав. дело*, III, 522.

⁴⁷ Архив Србије, фонд МИД, В. одељење I, 59/1839.

⁴⁸ Архив Србије, фонд МФ, П. одељење X, бр. 66/1845.

⁴⁹ *Србске новине* бр. 26 од 20. јула 1835.

отуд и разумљиво што му је приредио тако срдачан дочек. Захваљујући трговини с подунавским земљама која је допринела да се град развије у једно од најважнијих трговачких средишта на доњем Дунаву, у Свиштову су већ тридесетих година XIX века постојали сви услови за његов културни и просветни развитак. Да би Свиштовска црквено-школска општина допринела просветном развиту бугарског народа на народном језику, она је одмах по оснивању Београдске штампарије предузела кораке да се у Србији штампају уџбеници на бугарском језику за потребе свиштовске школе. Још пре посете кнеза Милоша, свиштовски учитељи Хрисант-Христаки Павловић и Емануел Васкидович штампали су своје уџбенике и књиге у Београдској штампарији, а Неофит Хиландарски Бозвели тада се налазио у Кнежевини Србији и припремао за штампу своје чувено дело *Славеноболгарско дејство*.⁵⁰ Посета Свиштову била је повољна прилика да се Милош непосредно упозна с културно-просветним радом Свиштовске црквено-школске општине и тешкоћама које су кочиле њену делатност. Тако је на пример једно од питања које Црквено-школска општина није била у могућности да сама реши било обнављање цркве порушене за време руско-турског рата 1812. Стога су се Свиштовчани обратили кнезу Милошу с молбом да им се омогући да у Србији набаве и обезбеде потребан грађевински материјал за обнављање цркве. Још док се кнез налазио у Цариграду, Црквено-школска општина је послала Димитрија Папазоглу да преда кнегињи Љубици молбу коју је потписало тридесетак свиштовских грађана, молећи да им се поклони тврда дрвена грађа из чувених поречких шума за обнову цркве.⁵¹ Да би се изишло у сусрет молби, Књажевска канцеларија у Крагујевцу упутила је Димитрија Папазоглу у Београд кнежевом саветнику Томи Вучићу-Перишићу који је требало да посредује код надлежних власти да се испоручи грађа за свиштовску цркву: „С писмом овим пријавиће Вам се Димитрије Папазоглу из Свиштова, кои је послат од Обшества свиштовског, да му по нашему обштанију даном истом Обштеству јошт кад смо путујући у Цариград отуд прошли: поклонимо неко количество јапије за оправљање њихове цркве, кое су им у време Руског с Турцима рата попаљене и разрушене.“⁵² Да би тражене греде биле испоручене требало је да се изда налог војном команданту Дунавско-тимочке области пуковнику Стефану Стефановићу. Вучић је упутио Стефановићу писмо 13. јуна 1836: „Будећи до смо обећали неколико греда за грађење њихове цркве: то препоручујем Вам да у Вама подручној Команди дате одсећи 200 добрих греда, кое би биле

⁵⁰ Б. Игњатовић, *Неофит Хиландарски и Србија*, *Balkanica IV*, Београд 1973, 242.

⁵¹ В. Стојанчевић, *Кнез Милош према Бугарској и Бугарима*, *Историјски гласник*, 4, Београд 1954, 84; *Кнез Милош и његово доба*, 344.

⁵² Архив Србије, фонд Књажевске канцеларије, КК VI 712/1836.

дугачке од 15—20 аршина.“⁵³ Тако је средином 1836. било коначно решено питање око испоруке тражених греда као поклон кнеза Милоша Свиштовској општини.

Успешно Милошево путовање Дунавом завршило се на дунавском пристаништу Рушчук: „Благопоспешни ветар који нас је у Видину пратити почео, непрестано нас је спроводио на путешествију нашем од Никопоља до Рушчука.“⁵⁴ Кнез је од Рушчука до Варне путовао четири дана сувоземним путем и прошао кроз бугарске градове Разград, Шумен и Провалију, да би најзад 4. августа 1835. стигао у Варну, где се укрцао на султанов пароброд и тако после двадесет дана проведених на путовању најзад стигао у Цариград 5. августа 1835. године.⁵⁵ После неколико дана одмора, кнез је најпре 10. августа био званично представљен великодостојницима на Порти, затим представницима европских држава у Цариграду, посебно Русије и Аустрије, да би коначно 16. августа био свечано примљен код султана у Ставресу на азијској обали.⁵⁶ Боравак кнеза Милоша у Цариграду од 5. августа до 14. октобра 1835. био је испуњен многобројним сусретима и разговорима са портиним представницима, као и са представницима западноевропских држава и Русије. Међутим, нас превасходно занимају Милошеви сусрети с бројном бугарском емиграцијом у Цариграду која је после ослобођења Грчке, нарочито после тридесетих година XIX века, постепено почела да потискује високе чиновнике грчког порекла на Порти и да заузима њихова места. О томе др Јован Хаџи-Васиљевић у монографији *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку* пише: „У Цариграду се до овог доба настанио велики број Бугара, било је више од 20.000 само печалбара и радника. Делили су се у 24 еснафа. У Цариград се све више насељавала и бугарска интелигенција, која је све више пристизала са вишим образовањем које је стекла у Европи, а највише у Русији и Србији, затим у Атини, и у самом Цариграду и од 1800 четрдесетих година, у самој својој отаџбини. У овом погледу, оно што је у турском царству до 1800 двадесетих година и 1800 тридесетих година била грчка, од тада је почела бивати бугарска интелигенција у Цариграду и унутрашњости.“⁵⁷

Бугарски велетрговци, односно чорбације, и бугарска интелигенција која је заузимала високе чиновничке положаје на Порти, посматрали су национални развитак бугарског народа са гледишта свог повлашћеног политичког и материјалног положаја. Они су сматрали да он треба да се развија постепено, еволуцијом, како би избегли сваки сукоб који би угрозио њихов класни по-

⁵³ Архив Србије, Фонд Књажевске канцеларије, КК XIX, бр. 338/1836.

⁵⁴ *Србске новине* бр. 31 од 10. августа 1835.

⁵⁵ *Србске новине* бр. 32 од 17. августа 1835.

⁵⁶ М. Гавриловић, *нав. дело*, III, 526.

⁵⁷ Ј. Хаџи-Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, Београд 1928, 37.

ложај у Турском Царству.⁵⁸ Већ у време Милошевог боравка у Цариграду, на високом положају на Порти налазио се Стефан Богориди родом из Котела, Стефански-беј како су га тада звали, губернатор острва Самоса од 1829. Он је припадао оној групи турских достојанственика који су били наклоњени Милошу и излазили у сусрет његовим тражењима и посредовањима.⁵⁹ Међутим, немамо података да ли су се ове две истакнуте личности српског и бугарског народа сусреле у Цариграду. Какав су значај придавали боравку кнеза Милоша у Цариграду балкански хришћански народи, посебно бугарски народ, најбоље се види из писма трновског митрополита Илариона што га је упутио кнезу 23. августа 1835. Митрополит пише да је задовољан што је Милош био лепо примљен код султана, и што ће то утицати на добре односе између хришћана и Турака у Турској, али истовремено жали што није могао да присуствује том пријему.⁶⁰

Пошто је Милош на повратку из Цариграда путовао сувоzemним путем преко јужне и северне Бугарске до дунавског пристаништа Рахова, то је имао прилику да се сусретне с бугарским народом из тих крајева. На пут из Цариграда је кренуо 14. октобра правцем Бујук-Чекмеце, Силиврија, Луле Бургас и Авсија и већ 19. октобра стигао у Једрене, где је био свечано дочекан, а затим продужио преко Мустафа-пашине планине, Карабунара, да би 24. октобра стигао у већи бугарски град Ески Зару (данас Стара Загора), а затим у Казанлак. „Пролазећи кроз Ески Зару, Казанлук и Габрово дивио се великим, чистим и насељеним варошима и био усхићен, гледајући радост изображену на лицима Хришћана коју и речима и движенијама изражавају. Хришћани и Турци су се надметали у дочеку.“⁶¹ Најсвечанији дочек био му је приређен у планинској варошици Габрово на Митровдан 26. октобра; ту је 1835. године била основана прва бугарска народна школа. Организатор дочека био је Неофит Рилски, познати бугарски народни просветитељ и тадашњи учитељ Габровске школе, који је дотад већ штампао неколико уџбеника на бугарском у Крагујевачкој штампарији. Да би дочек био што свечанији, ученици Габровске школе и грађани изишли су далеко ван града пред кнеза окићени заставама и црквеним барјацима. У поздравном писму Неофита Рилског стоји: „Радуйся прочее и ти бѣдная Болгаріе, оудостоившая ся видѣти лично, милаго, милостиваго и свѣтлаго князя Сербскаго Милоша

Радуйся весь христоименитый роде Богларскій, оудостоившиися оустранолобствати во своемъ отечествій великаго княза отъ славвенјосербскага племена, теплаго твоего покровителя, той

⁵⁸ *История на България*, I, 381.

⁵⁹ *Бугарска енциклопедија*, I, Софија 1963, 257.

⁶⁰ Архив Србије, Фонд Црква и свештенство, КК XXXV, бр. 714 од 23. VIII 1835.

⁶¹ *Србске новине* бр. 4 5од 9. XI 1835.

бо можетъ исходатаиствовати и тебѣ некую милость оу высочайшаго султана, яко отъ него любимыи и высокою почтенный.

Радуися и ты нѣжная наша юности болгарская, яко милостивыи и славный князь сербскій, изволилѣ есть възрѣти на тя милостивымѣ и благосерднымѣ окомѣ. Восплеши оубо раками, похвали оустнами, возблагодари сердцемѣ и воззови высоким гласомѣ . . .⁶² Поред наведених података који говоре о повезаности Габрова с Кнежевином Србијом треба напоменути и то да је Габрово било родно место Димитрија и Христифора Мустакова, веома блиских кнежевских сарадника.⁶³ У то време је Димитрије Мустаков био кнежев агент у Букурешту, док је Христифор био ангажован у разним кнежевим трговачким пословима по Румунији.⁶⁴

Боравак кнеза Милоша Обреновића у Габрову била је прилика да размени писма и са трновским митрополитом Иларионом, који је већ 23. августа 1835. написмено изразио задовољство поводом сусрета између кнеза Милоша и султана, али га је болест спречила да се и лично сретну у Габрову. Пошто није дошло до сусрета, кнез Милош је у писму трновском митрополиту Илариону од 24. октобра 1835. изразио жаљење што се нису срели у Габрову, а као израз свог поштовања послао му је на поклон сребрни крст: „У оскудности дакле ове не могу засадѣ ништа, но само сердечно желимѣ Вамѣ исцелеіе и постоянноо здравлѣ на срећу орученогѣ Вамѣ стада Господня. И за спомен шалѣмѣ Вашему Высоком преосвященству крстѣ еданѣ, кои молећи да бы извинили съ Архіепейскомѣ добротомѣ.“⁶⁵ Кад је кнез стигао у Србију добио је од митрополита Илариона писмо од 5. новембра 1835. у коме му се митрополит захваљује на поклону и каже да ће крст стално носити и њиме свештенодејствовати до краја свог живота, а затим ће га послати светим манастирима на Синајској гори.⁶⁶ Кнез Милош је стигао у Србију тек 11. новембра 1835, после готово четири месеца одсуствовања. Тај пут је допринео и ауторитету његове личне владавине и угледу српске државе у међународним односима, а посебно кад балканских и јужнословенских народа.⁶⁷

⁶² Ј. Хаџи-Васиљевић, *нав. дело*, 37.

⁶³ В. Стојанчевић, *Миграције из Бугарске у Србију за време владе кнеза Милоша*, 68.

⁶⁴ Архив Србије, фонд Букурешке агенције бр. 431/1837.

⁶⁵ Архив Србије, фонд Црква и свештенство, КК XXXV, бр. 714 од 24. X 1835.

⁶⁶ Архив Србије, фонд Црква и свештенство, КК XXXV, бр. 715 од 5. XI 1835.

⁶⁷ *Србске новине* бр. 46 од 16. XI 1835.

Помоћ кнеза Милоша Обреновића Рилском манастиру

Манастир св. Јован Рилски је један од најзначајнијих средњовековних бугарских манастира и споменика. Налази се у југозападној Бугарској, у области где су се у средњем веку смењивале византијска и бугарска власт, а затим бугарска и српска феудална. Отуда произлази и његова веза са средњовековном српском традицијом с обзиром на то да су његови ктитори били и српски средњовековни владари или великаши. Прве везе Рилског манастира са српским народом потичу вероватно још из оног времена кад је југозападна Бугарска била у саставу Душановог царства и кад је његов великаш Хрелџа 1335. године подигао нову камену цркву, а до ње високу кулу и тако постао ктитор Рилског манастира. У молби коју је игуман Рилског манастира Јосиф упутио кнезу Милошу 4. новембра 1833. стоји: „Послѣжде обѣче при державѣ Благочестивѣишаго Стефана Царя Сербскаго ѿ Болгарскаго (понеже той великодѣшный ѿ славный мѣжъ былъ тогда самодержацъ всея Сербїи, Болгарїи, Македонїи ѿ Романиї, юкоже ѿ ваше величанство не невѣсты) нѣнїи велможе ѿ славносѣрбскаго рода, именовъ Хрелџ Прѣтосеваѣстѣ подновїлї ѿ разпространїлї Егѣ, создѣлѣ Пургѣ. ѿ настояшѣю церковь нашѣ.“⁶⁸ Веза Рилског манастира са српском средњовековном феудалном државом продужена је најпре до пада српске државе под турску власт, затим после обнављања Пећке патријаршије 1557. до њеног укидања 1767, да би се опет обновила после ослобођења српског народа у доба кнеза Миоша Обреновића.

Одмах после пада српске и бугарске средњовековне државе под турску власт, још средином XV века, султанија Мара, кћи Бурџа Бранковића и жена султана Мурата II, посредовала је код турских власти на молбу старешине и калуџера Рилског манастира да се тело св. Јована Рилског пренесе из Трнова и врати Рилском манастиру. То је и учињено у току 1469, а уз то је султанија Мара учинила још две ствари које су допринеле до ојачају везе српског народа са овим значајним бугарским спомеником средњовековне културе. Најпре је издејствовала да се манастиру не одузму имања, а затим је својеручно израдила плаштаницу за покров мошти св. Јована Рилског и тако изразила поштовање према бугарском светитељу.⁶⁹ Међутим, много значајнија и трајнија веза створена је после обнављања Пећке патријаршије кад је манастир потпао под њену јурисдикцију (заједно са самоковском, дупничком, ћустендилском и ихтиманском бугарском епар-

⁶⁸ К. Цамбазовски, *Културно-просветне везе Рилског манастира са Кнежевином Србијом у току XIX века*, Глас САНУ, CCLXI, Одељење историјских наука, књ. I, Београд 1974, 200.

⁶⁹ С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву*, Београд 1905, 222; опис како је султанија Мара помогла калуџерима Рилског манастира да пренесу мошти св. Јована Рилског из Трнова у Рилски манастир.

хијом) која је трајала све до њеног укидања 1767, односно 210 година.⁷⁰ Везе и сарадња српског и бугарског народа у том дугом раздобљу имале су веома велики значај за очување верских и националних традиција код оба народа, нарочито у супротстављању циљевима Цариградске патријаршије и фанариота који су вршили сталан притисак код турских власти да се Рилски манастир стави под њихову управу, што је најзад и учињено 1767. Тада су укинуте Пећка патријаршија и Охридска архиепископија, а све балканске земље потпале су под јурисдикцију Цариградске патријаршије. Она је тада добила назив Васељенска патријаршија и применила начело које је постојало у Турском Царству: наиме, као што је султан врховни поглавар свих муслимана тако и цариградски патријарх треба да буде врховни старешина свих православних хришћана у Турској.⁷¹ Јурисдикција Пећке патријаршије над Рилским манастиром и околним бугарским епархијама посебно се одразила приликом рукополагања епископа самоковске, дупничке, ћустендилске и ихтиманске епархије које се вршило у Рилском манастиру. А развијање веза између српског и бугарског народа најупечатљивије се исказивало за време манастирске славе кад је српско становништво из источне и јужне Србије долазило у манастир и по неколико дана боравило у коначима које је само изградило за те прилике.⁷²

Кад је игуман Јосиф размишљао после великог пожара у јануару 1833. коме да се обрати за помоћ ради обнове овог веома значајног историјског и културног средишта бугарског народа, посебно у доба народног препорода, сетио се манастирских веза у прошлости са српским владарима и народом, па је одлучио да се обрати кнезу Милошу: „Высочайшему, Благочестивѣйшему, Пресвѣтлѣйшему ѿ велелѣпнѣйшему Господарю и Самодержцѣ всея Сербї, Господи́нѣ Господи́нѣ Милошѣ Теодѡрѡвичу Обрѣновичу.“ Јосиф је у писму објаснио какве је последице оставио пожар, да манастир није у могућности да врши задатке које је до-

⁷⁰ *О границама, дакле се е простирала област некадашњгъ Пеѣскогъ белешке о Балканском полуострѡу*, 223; В. Стојанчевић, *Кнез Милош пре Бурђе Бранковића*, доноси део из дневника патријарха Арсеније Чарнојевића о његовом путовању у Јерусалим 1762—63; ту се набрајају бугарски градови који су припадали Пећкој патријаршији и које је он посетио; *Гласник Српског ученог друштва*, XXXIII, Београд 1872, 184—187.

⁷¹ Ј. И. Иванов, *Св. Иванъ Рилски и неговиотъ манастирѣ*, София ћустендилска, дупничка, казанлучка, ихтиманска и самоковска епархија вић, *Правни положај и карактер српске цркве поо турском влашћу (1459—1766)*, Београд 1965, 90; Ферман султана Махмуда српском патријарху Арсенију, *Гласник ДСС*, XI, Београд 1859, 181. У чланку се говори да су 1917, 32; С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке и ћустендилска епархија припадале Пећкој патријаршији*; Мирко Мирко-Патријарха, *Гласник ДСС*, VIII, Београд 1856, 130, износи да су самоковска ма Бугарској и Бугарима, 63.

⁷² Ј. И. Иванов, *нав. дело*, 30; К. Цамбазовски, *Културно-просветне везе Рилског манастира са Кнежевином Србијом у току XIX века*, 202.

тад вршио, али је највећа трагедија у томе што је бугарски народ изгубио једну од најзначајнијих народних установа: „Едино Просвѣщеніе ѿ подтвержденіе въ благочестіи всемъ преепростомъ славено — болгарскомъ нашемъ, народѣ, мыже ѿстахомъ неимѣште гдѣ главы своя подклоніти.“⁷³ Међутим, најзанимљивији и најважнији део је онај у коме Јосиф без икаквог околишења, ослобођен сваког националног оптерећења и предрасуда, објашњава како је Рилски манастир у средњем веку за владавине цара Душана припадао српској средњовековној држави и да су српски владари били његови ктитори. Пошто је српска држава ослобођена захваљујући заслугама некадашњих српских владара као њихов наследник: „Тѣмже ѿ всемирѣннѣ молимся ѿ кланяемся ваѣшемъ величествѣ, да покажете милость ѿ намъ всемирѣннѣмъ ѿакоже Боѣъ ваѣъ посвѣтитъ по обновенно ваѣшемъ милостиввомъ Благотворѣнію, да сторите нѣнѣю ктиторию свѣщенѣй наѣшей обители, ѿако да множае Господарство ваѣшегѣ имя славится и воспоминается вѣчно, и да поднѣвится Величества ваѣшегѣ преотечесная киторія, девныхъ Благочестивыхъ царей.“⁷⁴

Кнез Милош је са задовољством прихватио послату понуду коју му је лично донео проигуман Исаија, тим пре што је она дошла у тренутку кад је после Хатишерифа из 1833. постао наследни кнез Кнежевине Србије. Да би истакао како је необично задовољан понудом игумана Јосифа и поласкан том пажњом, Милош је одмах послао у манастир свог представника трговца Хаџи-Тасу да на лицу места испита у каквом се стању налази манастир и каква му је помоћ потребна: „Всесмирѣннѣ и поклѣннѣ извѣствѣеме Ваѣшемъ Сіятелствѣ, како сподѣбихомъ ся радостѣ воспріяти едінѣгѣ тергѣвца ѿ Бѣохранімыя Вашая Державы, жителя Бѣоспасиемагѣ Белграда, именовѣ кирѣ Таса, катѣрый извѣсти намъ показанѣю Благосердѣемъ и великодѣшнѣемъ Ваѣшимъ щедрѣ милосты ѿ помѣлованѣе, кѣ намъ смиреннѣмъ“.⁷⁵ Међутим, долазак проигумана Исаије у Србију није се ограничио једино на понуду ктиторства кнезу Милошу него је поднета и молба за прикупљање новчане помоћи од српског народа ради оправке манастира и његовог издржавања. За све време док су размењиване поруке и писма између кнеза Милоша и игумана Јосифа, у Србији је боравио проигуман Исаија и обилазио српске градове и мања насеља да би прикупио довољно новца за обнављање манастира: „Но ѿ писменнѣмъ извѣщѣніемъ извѣстихомъ ся ѿ тамѣ посланнагѣ нашегѣ брата проигѣмена Исаіа, како сте ѿбѣщали посвятити нѣнѣю киторію сщннѣй обители Преподобнагѣ Оца іѣванна рылскагѣ, ѿ како мѣ сте далѣ дозво-

⁷³ Архив Србије, фонд Црква и свештенство, КК XXXV, бр. 708/1833.

⁷⁴ Архив Србије, фонд Црква и свештенство, КК XXXV, бр. 708/1833.

⁷⁵ Архив Србије, фонд Црква и свештенство, КК XXXV, бр. 711/1834.

леніе да ходи по вáшей Бгохранимѣй Дѣржавы рáди испрошеній милостыни ѿ Христіолюбцевѣ доброхотныхъ дателей.⁷⁶

Кнез Милош је иначе потпомагао многе цркве, манастире и познате културне установе.⁷⁷ У току лета 1834. учинио је још један веома значајан гест према Рилском манастиру, чиме је хтео да истакне како веома цени учињену му понуду и да жели своје ктиторске обавезе извршити на достојанствен начин. Тако је Рилском манастиру поклонио три звона у знак обостраног разумевања за успостављање веза између српског и бугарског народа: „Съ настоящимъ нашимъ всемирнымъ ѿ общебратсвеннымъ послáніемъ, рабски ѿ съ долища землй поклонѣніемъ извѣстуеми Вашемѣ Сіятелству, какѡ пріяхме изъ Господáрства вашего посланныя звоны здрави и всеблагополучны юже, доблественнымъ Вашимѣ Сѣрдцемъ и великодѣшіемъ посвятите ѿ подаріште свѣтлости Ваше Сщенному нашемѣ монастырю.“⁷⁸ Милошев изасланик Хаџи-Таса имао је задатак не само да види колико је помоћ у новцу потребна за оправку манастира него да се постара и око набавке материјала или неке друге опреме која се није могла наћи у оближњим местима. Озбиљну тешкоћу представљало је преношење набављеног материјала зато што се Рилски манастир налазио далеко од главних трговачких путева, било долином Вардара, Мораве и Марице. Неку грађу је требало набавити чак у суседним земљама, а пошто је кнез Милош преузео ту обавезу, то је његов заступник Хаџи-Таса требало да путује чак у Аустрију да би набавио гвожђе и остало што је било потребно. У лето 1834. стигло је Милошу писмо из Рилског манастира у коме се моли да Хаџи-Таса отпутује у Пешту ради набавке: „Извѣстуеми Вашему Сіятелству какѡ пріиде во Сщенный монстырь ѿ Бгоданныя и Бгохранімія Вашей Держáвы ѿ Государства почтѣннородный киръ Тасѡ, съ егѡже Благородіе и погодухме съ да предстои да иде оу Пеще да направáтъ намъ гамошній маістори подобающя желѣза за созидáемю нашу новюю цѣрковъ.“⁷⁹

Док су радови око обнављања манастира били још у току игуман Јосиф је желео да и у неким другим правцима прошири и искористи везе са Србијом. Стога је почетком 1836. послао јеромонаха Јоасафа у Србију с молбом братства и игумана да се у Државној типографији штампа служба св. Јована Рилског. О томе је српски митрополит Петар Јовановић обавестио кнеза Милоша 26. фебруара 1836: „Ово е донео неки Рилски јеромонах именован Јоасаф, овамо у Београд, с намерением да у нашој Типографији печати службу св. Оца Јоана Рилског т. е. правила, кое

⁷⁶ Архив Србије, фонд Црква и свештенство, КК XXXV, бр. 711/1834.

⁷⁷ Архив Србије, фонд Црква и свештенство, КК XXXV, бр. 712/1834; Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842 године*, Београд 1898, 976.

⁷⁸ Архив Србије, фонд Црква и свештенство, КК XXXV, бр. 712/1834.

⁷⁹ Архив Србије, фонд Црква и свештенство, КК XXXV, бр. 716/1835.

се на дан његов у цркви свршше и његово житие. Ово е извађено кое из Минеја, кое из старих овопечатних књига, овог рукописа. И потом нема ништа у делу овом што би цензури противно било. Зато сам и дао мое дозволение да се може у печатну узети.“⁸⁰ Већ после недељу дана, 3. марта 1836, стигао је митрополиту Милошев одговор да се служба св. Јована Рилског може штампати у Државној типографији Кнежевине Србије: „На писмо Ваше од 26. фебруара ове године Но 172 одговарајући, одобравам, да јеромонах Рилског манастира Јоасаф може слободно печатати службу св. Отца Јована Рилског у Типографији нашој.“⁸¹ Приликом размене писама између кнеза и митрополита било је потребно да се утврди како ће се српски кнез титулисати на насловним странама књига које се штампају у Кнежевини Србији за потребе суседних јужнословенских народа. Митрополит је предложио да се кнез Милош титулише „Господара књаза Сербског“, без везника и као што је тада практиковано у руским издањима, затим да се на корицама употребљава „Са дозволением“ уместо „Повелением“, како се ставља кад је реч о штампању књига за унутрашњу употребу. Кнез је прихватио ове предлоге, па је на насловној страни у књизи службе св. Јована Рилског стајало „Са дозволением Господара књаза Сербског“.⁸² Књига је била одштампана за неколико месеца, па је већ крајем јуна 1836. за манастирску славу стигао јеромонах Јоасаф са књигом да би била подељена пристиглим гостима. Ускоро је игуман Јосиф послао у Србију писмо-захвалницу српском митрополиту Петру: „Извѣстуйте Вашему Высокопреосвященству како прійде братъ нашъ дѣховникъ Іоасафъ здравъ ѿ всеблаголѣчнѡ въ 28 м. прешедшаго оужѣ ювнїа, ѿ пренесе по желанїю нашемъ печатанїя книги слѣдѣнїи Стагѡ Оца Іѡванна и съ благополѣчнѡмъ своѣмъ пришествїемъ возвеслї всѣхъ насъ во обще Благодарнѡмъ же сѣрдцемъ и языкомъ исповѣда предъ всѣми просизобилное сподобенїе отеческія Вашея мїлости, любви ѿ благодарїя.“⁸³

У раздобљу од почетка 1834. до 1836. збило се неколико догађаја који су допринели обнављању старих веза Рилског манастира са српским народом. После молбе Рилског манастира за помоћ, боравка проигумана Исаије у Србији ради прикупљања помоћи и боравка јеромонаха Јоасафа ради штампања књиге у славу св. Јована Рилског, дошло је средином 1836. године до заједничке посете поклоника из јужне и југоисточне Србије за

⁸⁰ Архив Србије, фонд МБ, N 173/1836.

⁸¹ Архив Србије, фонд МБ, N 207/1836.

⁸² В. Стојанчевић, Бугари у Београду и Крагујевцу у време кнеза Милоша, Зборник радова „Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867“, Београд 1970, 368; аутор даје исцрпне податке о штампању *Службе св. Јована Рилског* у Државној штампарији, односно о првом и другом, а можда и трећем издању; Архив Србије, фонд МБ, N 207/1836.

⁸³ Архив Србије, фонд МБ, N 783/1836.

време манастирске славе. У Архиву Србије чува се докуменат из којег се види како је старешина манастира св. Петке код Параћина окуупљао грађане да би заједнички посетили Рилски манастир. О томе је Самуил Јанковић, старешина манастира св. Петке, обавестио српског митрополита Петра 11. априла 1836: „Духовник Амросије првог Априла с Параћинским Христијанима уговор су учинили да побу у Рилски манастир месеца маја 12 и сву своју багажу што е имао испратио е с коњем по свом баку, у Манастир Рилски. Имао 10 дана од како е отишао до Бање Ражња и Алексинца да јави и тамошњим Христијанима у речени дан да би кои и од речених места Христијани с њима пошли.“⁸⁴ У наставку писма је изнето да се духовник Амвросије прибојавао ко ове године неће бити много посетилаца из Кнежевине Србије зато што ускоро почињу пољски радови, па људи не могу оставити своје послове.⁸⁵

Штампање бугарских књига и уџбеника у доба кнеза Милоша Обреновића у Кнежевини Србији

Штампање бугарских књига и уџбеника на бугарском језику у Државној типографији Кнежевине Србије у доба кнеза Милоша има несумњиво највећи значај за културно-просветни и национални развитак бугарског народа у том раздобљу. О томе је писао и *Српски дневник* из Новог Сада 8. јула 1852: „Када је српска влада 1830. године купила у Петрограду штампарију и наместила је у Београд, можда тада нико није ни мислио, да ће српска штампарија у Београду од користи бити како народу српском, исто тако и бугарском. Сада видимо да је наша штампарија не само за нас, већ и за Бугаре од велике користи. Још пре 18 година, одмах готово када су машине почеле да раде почели су и Бугари да штампају своје књиге у Србији, нарочито школске. У томе их је подпомогла и српска држава.“⁸⁶ Колико нам је познато, у набавци и допремању прве српске штампарије из Петрограда учествовао је и Димитрије Мустаков, Бугарин из Габрова, један од блиских сарадника кнеза Милоша и тадашњи службеник српске агенције у Букурешту.⁸⁷ Пошто се налазио на месту одакле је имао могућност да одржава сталне везе са истакнутим бугарским трговцима из Галаца, Свиштова и Рушчука,

⁸⁴ Архив Србије, фонд МБ, N 427 од 11. IV 1836; дају се подаци о припремама српских грађана да посете Рилски манастир за време манастирске славе 1836. године.

⁸⁵ Архив Србије, фонд МБ, н. док. од 11. IV 1836; извештај о броју грађана који намеравају да посете Рилски манастир.

⁸⁶ *Српски дневник* бр. 8, Нови Сад, 16. јул 1852.

⁸⁷ В. Стојанчевић, *Кнез Милоша према Бугарској и Бугарима*, 81; *Кнез Милош и његово доба*, 343; Архив Србије, фонд Књажевске канцеларије, КК XXXIX, бр. 44/1833.

као и са бугарским народним просветитељима и учитељима које су штампали своје књиге и уџбенике у Букурешту, Пешти, Брашови и другим местима, он их је обавестио да је Кнежевина Србија набавила штампарију и да књиге могу сада штампати у њој.⁸⁸ Посебно је значајно то да је Мустаков одржавао везе с познатим бугарским народним просветитељем Неофитом Рилским за време његовог боравка у Букурешту, где је дошао да се упозна с применом тзв. бенланкерстарским, односно узајамним методом који ће се употребљавати у „првој европској народној школи у Бугарској“ у Габрову, свечано отвореној 2. јануара 1835. Захваљујући угледу који је уживао код кнеза Милоша, Мустаков је издејствовао да се у Државној типографији бесплатно штампају *Взаимнопоучителните таблице* Неофита Рилског у току 1835. за употребу у габровској школи као први савремени уџбеник народне школе.⁸⁹ Тада су Србију посетиле две најистакнутије личности бугарског народног препорода, просветитељи Неофит Рилски и Неофит Хиландарски Бозвели. Први је стигао Неофит Рилски кога историчар Константин Јиречек сматра „Патријархом бугарске књижевности и педагогике“.⁹⁰ Годину дана касније дошао је и Неофит Бозвели о коме познати револуционар и публицист Сава Ракозовски каже: „Појавио се као богом послат човек, да Бугарима посеје прво семе народног препорода у данашњем народном духу. Он је био први покретач црквеног питања, од њега је пошла прва идеја о бугарској цркви у Цариграду, која ће ујединити непробуђене као народност бугарску, и највише дугујемо том славном мужу за буђење нашег племена из вековне летаргије.“⁹¹

Била је случајност да се још једно питање из културно-просветног и националног развитака бугарског народа у доба кнеза Милоша повеже са оснивањем и радом Државне типографије у Београду, а то је било оснивање бугарске народне школе у Габрову и Славено-јелинске школе у Свиштову. У раздобљу 1833—39. године, за њихове потребе и потребе неких мање познатих бугарских народних школа, у Државној типографији било је одштампано двадесетак уџбеника и књига. Кад се има у виду да је тада постојало само неколико бугарских народних школа које су у настави употребљавале народни језик, онда се може закључити да су те школе снабдевале уџбеницима и књигама које су биле штампане у Кнежевини Србији.

У том погледу је први корак учинила Свиштовска црквено-школска општина 1833. године. Тамо је још 1813. постојала грчка школа која је 1833. постала Словено-јелинска, а њен први

⁸⁸ М. Арнаудов, *Творци на българското възрждане*, София 1969, 175.

⁸⁹ К. Иречек, *История на България*, София 1978, 578.

⁹⁰ М. Арнаудов, *Творци на българското възрждане*, 173; К. Иречек, *История на България*, 573.

⁹¹ М. Арнаудов, *Неофит Хиландарски-Бозвели, живот, дело и епоха*, София 1971, 14.

учитељ био је Христиаки-Хрисант Павлович, родом из Дупнице. Он је саставио уџбеник *Аритметика или наука числителна* чији је рукопис у Србију донео један свиштовски трговац крајем јануара 1833: „Трговац неки из Бугарске ови дана с г. Консулом [Пантелија Хаџи-Стоило — прим. К. Ц.] овдашњим, к нама дошавши, предао нам е прикључено овде под рѹкописно сачинение, сиреч Численицу (Аритметику) на Бугарском езику списану, с тим изјаснением, да би желео, да се исто дело у нашој Типографији, и то до 3.000 екземплара, о његовом трошку печати. Почем се у сочиненију овом никакви посве предмета политически кои би у каквом нибуд призренију зазорни бити могли, не налазе а при том би заведение ово при печатењу таквог приличне користи имао, зато Височајшег на то решение и дозволение покорнејше просим и очекуем, да би се исто дело — без сумње по предварителној исплати половине визискуемого трошка и определити се имајуће цене — што скорие у посао узети могло.“⁹²

Месец дана касније стигло је српском митрополиту писмо свиштовских грађана у коме га обавештавају да шаљу аритметику и часловац да се штампају у Београдској типографији:

„Уогая Болгарія в' началѣ не е была Сведома како ваше пресвѣтлоє величество есте поставили новю типографію, у вашей пресвѣтлой держави. Но е проводила у Букурешѣ да имѣ се щампосатъ нѣждайш я нѣколко книги, за тѣхни сиромашки дѣца, да не останатъ до конца во тмѣ не ученія, посредѣ невѣрнаго и христоненавыснаго народа тврецкаго, които можатъ кромѣ ученія, и отъ вѣре превратити ихъ, а понеже се е навчила у Букурешѣ отъ вашего консула Димитрія Мустаковича, что ваше великое благоутробіе естъ сотворило у вашей свѣтлая держава Книгопечатница, с' великою радостію е пратила у Београду да имѣ се щампосатъ: 2000 аритметіки, и: 2000 часловцѣ“⁹³

Кад је 1. марта 1833. било све уговорено око штампања Павловичеве *Аритметике*, тада је Димитрије Исајловић обавестио кнеза Милоша о почетку штампања и цени штампарских услуга. После размене писама између кнеза Милоша и Исајловића у току марта 1833, књига је била предата на штампање, а према подацима којима располажемо одштампана је око 7. маја 1833. године.⁹⁴ Док је у Државној типографији штампана *Аритметика* Хрисанта Павловича, у Београду се већ три месеца налазио Христул Костович, издавач књиге Николе Карастојановића из Самокова, који је посредовао код српског митрополита Петра да се започиње штампање и *Часослова* како не би имао велики трошак због боравка у Србији. Писмо од 5. априла 1833. гласи „Могло

⁹² И. Конев, *Българо-съртски и бърватски книжовни взаимоотношения*, БАН, София 1966, 13; Б. Игњатовић, *Преди 120 години — Първата българска книга в Белград*, Глас на Българите в Югославия, Белград 1953, бр. 238 од 15. VIII 1953.

⁹³ Архив Србије, фонд КК XXXIX, бр. 44/1833.

⁹⁴ И. Конев, *нав. дело*, 14.

би овде и два месеца да чекам, како су казали директори. Обаче припадает с молением Бугария к вашему благоутробию молящия, что бы дозволила да се щапмоса по — скоро, понеже исполнават три месеци како чакаме, ако чакаме още два месеца, морат бюти и още толико трошка."⁹⁵

Оснивање бугарске народне школе по савременим методи-ма у Габрову 2. јануара 1835. било је такође повезано са Србијом пошто су њени први уџбеници штампани у Државној типографији, која је тада била пренета из Београда у Крагујевац. За потребе габровске школе биле су у току 1835. штампане следеће књиге: *Взаминоучителните таблици*, *Болгарска граматика*, *Священни краткий катихизис*, све три у Крагујевцу, а *Краткое и т-асное изложение за раздѣление-то, начертание-то, именованіе-то, и произношеніе-то на писмената, и правила за срицаніе-то прогодија-та, и слоготъ и за пряво-то чтение на греческія юзик у Београду* 1835. године.⁹⁶ Аутор свих уџбеника био је Неофит Рилски. О штампању ових књига преговарано је у току 1834, а до остварења је дошло почетком 1835. после боравка Неофита Рилског и Христодула Костовича у Крагујевцу, кад је Костович остао у Србији да се стара о извршењу постигнутог договора.⁹⁷ Кнез Милош је иначе веома ценио Неофита Рилског, па га је стога и предлагао као кандидата за митрополита српске православне цркве по споразуму с Цариградском патријаршијом о самосталности српске цркве 1832. У монографији *Милош Обреновић*, М. Гавриловић каже: „Милош је имао намеру да на те положаје доведе људе са стране који су имали већ неко име. Тако је позвао познатог бугарског просветитеља Неофита и архимандрита Кенгелца. Бугарин одбије од скромности, тврдећи да није за тако високи положај.“⁹⁸

Мада су постојале извесне тешкоће приликом штампања уџбеника Неофита Рилског за габровску школу, он је ипак желео да кнезу Милошу изрази захвалност бугарског народа кад је пролазио кроз Габрово на повратку у Србију. Пошто није имао могућности да то учини лично, послао му је писмену поруку: „Отъ многога време ималъ самъ я у моемъ сердцу горящее желаніе да бы по нѣкоему случаю удостоился принести вашему высокопочитаемому мнѣ сиятельству самоличное мое низжайшее поклонение и засвидѣтельствовати мое губочайшее къ вамъ почитаніе. Мы смо извѣстени отдавна, да сте ваше сиятельство составили у вашу державу превасходную книгопечатню, и да су вечъ наштампа-

⁹⁵ И. Конев, *нав. дело*, 15.

⁹⁶ М. Стојанов, *Българска възрожденска книжнина*, Държавна библиотека Васил Коларов, I, София 1957, 276; К. Цамбазовски, *Неколико прилога о првим кораџима на културно-политичкој сарадњи српског и бугарског народа у првој половини XIX века*, Исторички часопис, XVI—XVII, Београд 1970, 93.

⁹⁷ В. Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 343.

⁹⁸ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 499.

лисе въ нея неколко и на нашъ Богларскій языкъ книги, будуки да смо извѣстени и о томъ, что сте вы велики равнители и любители и како що желаете благополучія и просвѣщенія своего народа, тако исто яко единовѣрни желаете и нашего Болгарскаго, молимо да благоизволите, да намъ обявите, можемо ли нащампати за скоро нѣкую книгу у вашу книгопечатню: въ прочемъ засвидѣтелствуя нижаищее (или глобокое) мое къ вамъ високопочитаніе, остаю благонадежень.

Вашего Выскопчитаемаго ми Сіятелства покорнѣишій рабъ
Неоитъ Рилскій.⁹⁹

Тек што се навршила година дана од штампања *Аритметике* Христакија Павловича у Државној типографији, задатак у вези са штампањем нових уџбеника за потребе Свиштовске славено-јелинске школе преузео је Неофит Хиландарски Бозвели. Он је по препоруци Димитрија Мустакова, већ у јесен 1834. у Крагујевац где се тада налазила Државна типографија и задржао се готово две године. Пре него што је кренуо у Србију, он је годину дана крстарио по Бугарској да би прикупио претплатнике на књиге. Као народни просветитељ, рационалист и заговорник идеја Доситеја Обрадовића, Неофита Рилског и Константина Огњановића, Бозвели је сматрао да децу треба припремати за практичан живот преко просвећивања у школи. Стога је желео да припреми једну енциклопедију за децу и ђаке под називом *Славеноболгарско детоводство* која је требало да обухвати све оно што би могло да се постигну жељени образовни и педагошки циљеви.¹⁰⁰ У ствари, енциклопедија се састоји од шест посебних књига, са шест посебних предмета: *Буквар, Читанка, Граматика, Аритметика, Землопис и Писмени састави*.¹⁰¹ Припремање ових уџбеника и методски поступак приликом њиховог састављања био је резултат дугогодишњег Бозвелијевог педагошког рада, а сарадник му је био Емануел Васкидович у свиштовској школи. Рад је започео најпре као учитељ јелинске школе 1813—33, а затим као учитељ славено-јелинске школе 1833—39. Пошто су биле такве околности да се Бозвели, посебно у првом делу наставничког рада, служио грчким уџбеницима и литературом, то су његови уџбеници резултат њихове компилације, прилагођени за потребе бугарских народних школа. Михаило Арнаудов каже у својој монографији *Неофит Хиландарски Бозвели*: „Свих осам књижица [односи се на *Славеноболгарско детоводство* које има шест уџбеника, на *Кратку свештену историју* и *Свештени катихизис* — прим. К. Ц.] у већини случајева су компилација или превод са грчког. Аутор је то сам истакао на насловној страни I-III дела.”¹⁰² Више

⁹⁹ Ј. Хаџи-Васиљевић, *Просветне и политичке притике у нашим јужним областима у XIX веку*, 33.

¹⁰⁰ М. Арнаудов, *Неофит Хиландарски-Бозвели*, књ. I, 368.

¹⁰¹ Н. Чакров и Ж. Атанасов, *История на образованието и педагогическата мисъл в България*, София 1962, 137.

¹⁰² М. Арнаудов, *Неофит Хиландарски-Бозвели*, I, 370.

самосталности показао је Бозвели при састављању *Земљописа*, посебно у делу који се односи на Бугарску и Србију. Ту је истакао да је Србија посебна област и самостална држава на чијем се челу налази кнез Милош Обреновић.¹⁰³ На путу остварења богатог и разноврсног подухвата Неофита Бозвелија појавиле су се две основне тешкоће: прва је била техничке природе, а друга се односила на материјалну страну. Мада је Државна типографија радила већ неколико година до понуде бугарских народних просветитеља да у њој штампају своје књиге и уџбенике, она ипак није била у могућности да прима поруџбине и са стране. То је довело до тога да је била претрпана рукописима, па су стога Бозвелијеви уџбеници чекали на штампање готово две године. Да би обезбедио новац за штампу, Бозвели је прикупио новац од претплатаника, али никад није био сигуран колико ће му новца бити потребно за тај посао. Кад се томе дода да се у Србији задржао дуже него што је предвидео, да му је прикупљени новац био украден, онда је јасно какве су биле финансијске тешкоће у које је запао, о чему је доста писано у бугарској историографији.¹⁰⁴ У таквим околностима притекао му је у помоћ кнез Милош. Он је у писму од 1. јуна 1835. предложио митрополиту Петру да га смести у стару зграду Београдске митрополије: „Архимандрит Неофит из Бугарске, који е овде књиге печатао, долази к Вама у Београд, да пребуде ту, докле јошт неке књиге његове у Типографији нашој печатају се. И будући да не би пристojно било, да се као старији човек и свештено лице за време бављења свога покрчмама потуца. Зато препоручујем Вам, да у оном старом конаку, из кога сте се Ви изселили, истом Архимандриту Неофиту пристojно место за обитание определите, а он ће се сам за свое препитание старати.“¹⁰⁵

Кнез Милош је истовремено одлучио да исплати све трошкове око штампања Бозвелијеве књиге, о чему је обавестио митрополита Петра у писму од 31. маја 1835: „Што се пак тиче књига Бугарског Архимандрита Неофита, ја сам те књиге данас исплатио сасвим и поклонио сам их на дар учаштојсја јуности. Призвао сам к себи и Архимандрита Неофита и казао сам му, да оне новце, кое е он у име тих књига од пренумераната примио, на печатније других књига употреби. Ја сам задржао за нас 100 екземплара, свега 600 комада. Кад би се догодило у напредак поклонити их каквому Бугарину, а друге све поклонио сам као што рекох. Будући пак да е Архимандрит Неофит послао Вам извесно число књига да их предате купцу њиному, то изволите задржати исте књиге при себи, док тамо Типографие директор Берман не

¹⁰³ Б. Игњатовић, *Неофит Хиландарски и Србија*, Valcanica IV, Београд 1973, 243.

¹⁰⁴ М. Арнаудов, *Неофит Хиландарски-Бозвели*, I, 355; *Творци на българското възрождане*, 221; И. Конев, *нав. дело*, 21; Б. Игњатовић, *Неофит Хиландарски и Србија*, 246.

¹⁰⁵ И. Конев, *нав. дело*, 21.

дође, који мој налог има, речено, на дар учаштојсја и пр. на првом листу додати.¹⁰⁶ Овај Милошев гест омогућио је Бозвелију да штампа још две књиге — *Кратку свештену историју* и *Свештени катихазис* — од средстава која су му остала од претплате. Тако је целокупан двогодишњи резултат штампања Бозвелијевих бугарских уџбеника у Државној штампарији Кнежевине Србије износио осам књига, што уопште није било мало за оно време кад се имају у виду техничке могућности српске штампарије и стручна оспособљеност типографа који су тада радили у Србији. Међутим, за време двогодишњег боравка у Србији, Неофит Хиландарски се није искључиво посветио штампању бугарских уџбеника у Државној типографији него га је живо занимао живот српског народа и у Србији и у Аустрији. Посебно га је занимала културна и црквена аутономија Срба у Аустрији, о чему је Михаило Арнаудов писао: „Неофит је био међу угарским Србима, стигао је чак до Пеште, испољавајући посебно интересовање за живот духовних лица и народа како би то касније искористио у својој пропаганди. Управо у том раздобљу је стекао јасну представу о правцима српског духовног и књижевног покрета која је утицала на избор тема и садржаја у његовим личним радовима.“¹⁰⁷

Ако сачинимо биланс штампаних бугарских књига и уџбеника у Државној типографији Кнежевине Србије у раздобљу 1833-39. можемо закључити да их је било преко двадесет. Овим питањем се бавио Владимир Стојанчевић у монографији *Милош Обреновић и његово доба*,¹⁰⁸ где је навео да су биле штампане двадесет и две књиге, и у чланку „Бугари у Београду и Крагујевцу у време кнеза Милоша“,¹⁰⁹ где је овај број повећао за још две или три књиге. Да би поткрепио своје претпоставке употребио је следеће изворе: *Аналитичен репортор на бугарските книги и периодични издания 1806—1878*, *Бугарска възрожденска книжнина од др. Манју Стојанова*, *Српска библиографија за новију књижевност 1741—1867* Стојана Новаковића, *Штампарије у Србији у XIX веку* Александра Арнаудовића, као и неке мање прилоге и архивску документацију из Архива Србије.¹¹⁰ Ово је Стојанчевићев попис бугарских књига и уџбеника штампаних у Крагујевцу и Београду:

1. Неофит Хиландарски-Бозвели (1785—1848)

Славеноболгарское детоводство:

част I. Познавање букви, Крагујевац 1835.

част II. Петјак чувства, Крагујевац 1835.

част III. Славеноболгарска граматика, Крагујевац 1835.

¹⁰⁶ И. Конев, *нав. дело*, 19.

¹⁰⁷ М. Арнаудов, *Неофит Хиландарски-Бозвели*, I, 358.

¹⁰⁸ В. Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 341.

¹⁰⁹ В. Стојанчевић, *Бугари у Београду у Крагујевцу у време кнеза Милоша*, 365.

¹¹⁰ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 367—371.

част IV. Аритметическо руководство, Крагујевац 1835.
 част V. Краткое политическое землеописание, Крагујевац 1835.
 част VI Славеноболгарски предрачуни послетелник, Крагујевац 1835.
Краткаја свјашченаја историја, Београд 1835.
Свјашчени катихизис, Београд 1835.

2. Неофит Рилски (1793—1881)

Болгарска граматика, Крагујевац 1835.
Взаимноучителните таблици, Крагујевац 1835.
Буквар от взаимноучителните таблици, Крагујевац 1835.
Свјашчени катихизис, Крагујевац 1835.
Краткое и јасное изложение на греческија јазик, Београд 1835.
Служба са житием . . . Јована Рилскога, Београд 1836.

3. Христаки Хрисант Павлович (1804—1848)

Аритметика или наука числителна, Београд 1833.
Писменик общеполезен, Београд 1835.
Разговорник греко-болгарски, Београд 1835.

4. Никола Карастојанович (1778—1874)

Часослов, Београд 1833.
Буквар или началное учение, Крагујевац 1834.
Житие свјатаго свјашченомученике Харалампџија, Крагујевац 1834.
Последование . . . молбених пјесни о недужних, Београд 1838

5. Непознати писци

Правило свјатаго Јоана Рилског, Београд 1836.
Канон молебни . . . Јоану Рилскому, Београд 1836.

Међутим, не знамо из којих разлога Стојанчевић узима *Краткају свјашченија историју* и *Свјашчени катихизис* као једну књигу кад је познато да многи бугарски аутори, на пример проф. Арнаудов, сматрају да су то две одвојене књиге. Из тих разлога смо и ми навели да је штампао осам, а не седам како се наводи у Стојанчевићевом попису.¹¹¹ На крају је потребно навести да је 1980. године изишла из штампе студија Ђорђа Игњатовића *Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама (1833-1878)* која потпуно и исцрпно обухвата ово веома значајно пи-

¹¹¹ М. Арнаудов, *Неофит Хиландарски-Бозвели*, I ,370.

тање за културно-политичке везе бугарског и српског народа у току XIX века¹¹².

Ако се имају у виду околности и техничке могућности под којима су штампане бугарске књиге и уџбеници у доба кнеза Милоша у српској Државној типографији у раздобљу 1833—39. може се закључити да је то био веома обиман посао за оно време. Та делатност је имала велики значај за културно-просветни и национални развитак бугарског народа, кад су постављане основне модерне бугарске књижевности и употребе бугарског народног језика у школама, црквама и књижевности.

Културно-политичке везе Бугара с Кнежевином Србијом за владавине кнеза Милоша Обреновића 1815—1839 (мада су то били први почеци будуће сарадње између српског и бугарског народа која је достигла врхунац 1860—1868) представљају значајан израз повезивања њихових интереса у борби за културно и политичко ослобођење и развијање националне свести да би се дошло до ослобођења од многовековног турског политичког и фанариотског духовног ропства. Упоредбујући политички и национални развитак српског и бугарског народа може се закључити да је српски народ остварио извесну предност у том погледу. То се одразило у обликовању основе за државност и у тежњама за националном државом у току XIX и XX века, док се бугарски народ борио за духовно ослобођење ои јелинизације коју су му наметали Цариградска патријаршија и фанариоти. Стога су основни циљеви његовог развитака били да се образују културно-просветне установе у границама Турског Царства и започне борба за црквену независност. Разлика у степену друштвеног и националног развитака код српског и бугарског народа одређивала је и облике међусобних веза и сарадње. Отуда су у овим околностима и на степену развитака производних снага код оба народа биле могућне једино везе на културно-просветном плану и на размени пољопривредних и занатских производа.

Што се тиче заједничке националноослободилачке делатности српског и бугарског народа у време владавине кнеза Милоша, могућности за такве акције нису постојале ни код једног ни код другог народа. Кнежевина Србија је тада била усмерена ка јачању своје аутономије и установе наследне кнежевине, па је избегавала сваки сукоб с Турском који би могао сметати њеном развитаку и постизању главног циља, то јест јачању државе српског народа. Што се тиче бугарског народа, он се у то време налазио на таквом ступњу да није имао развијене националне установе које би га покренуле на општу акцију за ослобођење од турског ропства. Повремене сељачке буне у северозападним планинским областима на српско-бугарској граници имале су само локално обележје и биле су само епизоде у националној историји

¹¹² Б. Игњатовић, *Штампане бугарских књига и листова у српским штампаријама (1833—1878)*, Београд 1980, 55.

бугарског народа. Под утицајем усконационалних гледишта, бугарска историја често доноси неправилне и једностране закључке о догађајима на српско-бугарској граници у вези са сељачким бунама у доба кнеза Милоша, чиме доприноси међусобном неповерењу између српског и бугарског народа. Сељачке буне у току 1836. и 1837. године нису могле бити основа за заједничку српско-бугарску акцију против Турака зато што су решавале једино питања локалних сукоба с турским феудалним властима. У њима није учествовао цео бугарски народ, а нити је било потребе да учествује Кнежевина Србија. Историчару је потребно да буде не само искрен родољуб него и добар научник уколико жели да правилно процени и оцени историјске догађаје. Недостатак те врлине код историчара ствара недоумице које иду на штету добросуседских односа обају народа у различитим историјским раздобљима.

КУЛТУРНО-ПОЛИТИЧКЕ ВЕЗЕ БУГАРА СА СРБИЈОМ У ДОБА УСТАВОБРАНИТЕЉА

Одлазак најпре кнеза Милоша, а затим и кнеза Михаила из Србије није значио само промену династије него и режима који је дошао у сукоб са друштвеним и политичким развитком српског народа у тежњи ка модернизацији државног уређења по узору на западноевропске земље. Васа Чубриловић у монографији *Историја политичке мисли у Србији у XIX веку* износи: „У року од неколико година после 1839. године Србија постаје од полутурског пашалука савремена грађанска држава са организираном управом и судством, са једном смишљеном привредом и просветном политиком. У њој се заводи ред, закон узима као основа сваком поступку државне власти. Обраћа се пажња на културу и просвету, отварају школе, шаље омладина на школовање у иностранство, почиње развијати наука.“¹ Уставобранитељски режим који је добио име по основном циљу да се бори за очување и спровођење у живот Устава из 1838. против деспотизма и личног режима кнеза Милоша Обреновића значио је велику прекретницу у животу српског народа. То је отварало нове видике и у унутрашњем државном развитку и у развијању веза са суседним балканским и јужнословенским народима, посебно с Бугарима, да би се створили услови за заједничке акције у вези са ослобођењем од турског ропства. Културно-просветне везе српског и бугарског народа, започете још за владавине кнеза Милоша, добиле су у то време нове облике и могућности. Основни циљ уставобранитељског режима био је: прво, да „правно обезбеди приватни живот грађана“, што је праизлазило из законских прописа предвиђених уставом; друго, да ограничи кнежеву власт како би се избегла могућност

¹ В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 146.

да кнез ради и влада онако како је то чинио Милош Обреновић; треће, да учврсти рад Савета као скупа првих људи у земљи који ће бити спремни да посредују уколико то буде потребно и уколико утврде да је кнез злоупотребио своја права и дужности.²

Овај уставни поредак у Кнежевини Србији који је требало да одговара степену развитка српског народа средином XIX века био је на половини пута између усаvних монархија у западно-европским земљама и савременог парламентарног устројства на челу са Скупштином. Стога се он веома брзо претворио у државни бирократски и олигархијски систем у коме је дошло до сукоба око поделе власти између кнеза и Савета, што је довело до такве унутрашње кризе да је опет требало рашчишћавати ствари државним ударом. Па и поред тога, посматрајући са историјског гледишта развитак државне и политичке мисли код српског народа у току XIX века, уставобранитељски режим представља нову етапу у његовом животу и има доста повољних страна које су допринеле да се крене напред у класном и друштвеном погледу. Слободан Јовановић каже у монографији *Уставобранитељи и њихова влада*: „Он је желео нешто друго и нешто боље. То је долазило отуда што је тај нараштај био одрастао под Милошевим а не под ранијом турском владом. Милошева влада није била завршна него полазна тачка у њиховим жељама.“³ Правна сигурност живота грађана и устројство судова у Кнежевини Србији у доба уставобранитеља обезбеђивали су бројним законима рад државног система који је био одвојен од кнежеве власти. Тако су била зајемчена права приватне својине грађана, што је представљало основни стимуланс у класном и друштвеном развитку српског народа и значајну новину у поређењу са режимом из доба кнеза Милоша: „Под Милошем трговина стоком није била слободна, она се могла водити само са допуштењем власти. Ово допуштење није била проста формалност: сточну трговину Милош није допуштао сваком, већ под нарочитим условима.“⁴

Пошто су предмет нашег проучавања културно-политичке везе Бугара са Кнежевином Србијом у доба уставобранитеља, то се нећемо упуштати у проучавање управног и судског устројства у то време, него ћемо посветити пажњу оним делатностима које су посредно или непосредно утицале на развијање и проширење већ постојећих веза између српског и бугарског народа у погледу трговине и културно-политичке сарадње. За време уставобранитељске владе, слободна трговина се развијала углавном у два правца: у слободној размени пољопривредних и сточарских производа између села и града у Кнежевини Србији, те слободна размена пољопривредних, сточарских и занатских производа из-

² С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Српска Краљевска Академија, Београд 1912, 3.

³ С. Јовановић, *нав. дело*, 2.

⁴ С. Јовановић, *нав. дело*, 77.

међу Србије, суседних области Турског Царства и суседних земаља. Између унутрашње и спољне српске трговине постоји природна повезаност која се огледа у утицају унутрашњег промета на развијање спољног. Ако је био развијен унутрашњи промет, односно размена пољопривредних и сточарских производа за занатске и индустријске производе између села и града, кад је сељак као приватни поседник и робни произвођач заинтересован да на тржиште износи све што производи, онда је он тиме допринио и развијању спољне трговине. Пошто је српски сељак за уставобранитељске владе био ослобођен свих стега у погледу трговине које су га кочиле у доба кнеза Милоша, он је допринео развијању спољне трговине зато што су његови производи највише извожени ван српских граница.

Кад се говори о слободној трговини из тог раздобља треба имати у виду чињеницу да тада још нису биле развијене ни трговачке ни кредитне установе, а ни трговачко законодавство који би доприносили развијању и усмеравању трговине, него су сви трговали свим и свачим без икаквих ограничења. У то време се веома често сусрећу бугарски трговци и занатлије по српским градовима како продају своје производе, а купују разне сировине и пољопривредно-сточарске производе за своје потребе и за продају. Најбројнији су били бугарски трговци стоком који су куповали углавном овце и козе које су продавали у Цариграду као главни снабдевачи цариградске пијаце стоком из Србије.⁵ Да би унапредила трговину, уставобранитељска влада је предузела кораке у два правца. Као прво, посветила је посебну пажњу грађењу савремених путева тзв. „художествених путева“ по којима су се могла кретати запрежна возила, а за њихово грађење довела је инжењере из Аустрије; радила је и на успостављању веза с међународним путевима долином Нишаве и Мораве, односно Вардара и Мораве, а са Портом је закључила договор ради успостављања међународне поште. О томе су *Српске новине* од 15. марта 1844. донеле „објављеније“ о успостављању саобраћаја између Србије и Турске: „По учињенима између Правитељства нашега и главног управленија турских пошта уговорима, удејствовано е саединение пошта наших са Девлетским и оно ће од 20. т. м. на следећи начин постајати. Правилно одправљаће се из свију крајева Румелије за Србију гласећа писма, новци, аманети и драгоцености сваке седмице преко Ниша и Алексинца еданпут и дејствително у ово последње место сваке недеље ујутру, одкуда ће се без икаквог задржавања шиљати. А тако ће се исто по предвиденим уговорима писма и аманети из свију крајева Србије за Румелију упућивати сваке недеље пред акшам из Алексинца у Ниш; а одатле даље без сваког задржавања отпремити: на који конач морате сваки онај, који би писма или аманете из Србије

⁵ К. Цамбазовски, *Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији у првој половини XIX века*, *Balkanica VI*, Београд 1975, 172.

у Румелију, а имено: у главна места провинције ове као у Цариград, Едрене, Филибе, Софију, Серез, Солун и Ниш шиљати имали.⁶ Успостављање редовног поштанског саобраћаја с Турском посебно је утицало на развијање привредних, политичких и културно-просветних веза између Кнежевине Србије и Бугарске као турске провинције. Тада су у Србију сем трговаца често долазили и представници црквено-школских општина и школа, а такође и бугарски баџи да се школују после 1844, кад је био успостављен редован поштански саобраћај са Софијом и Пловдивом, а преко њих и са осталим бугарским градовима на тој линији. Колика је пажња била посвећена трговачким везама између Србије и Бугарске у то време, најбоље сведоче *Србске новине* које су доносиле податке о трговачким везама Бугарске са околним земљама. Тако су на пример 1844. у осам наставака, у бројевима 62—73, пренеле чланак аустријског *Лојда* о „Трговачком обраштају Бугарске у 1843. години“. У броју од 2. августа 1844, *Србске новине* пишу: „Бугарска заузима југоисточну страну тако благословеног подунавског предела, на северу је Дунав од нарави означени пут средоточно-европске изобразености у овоме најдужем простору облива, на југ пак у тананим Балканским горама тврду границу има, а на истоку Црно море које њеним производима ствара најкраћи пут у Цариград, средточие Левантске трговине. Инострана роба и фабриката највише пролазе на Бугарским панаџурима у Усунцови, Цуми, Пазарцику и Карашу. Најзначајнији панаџур, не само за Бугарску и Румелију, него и за целу европску Турску држи се месеца августа у Усунцови, који лежи на путу између Филипоља и Едрена.“⁷ *Србске новине* су продужиле да прате развој трговине у Бугарској и у току 1845, 1846, и 1847. године, доносићи у рубрици „Трговина и радиност“ чланак „Господарска известија о Влашкој, Молдавији и у Бугарској“ у осам наставака и дајући податке о развоју спољне трговине у току 1845. године.⁸ Уз то су у наведеној рубрици доносиле и податке о ценама пољопривредних и сточарских производа на пијацама у Видину, Варни и Пловдиву, као и цене превоза по товару робе од Вршке Чуке до Видина, а Алексиначки Ђумрук је доносио цене превоза од Пловдива, Пазарцика и Софије до Алексинца, односно српске границе.⁹

Други по важности чинилац из доба уставобранитељске владе који је утицао на развијање веза и сарадње између српског и бугарског народа била је пажња посвећена побољшању школског система, као и брига о школовању српских младића у западно-европским земљама који су у Србију доносили нова схватања у друштвеном и политичком погледу. О томе Васа Чубриловић пи-

⁶ *Србске новине* бр. 22, 15. III 1844.

⁷ *Србске новине* бр. 62, 2. VIII 1844.

⁸ *Србске новине* бр. 60, 3. VII 1845.

⁹ *Србске новине* бр. 41, 27. V 1847.

ше: „Више него икада пре тога обраћа се пажња у Србији на просвету: отварају се основне школе, гимназије, развија се Велика школа, оснива се Друштво српске словесности 1842. и шаљу многи млади људи у иностранство на студије. У ово доба све више се покрећу листови и часописи и почиње напредовати наука. Пре се у Србији она није неговала, али сада, кад педесетих и шездесетих година почињу пристизати школовани нараштаји, међу њима се јављају први научни радници.“¹⁰ Уставобранитељи су из Милошевог доба наследили 72 основне школе, једну петоразредну гимназију, три дворазредне гимназије и Лицеј. Уставобранитељска влада је основала стотинак основних мушких и тринаест женских школа, затим земљоделску и економску школу. У току 1853. године, Лицеј је био преуређен у три одељења: „правословно, естествословно-техничко и опште“, односно два факултета и једно опште одељење, у којима су студије трајале по три године.¹¹ Упоредо с преуређењем школа из доба кнеза Милоша и отварања нових било је основано и неколико научних и културних установа општенационалног значаја које су одражавале достигнућа на културном, политичком и просветном пољу. То су на пример били Друштво српске словесности основано 1842, а обновљено 1844, Народно читалиште основано 1847, Народна библиотека 1853, Народни Музеј 1844, Београдски музеј 1853. Захваљујући политици уставобранитељске владе у односу на бугарски народ, по свим просветним установама могли су се наћи бугарски младићи који су дошли у Србију да продуже и усаврше своје образовање. Међутим за њихово школовање није било довољно да им се само пружи могућност да буду примљени за редовне ђаци него им је требало обезбедити и материјална средства. Спроводећи у живот политику из *Начертанија* Илије Гарашанина у односу на бугарски народ, уставобранитељска влада се побринула да финансира школовање бугарских младића у средњим школама Кнежевине Србије. Најпре је почело обезбеђивање појединаца, а кад се њихов број повећао на 5—7, Попечитељство просвете је одлучило да сваке године у буџету издвоји посебна средства за њихово изржавање и школовање.

*Политичке прилике у Кнежевини Србији и Бугарској у доба
уставобранитељске владе*

Долазак уставобранитеља на власт у Кнежевини Србији представљао је почетак вођења нове међународне политике у односу према западноевропским земљама, посебно према Аустрији и Русији, а исто тако и према осталим балканским и јужнословенским народима. Та нова спољна политика темељила се на

¹⁰ В. Чубриловић, *нав. дело*, 199.

¹¹ С. Јовановић, *нав. дело*, 56.

историјском искуству српског народа у његовом политичком и друштвеном развиту, а произлазила је из односа великих сила према Источној питању, посебно према српским националним циљевима, почевши од првог српског устанка. О томе Васа Чубриновић каже: „Они су желели да воде широку спољну политику и трудили су се да се повежу са политичким струјањима тадашње Европе; пре свега, тражили су ослонац за борбу против Аустрије и за свој сукоб са Русијом. Природно је било да за овакву политику траже ослонац код оних држава у чијем је интересу било да ослабе утицај Аустрије, а нарочито Русије на Балкану.“¹² Независна национална политика српског народа, те балканских и јужнословенских народа требало је према политичким схватањима уставобранитељске владе да се заснива на тежњи да се сопственим снагама ослободе турског ропства. При том је требало имати у виду следеће: прво, да отоманска држава све више пропада из године у годину; друго, да постоје подељени интереси великих сила око постојања Турске, пре свега Аустрије и Русије, па је то требало искористити; треће, супарништво Енглеске и Француске у односу на Русију и Аустрију око њиховог утицаја на Турску, као и питање наслеђа после њеног пропадања. Према замислима уставобранитељске владе, политичким циљевима великих сила на Балканском полуострву требало се супротставити заједништвом балканских и јужнословенских народа у борби за националну индивидуалност. И то најпре ради укидања турске феудалне власти као главног противника њиховог ослобођења, а затим против интереса великих сила на Балканском полуострву. О томе Васа Чубриловић пише: „Илија Гарашанин се сматра као један од покретача идеја балканске узајамности. Стога он први поставља пред њих стварни циљ: сложити се, објединити и заједничким напорима сами срушити Турско царство у Европи, и на његовим рушевинама изградити самосталне балканске државе. На овом задатку радиће Гарашанин шездесет година и за време Друге владе кнеза Михаила 1861—1868, он ће успети да створи први Балкански савез ове врсте.“¹³ Уставобранитељски режим је своју идеолошку и политичку акцију заснивао на претпоставкама либералних друштвених кретања која су у западној Европи започела после 1830, наиме да се лична права грађана зајемче независношћу судства од уплитања власти. Међутим, највећи корак у демократском друштвеном преображају балканских и јужнословенских народа, посебно у Кнежевини Србији, учињен је после фебруарске револуције 1848, кад је започео процес усклађивања културног и политичког развита српског народа с развитаком западноевропских народа. Од тада националноослободилачки покрети балканских и јужнословенских народа заснивају своје акције на начелу народности, тежећи да то начело спроведу у ме-

¹² В. Чубриловић, *нав. дело*, 101.

¹³ В. Чубриловић, *нав. дело*, 181.

бусобним односима током борбе за ослобођење од турске власти, а за стварање националних држава по угледу на западноевропске земље.

Услед спорог развитка производних снага у Кнежевини Србији и односа у поређењу са западноевропским капиталистичким и буржоаским државама, носилац класног и друштвеног преображаја у доба уставобранитељске владе била је млада српска интелигенција која се првенствено школовала у западноевропским државама, а посебно у Француској. Слободан Јовановић пише: „Шаљући питомце на страну Влада је мислила поглавито на то, да дође до што спремнијих чиновника. Али по свом повратку у Србију, ти питомци нису се ограничили на то да буду добри чиновници васпитани на најпознатијим универзитетима европским, они су постали код нас носиоци западне културе и модерних идеја.“¹⁴ Неминован сукоб између старе и младе генерације као природан друштвени процес у Србији у доба уставобранитељске владе није се сводио само на одступање старијих пред млађима него су то биле корените друштвене промене које су значиле корак напред у класном и друштвеном развитку српског народа. О томе Сл. Јовановић каже: „С том интелигенцијом наступа расцеп између старог и новог нараштаја, између оца и деце. Ако се, за један мах, оставе настрану аустријски Срби, и узму на ум само Шумадинци, онда се може слободно рећи да разлика између старих и млађих никада није била тако велика као у уставобранитељско време.“¹⁵

Док су се услед посебних околности под којима је живео српски народ у Турском Царству, његов националноослободилачки покрет и револуција првих деценија XIX века ослањали на село и сељаштво, што је допринело особеном развитку српске државе у то доба, дотле је у доба уставобранитељске владе дошло до корените промене у класном и друштвеном развоју, кад су град и буржоазија добили одлучујућу улогу у политичком и националном развитку Србије. Васа Чубриловић пише о том питању: „Што је сељаштво било захваћено новим производним односима и неспособно да се одупре све јачој државној власти, оно није било у стању да утиче на изграђивање државе у духу демократских традиција свога патријархалног друштва и Револуције 1804. године. Када за време српског препорода од 1848—1878. године напредна српска буржоазија организује свој први покрет, либерални, она усваја идеје европског грађанског либерализма о уставној и парламентарној држави, и бори се за увођење сличних установа у Србији.“¹⁶ Ток формирања српског буржоаског друштва и установа у Кнежевини Србији у доба уставобранитеља под утицајем западноевропског либералног покрета није био ни лак

¹⁴ С. Јовановић, *нав. дело*, 60.

¹⁵ С. Јовановић, *нав. дело*, 66.

¹⁶ В. Чубриловић, *нав. дело*, 209.

ни једноставан, него постепен и веома сложен политички процес који је спровођен преко друштвено-политичких и културно-просветних установа у којима је главну улогу имала српска интелегенција школована у западноевропским земљама. Главна средишта преко којих су се шириле мисли западноевропског либералног покрета били су Лицеј и средње школе. У њима су предавали наставници који су у већини случајева школовани на западноевропским универзитетима, на пример Димитрије Матић још 1848, Коста Цукић, Борбе Ценић и Рајко Дамјановић 1850, Владимир Јакшић 1853. и Никола Крстић 1854. године.¹⁷ Преображај српског друштва одигравао се у време кад су бугарски ученици почели да се школују у средњим школама Кнежевине Србије. Пошто се тада у бугарским школама могло добити само основно образовање, то се већ 1844. године по српским средњим школама могло наћи бугарска омладина која је дошла у Србију да стекне више образовање. Гарашанин је у *Начертанију* препоручио: „Бугари немају васпитајућа и учебна заведенија; за то би требало Србија своје школе Бугарима отворити, и особито да неколико благодетанаца за Бугаре имадемо у Србији учећи се нареди.“¹⁸ Бугарски баџи су у прво време похађали Београдску семинарију у намери да се оспособе за народне свештенике као главне борце против јелинизације коју су спроводили фанариоти и Цариградска патријаршија и за учитеље у бугарским школама за наставу на народном језику. Неки бугарски баџи су после завршене Семинарије пожелели да продуже школовање и стекну образовање на Лицеју, па већ педесетих година XIX века налазимо бугарске баџе на највишим српским школама.¹⁹ Школовање на Лицеју била је прилика за бугарске младиће да се шире упознају са током друштвеног преображаја српског друштва, тим пре што су њихови наставници били школовани у западноевропским земљама. Тако су и они могли да бугарском народу пренесу европске идеје по повратку у своја родна места.

Под утицајем западноевропског либералног покрета, у доба устанобранитељске владе започиње формирање српског грађанског друштва. Оно је своје идеје о националноослободилачким покретима балканских и јужнословенских народа засновало на начелу народности које му је послужило као основа за састављање српског националног програма и одређивање националних циљева у борби за ослобођење од турског ропства, а исто тако и у односу према суседним балканским и јужнословенским наро-

¹⁷ С. Јовановић, *нав. дело*, 55.

¹⁸ Д. Страњаковић, *Југословенски национални и државни програм Кнежевине Србије из 1844. године*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, Сремски Карловци 1931, 24.

¹⁹ И. Николић, *Български ученици в Белград (1832—1858)*, Глас на Българите в Югославия, бр. 225, Београд 13. V 1953; *Борбе Игњатовић, Школовање Бугара у Србији (1830—1878)*, Историјски гласник, 2, Београд 1972, 47.

дима. „Наша дакле садашњост неће бити без сујуза са прошлошћу него ће она сачињавати једно зависиће, саставно и устројено тело, и за то Србство, његовог народност и његов државни живот стоји под заштитом светог права историческог. Нашем тежењу не може се пребацити, да је нешто ново, неосновано, да је оно револуција и преврат, него сваки мора признати да је оно политички потребно, да је у прастаром времену основано и да корен свој у пребашњем друштвеном и народном животу Срба има, који корен само нове гране тера и на ново процветати почиње.“²⁰ Тако је Илија Гарашанин замишљао развитак српске народне државе средином XIX века. Он је био зачетник и творац српског националног програма у *Начертанију* у доба уставобранитеља и попечитељ унутрашњих дела у раздобљу 1842—1852. Основе српског националног плана по Гарашанину почивале су пре свега на тежњи да српски народ и други балкански и јужнословенски народи постану наследници Турског Царства после његовог распадања, а затим на искоришћавању супарништва између великих сила око поделе Турског Царства. Ту се посебно мислило на супарништво између Аустрије и Русије с једне стране, те Француске и Енглеске са друге. Уз то је стајала и замисао да оснивање балканских и јужнословенских држава треба да почива на начелу народности и легитимности историјског права. То су дакле била основна начела на којима је српска интелигенција заснивала своју унутрашњу и спољну националну политику у току XIX века, начела утемељена у *Начертанију*, и важила су све до стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, са извесним изменама које су се више односиле на унутрашњу него на спољну политику.

При састављању свога *Начертанија*, Илија Гарашанин се послужио идејама пољских емиграната у Француској на чијем је челу био кнез Адам Чарториски, привремени председник пољске владе у избеглиштву. Он се настанио у Паризу после неуспешног устанка 1831. године, а многе европске владе су га признавале за вођу пољских емиграната у западноевропским земљама. Највише пажње његовом политичком раду указивала је француска влада која му је омогућила да у Паризу оснује свој дипломатски биро. Он је на многим европским дворovima имао представнике и поверљиве људе, а често је у неке европске земље слао и своје агенте у разним политичким мисијама.²¹ Чарториски се посебно ангажовао да сузбије утицај Аустрије и Русије на Балканском полуострву, па је у том циљу послао балканске области неколико истакнутих агената. Они су били задужени да раде на сузбијању поменутих утицаја међу јужнословенским народима, посебно код Срба и Бугара, и да припремају терен да се они у национално-ослободилачким тежњама и плановима ослањају на Француску,

²⁰ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 19.

²¹ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 6.

Енглеску и друге западноевропске земље. У складу ових политичких смерница, Чарториски је посебну пажњу посветио Турској чија влада није признала деобу Пољске, па је у Цариград послао свог блиског сарадника Михаила Чајковског. Он је био задужен да уз помоћ француских дипломатских представника у Турској пренесе и спроведе у живот замисли свога шефа код српских и бугарских родољуба и националних радника, које је саветовао да воде лојалну политику према турским властима уколико желе да постепено добу до ослобођења од Турске уз помоћ западноевропских земаља. О томе М. Арнаудов пише: „У духу програма који је саставио шеф ове пропаганде кнез Адам Чарториски, Чајковски је покушао да усагласи делатност бугарских и српских родољуба са циљевима пољског ослободилачког покрета уз поштовање пуне лојаности према Турској, а са потпуним неповерењем према Русији. Упоредо са тим спољнополитичким акцијама требало је да сарађује и са католичком пропагандом у југоисточној Европи. Ту се полазило од следећег убеђења: уколико би се остварила унија Бугара и Срба са Римом, те народности би се најсигурније одвојиле од утицаја православне Русије.²² Чајковски је такође велику пажњу посветио Кнежевини Србији зато што је сматрао да је она способна да око себе окупи све Јужне Словене под турском и аустријском влашћу како би се заједничким снагама борили за остварење својих националних и политичких циљева. Стога је још 1842. године послао у Београд др-а Леонарда да би се српска влада, односно истакнути српски политичари као Аврам Петронијевић, Тома Вучић-Перишић, Илија Гарашанин и други, преко њега повезала са Чарториским. Претпоставља се да је посредовање Адама Чарториског допринело да се Аврам Петронијевић и Тома Вучић-Перишић врате у Србију после неколико година изгнанства у Турској.²³

Искусни пољски државник који је био упознат са српским националним и политичким питањима још у време првог српског устанка кад је 1803—1807. био министар иностраних дела царске Русије, Чарториски је препоручивао српској влади облик националног и политичког развитка будуће Кнежевине Србије који би је најпре сачувао од аспирација Аустрије према југословенским земљама, затим од утицаја Русије, и на крају допринео да Србија постане Пијемонт јужнословенских народа у њиховој борби за национално и политичко ослобођење. Стога је српској влади препоручио да састави план будуће делатности у коме би био предвиђен пут националног развитка српског народа и његов однос према осталим јужнословенским и балканским народима у заједничкој борби за национално ослобођење и очување народног суверенитета од великих сила, посебно Аустрије и Русије.

²² М. Арнаудов, *Неофит Хилендарски-Бозвели, живот, дело, епоха*, II, София 1971, 143.

²³ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 6.

Чарторски је ове замисли изнео у пројекту „Савети по којима Србија треба да се развија“, а са њима је најпре упознао своје агенте у иностраним земљама. Српска влада је била упозната с планом у јесен 1843, кад је Фрања Зах дошао у Србију. Кад је стигао у Србију, Зах је од јесени 1843. до пролећа 1844. на основу идеја Адама Чарториског саставио свој план о државној политици Србије. Он је задржао основне поставке Чарториског о националном и политичком развоју српског народа, али је унео и нека своја схватања у погледу односа Србије према јужнословенским народима у саставу Аустрије. То је учинио зато што је добро познавао живот југословенских народа у оквиру Аустрије, па је стога препоручивао Кнежевини Србији идеју југословенства као основну државну политику. Што се тиче улоге Кнежевине Србије као Пијемонта југословенства, Зах је био уверен да Енглеска и Француска „не би се с тим помириле да Русија и Аустрија замене Турску, али може бити да се не би противиле, да се Турско царство у независну и самосталну словенску државу премине“.²⁴ Као и Чарториски, тако је и Зах подржавао ослањање Кнежевине Србије у националној и југословенској политици на западноевропске земље, али није био убеђен да би Србија лојалном политиком према Турској, очекујући да она сама по себи постепено пропадне, могла постићи остварење српских националних и југословенских ослободилачких циљева. Стога је давао предност револуцији: „Зато у Србији у унутрашњој политици препоручује да јача војну снагу, учвршћује монархију и преко границе води нашироко засновану политичку и културну пропаганду.“²⁵

С планом Фрање Заха о стварању „југословенске државе“ били су упознати кнез Александар Карађорђевић, Илија Гарашанин и најужи круг истакнутих представника уставобранитељске владе. Међутим, предлозима и идејама Чарториског и Заха о путевима националног и политичког развоја српског народа посветио је највећу пажњу Илија Гарашанин. Најпре „Савети по којима Србија треба да се развија“ Чарториског, а затим Захов план о стварању југословенске државе подстакли су Гарашанина да изнесе своја схватања, па је 1844. саставио познато *Начертаније*. Пошто је о њему доста писано, поменућемо само толико да се оно у појединим деловима много више разликовало од „Савета“ Адама Чарториског, али зато мање од Заховог плана. Основана разлика у односу на оба плана јесте у томе што се Гарашанин у потпуности не одриче помоћи Русије у остварењу српских националних циљева. Међутим, под извесним условима: „Србија ни с ким лакше не би могла своју цел постићи но у сагласности с Русијом, али то само онда, кад би Русија савршено и потпуно примила и условија Србије која би преднаведена намеру т. ј. будућност у про-

²⁴ В. Чубриловић, *нав. дело*, 169.

²⁵ В. Чубриловић, *нав. дело*, 169.

страном смислу осигурала. Један сојуз између Србије и Русије био би заиста најприроднији, но да се тај учини од саме Русије зависи, и Србија треба да га прими раширеним рукама, али свагда пошто се увјери да Русија свесрдно предлаже, које ће само онда моћи бити, ако се од досадање своје системе одступи т. ј. ако уздржи да је за природни сујуз са Србијом, макар малом, него са Аустријом за коју она западне Словене и чува.²⁶ О разликама у схватању Гарашанина и Заха у погледу суштине српске националне политике и државе у XIX веку и њене улоге у стварању југословенске државе, В. Чубриловић пише: „Важно је питање зашто Илија Гарашанин не усваја југословенску концепцију Фрање Заха. Није то само стога што би се бојао Аустрије или индискреције у Београду ако такве револуционарне мисли стави на папир један одговоран српски државник. Има нешто од самог почетка и код њега, као код већине српских конзервативних политичара све овамо до 1941. године, тешко се одричу српске државне традиције и њене идеје, зато не могу тако лако да пређу на широку југословенску државну политику.“²⁷ Илија Гарашанин је у *Начертанију* посветио посебну пажњу источном јужнословенском суседу, бугарском народу: „Потребно је да поуздани и способни људи путују по Бугарској, који би позорност бугарског народа на Србију обратили и у њему пријатељска чуства према Србији и српском правитељству пробудили, а заједно и надежду оживљавали да ће Србија заиста Бугарима за њихово избављење у помоћ притећи и за њихову срећу старати се.“²⁸ Међутим, пре него што изнесемо какве је кораке предузела уставобранитељска влада у погледу помоћи или развијања веза и сарадње између српског и бугарског народа, потребно је да се осврнемо на политичке и друштвене прилике које су владале у Бугарској у то време.

Крајем XVIII и почетком XIX века започели су у друштвеном и политичком животу Турског Царства процеси који су имали велике последице и утицај на национални и политички развитак бугарског народа. Ти процеси су били резултат руско-турских и аустријско-турских ратова, као и опадања султанове моћи. Кад се томе још додају реформаторски покушаји најпре Селима III крајем XVIII века, затим Махмуда II првих деценија XIX века, онда се добија јасна слика свега онога што се збивало у границама Турског Царства, а посебно у Бугарској. То је почело од великих демографских кретања становништва из села у градове да би заштитило животе од крцалијског дивљања, затим од предузетих реформи у турској држави, посебно од преустројства њене војске, и на крају је дошло и њено отварање према вањском свету ради развијања трговине и учествовања у дипломатским нагодбама како би продужила свој опстанак. Под притиском крцалиј-

²⁶ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 23.

²⁷ В. Чубриловић, *нав. дело*, 175.

²⁸ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 24.

ског терора крајем XVIII века, затим услед читлучења спахијске земље, велики број бугарског сеоског становништва био је принуђен да напусти своја села и да се насељава или у оближње градове или у Цариград где је постојала већа заштита месних власти. Бугарски сељаци су у новој средини најпре почели да се баве занатима, а кад би прикупили довољно капитала окретали су се трговачким пословима. Други талас досељавања бугарског сеоског становништва настао је под притиском економских тешкоћа које су произлазиле од сталног повећавања пореза и намета ради модернизације турске државе и војске, као и злоупотреба месних власти и локалних феудалаца.

Досељени бугарски сељаци су у прво време закупуљивали напуштено земљиште у околини градова и бавили се пољопривредним радовима или сточарством за снабдевање градског становништва, а касније су се укључивали у градску привреду као занатлије и трговци. Христо Гандев објашњава преображај бугарског сеоског становништва у градско, односно земљорадника и сточара у занатлију и трговца: „Нови досељеници нису заувек остали у свом рустикалном стању на периферији града. Младо поколење које је ту израсло започело је да се бави занатима, прошло све ступњеве припреме и брзо повећало број бугарских еснафлија. На тај начин су се бугаризовале еснафске организације, чак и састав управе, па су турски и грчки елементи почели да одступају са руководићних места у привредном животу.“²⁹ Да би се постало трговац, односно велетрговац-чорбација, постојале су две могућности: прво, то су могле постати занатлије које су трговале својим производима или производима других занатлија; друго, то су сточари који су куповали и препродавали стоку на велико. О томе Гандев каже: „Ови сточари, или такозване целебције, гајили су или скупљали огромна стада крупне или ситне стоке и трговали живом стоком и сточним производима: сиром, маслом, вуном, сувим месом, лојем, кожом, роговима и слично. Њихова трговина је била веома исплатива зато што је изискивала мале расходе, а није била везана уз велики ризик. Целебције су веома брзо прикупиле велика богатства, успевале да се повежу с властима и да утичу на њих, наметале се као једини угледници насељу (селу) одакле су били пореклом и постајале званични представници свога краја пред турским властима.“³⁰ Колико су били моћни и богати ови бугарски трговци или чорбације и какав су углед уживали код турских власти показује проф. Гандев примером чорбације Тодорова из села Жеравне (средња Бугарска): „Жеравске чорбације крајем XVIII века и почетком XIX века били су крупни сточари. Најпознатији међу њима био је чорбација Тодор. Кад је по одредбама Хатишерифа из 1839.

²⁹ Х. Гандев, *Проблеми на българското възраждане, Фактори на българското възраждане, Обществено организиране*, София 1976, 100.

³⁰ Х. Гандев, *нав. дело*, 182.

био основан Државни савет у који је требало да уђе и шест хришћана из царства, међу њима је био изабран и чорбација Тодор. Савет је заседавао у Једрену. Тодора су у Једрене свечано одвели један турски официр и два војника. Сливенски санџак-беј одавао му је почаст као високом државном чиновнику и извештавао га о стању у санџаку.³¹ Имовинско стање бугарских чорбација и њихово лојално понашање према турским властима омогућавали су им да стекну углед и код својих сународника и код представника државних власти. Стога су они представљали један од главних чинилаца бугарског народног препорода у првој половини XIX века, кад су постављани темељи бугарског националног развитка. Суштина бугарског националног препорода у првој половини XIX века била је борба против јелинизације, за национално ослобођење преко употребе бугарског народног језика у школама и словенског у богослужењу. Ова тежња је требало да се оствари преко лојалне политике према турским властима, од којих се тражило да се у склопу државноправног устројства дозволи отварање школа на бугарском народном језику и оснује народна црква као ослонац националног препорода. На челу ове делатности налазиле су се бугарске чорбације. Постепеност у изградњи бугарских националних установа у саставу Турског Царства искључивала је употребу револуционарних средстава, па стога у том раздобљу још нема организованог револуционарног покрета општенационалног значаја, него се повремено у појединим деловима Бугарске дижу сељачке буне локалног значаја као отпор против злоупотреба месних феудалних власти и читлучења спахијске земље.

Мада су демографска кретања бугарског становништва из села у град крајем XVIII и почетком XIX века обухватала готово целу Бугарску и тако допринела да се повећа број словенског становништва по бугарским градовима, ипак се највећи број сеоског становништва нашао у Цариграду, политичком и привредном средишту Турског Царства надомак Бугарске. У току само неколико деценија тог раздобља доселило се у Цариград неколико десетина хиљада бугарских сељака; број се повећавао из године у годину, тако да је у Цариграду пре ослобођења Бугарске 1878. било око 60.000 Бугара.³² Они су у почетку били пољопривредни радници на чифлуцима или су узимали под аренду напуштену земљу у околини града да би се бавили земљорадњом и сточарством. У борби за опстанак у новој и непознатој средини прихватили су се послова који су омогућавали да се што пре дође до зараде, па стога нису ни имали посебног удружења ни установе око којих би се окупљали. Њихова једина веза у то време био је народни језик, о чему М. Арнаудов каже: „Према странцима и званичним надлештвима нису представљали неку

³¹ Х. Гандев, *нав. дело*, 183.

³² М. Арнаудов, *Неофит Хилендарски-Бозвели*, I, 452.

посебну групацију будући да су верски били повезани с Цариградском патријаршијом која је била надлежна за њихова званична акта. Стога су били сврстани као део рум-милета, односно део грчке народности. Током времена почели су да се баве разним занатима и трговином, што је допринело да порасте и њихов углед у средини у којој су живели.³³ Веома повољни услови у Цариграду за напредак бугарских занатлија и трговаца били су створени најпре за време владавине и реформи султана Селима III, кад се Турска отворила према западноевропским земљама развијањем спољне трговине. У њу су били укључени и многи бугарски трговци, што је допринело њиховом економском благостању. Ти услови су побољшани за време реформи султана Махмуда II, кад су 1826. били распуштени јаничари и извршена модернизација турске војске за коју је било потребно произвести нову и савремену опрему. Тада су бугарске занатлије искористиле прилику и многе од њих су добиле посао у државним радионицама за израду војничке опреме. О томе Арнаудов каже: „По његовом захтеву [односи се на султана Махмуда II — прим. К. Ц.] био је тада у Цариграду окупљен велики број шивача (углавном Бугара) који су били запослени искључиво у државној служби. То су били у већини случаја Бугари из индустријских прибалканских села, највише из Калофера и Копривштице, а такође из Клисуре, Карлова, Старе Загоре, Сливена, Котела и других места.“³⁴ Према тадашњим званичним подацима, у државним радионицама за шивење војничких униформи било је запослено од 800 до 1.000 Бугара који су имали велике плате, носили униформе и уживали посебне повластице као државни чиновници.³⁵

Захваљујући повољним привредним кретањима за време реформи султана Селима III и Махмуда II били су створени услови да се запосли велики број бугарских занатлија: абација, пекара, млекара, кујунџија, повртара и рибара, као и других занатлија. Ради међусобне заштите и узајамности у одбрани заједничких интереса, бугарске занатлије су у Цариграду имале посебна еснафска удружења. Упорне у раду и веома штедљиве, оне су се трудиле да створе што већи капитал који ће им омогућити да се баве трговачким пословима, много уноснијим од заната. Тако су бугарске истакнуте занатлије у Цариграду или на територији Бугарске постале трговци, односно чорбације.³⁶ Средином XIX века, у Цариграду се окупило толико истакнутих бугарских трговаца да су представљали добар ослонац за бугарски национални покрет, за политичко и културно-просветно ослобођење бугарског народа. Положај бугарских трговаца у Цариграду нарочито је ојачао после грчког устанка 1821, кад су они започели да потиску-

³³ М. Арнаудов, *нав. дело*, 441.

³⁴ М. Арнаудов, *нав. дело*, 446.

³⁵ М. Арнаудов, *нав. дело*, 336.

³⁶ М. Арнаудов, *нав. дело*, 448.

ју Грке и заузимају њихова места и у трговини и на високим положајима у турској управи.³⁷ У доба Једренског мировног уговора, познати бугарин Стефан Богориди био је постављен за губернатора острва Самоса, а био је веома близак султановом двору. Према писању *Србских новина* од 22. децембра 1851, био је толико велик његов утицај на турском двору да је чак султан Абдул Мецид присуствовао венчању његове кћери. Даље се наводи: „У прошлу недељу 2. т. м. били смо сведетели едног христијанског весеља, кое е сам султан високим присуством своим почаствовао. Књаз Богориди удавао е своју кћер за г. Фотијадиса, и венчање е торжественно у кући девојачки родитеља у Арнаут-коју, чрез патријарха ерусалимског и веселенског са више синодалне владике, и разног степена свештенства. Његово величество султан удостоио е стојећи присуствовати целој церемонији венчања, и кад га е књаз Богориди понудио да седне на спремљени за њега и богато украшени престо, одговорио е, да то неће учинити, док свештенство свое молитве к небеском цару не сврши. По окончању венчања патријарси приступе и поклоне се султану, и за њим изађе пред његово величество и представник књаза србског г. Аврам Петронијевић, кои е младенцима кум био, и кои том приликом изговори султану кратку молитву за његово здравље, и срдачна желанија о напредку његовом, књаз Богориди превео е с грчког на турски речи ове г. Петронијевића, кое е султан врло благовољително примио.“³⁸

Бугарска колонија у Цариграду је већ четрдесетих година XIX века представљала значајан чинилац у бугарском политичком и привредном животу како по бројности тако и по економском успеху. Политичким и економским утицајем највише су се истицали велетрговци, односно чорбације, који су у разним деловима Цариграда имали пословне просторије: „У Чарапчи-хану радиле су копривштенске и панагурске абације, у Бојаци-хану су долазили трновски трговци, у Зјумбјул-хану била је канцеларија Браће Гешова, у Кјучукени-хану канцеларија Георгија Золотовича, а у Кумур-хану Гаврила Моровенова.“⁴⁰ Међутим, највећи број бугарских велетрговаца имао је пословне просторије у тзв. „Балкапану“.⁴⁰ То је била четвртаста камена и веома чврста зграда с подрумима, изнад њих је било око шездесет канцеларија које су напред имале мала предсобља, а иза њих радне просторије. Увече или у случају опасности затварана су велика врата. Преко стотину бугарских велетрговаца било је смештено по разним хановима или у „Балкапану“, а све је то чинило основу бугарске колоније и бугарског националног покрета средином XIX ве-

³⁷ Ј. Хаџи-Василјевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, Београд 1928, 37.

³⁸ *Србске новине* бр. 146, 22. XII 1851.

³⁹ М. Арнаудов, *нав. дело*, 452.

⁴⁰ М. Арнаудов, *нав. дело*, 451.

ка. Стицајем историјских околности, средиште бугарског националног препорода и покрета није се налазило у Бугарској, него ван њених граница у Цариграду. Значај Цариграда и бугарских трговаца за бугарски народни препород и национални покрет најбоље је схватио и проценио Неофит Хиландарски Бозвели: „Нигде на другом месту, у неком другом граду, бугарска маса није толико јединствена и способна да стекне поверење код владе и да изнесе своје захтеве на начин на који су они могли бити саслушани и уважавани. То је тачно први увидео Неофит, и тиме се он битно разликује од осталих који су раније покушавали да на другом месту делимично поставе црквено питање.“⁴¹

Бугарски народни препород до четрдесетих година XIX века а посебно после Једренског уговора о миру, главну пажњу је посвећивао отварању народних школа на бугарском језику као првом кораку ка националном ослобођењу бугарског народа: „Једренским уговором било је договорено да Бугари као и остали хришћани у Турској могу слободно да зидају нове цркве и поправљају старе, као и то да Турци не смеју на силу турчити децу. Мада у целини није испуњавана, ипак је ова тачка Једренског мировног уговора пружила велику помоћ Бугарима; од тада је у ствари започео препород народног духа и јавила се потреба да се уведе матерњи језик у свим бугарским црквама и школама. То је допринело да се за кратко време појави довољан број учених људи који су најпре пронашли неколико старих књига, а затим су превели неколико уџбеника на бугарски језик.“⁴² Доласком Неофита Хиландарског у Цариград почиње нова етапа у бугарском народном препороду која се састојала у борби за народну цркву. Она би као установа омогућила да се у границама Турског Царства слободно отварају школе на народном језику тамо где живи бугарски народ, а да се у црквама слободно употребљава црквенословенски језик. Главно средиште одакле би се водила борба за остварење ових циљева био би Цариград. Ови догађаји у бугарском народном препороду поклапају се временски с доласком на власт уставобранитељске владе у Кнежевини Србији. Отуд произлази да је главна садржина културно-просветних и политичких веза Бугара са Србијом у то време била у помагању оних делатности које су доприносиле јачању бугарске националне самосвојности преко школовања бугарских ђака у Србији, штампању уџбеника на бугарском језику и материјалној потпори при отварању народних школа на бугарском, те зидању или поправци цркава у којима би се богослужење вршило на словенском језику.

Пре него што пређемо на излагање у вези с делатношћу Неофита Хиландарског-Бозвелија у Цариграду на оснивању бугар-

⁴¹ М. Арнаудов, *нав. дело*, 444.

⁴² Г. С. Раковски, *Аутобиографија и мемоари под редакцијата на проф. М. Арнаудов*, III, Софија 1939, 62.

ског народног обшества (општине) и народне цркве, потребно је нагласити да је он боравио у Србији од јесени 1834. до лета 1836. и да је за то време посветио нарочиту пажњу проучавању културно-просветне аутономије Срба у Аустрији. О томе М. Арнауудов каже: „Неофит је дакле био међу аустроугарским Србима, стигао је чак до Пеште и показао огромно занимање за живот духовништва и народа како би то доцније користио за своју пропаганду. Разуме се да је у том раздобљу добио јаснију представу о правцима српског интелектуалног и књижевног покрета, који ће затим утицати на избор тема и стремљења у његовим радовима. У Србији, а поготово код угарских Срба, тада је бујао снажан духовни живот. Под утицајем либералних идеја које су имале подршку аустријског цара Јосифа II (1765—1790), Срби се ослобађају средњовековних предрасуда и усмеравају ка савременим појавама у просвети, народности и политици.“⁴³ Ови закључци проф. Арнауудова о повезивању Бозвелијевог боравка у Србији и Аустрији с његовом политичком, културно-просветном и књижевном делатношћу у доба бугарског народног препорода 1838—1848, а посебно с његовом борбом за бугарску народну и независну цркву за време боравка у Цариграду, доводи до претпоставке да је он те идеје прилагођавао борби бугарског народа за културно, политичко и национално ослобођење у границама Турског Царства. Бозвели је сматрао да Цариград треба да буде средиште борбе бугарског народа и народног препорода зато што у њему живе и делују најистакнутије бугарске личности које својим положајем и угледом код турске управе могу утицати на Порту да допринесе решавању његових животних питања у борби за национални развитак. Није била искључена ни могућност да бугарски велетрговци могу утицати и на Цариградску патријаршију да у живот спроведе захтеве бугарског народа у погледу политичког и националног развитака. Ти захтеви су полазили од одредаба Хатишерифа из 1839. године, или других аката која су турске власти донеле да би се побољшао положај хришћанских народа у границама Турског Царства. „Својим искуством и делатношћу, Неофит је ватреном речју завладао душама. Цариград постаје средиште бугаризма и колевка његовог народног препорода. Постојећи раније сама за себе као чисто економски чинилац, бугарска колонија сада почиње давати тон свуда и на сваком месту, почиње заступати цео народ у његовим законским културно-просветним тежњама, она привлачи идеологе и вође који су најзад почели осећати да под својим ногама имају сигурно тле.“⁴⁴

Бозвели је стигао у Цариград вероватно с пролећа 1839, после учитељевања у Габровском манастиру и Калоферу. Чим се нашао у Цариграду, он је веома брзо успоставио везе с бугарским трговцима и занатлијама и започео мисионарски рад на ширењу бугар-

⁴³ М. Арнауудов, *нав. дело*, 358.

⁴⁴ М. Арнауудов, *нав. дело*, 444.

ске националне идеје. У додирима с бугарским трговцима, занатлијама и образованим Бугарима који су заузимали високе положаје у турској управи, он је увидео да је код њих веома слабо развијена национална свест, па је стога почео да их обилази и да ватреним говорима и упорним залагањем утиче на њих да се укључе у борбу за национално ослобођење бугарског народа. Крајње предузимљив и доследан у борби за развијање бугарске националне свести, Бозвели је брзо добио подршку најпре бугарских сточарских трговаца из прибалканских градића средње Бугарске. То су били Стојан и Велко Чолаков из Копривштице, браћа Христо и Никола Тпчилешкови, Димитрије Тошков из Калофера, браћа Гешов из Карлова и Илија Недељковић из Сливена, као и велики број занатлија: хлебара, млекара, градинара, терзија и абација који су имали посебне еснафе. Међутим, најбоље су га примили шивачи војне одеће који су живели у тзв. „Хамбару“, где је први пут у Цариграду, у једном собичку, одржао службу на словенском језику.⁴⁵ Да би међусобно повезао бугарске трговце и занатлије који су били настањени по разним квартовима Цариграда и започео систематски рад на развијању бугарске националне свести код њих, он се заузео око оснивања Бугарског опшества, то јест Бугарске општине као средишта око кога ће се окупљати, а затим око оснивања Бугарске народне цркве с богослужењем на словенском језику. Ове две установе у Цариграду требало је да послуже и цариградским Бугарима и осталим Бугарима у границама Турског Царства као основа и средиште њихове борбе за самосталну и независну бугарску цркву, будућег организатора културно-просветног, политичког и националног развитка бугарског народа у Турској на народном језику.

Кад су већ били постављени темељи будуће Бугарске општине и Бугарске народне цркве у Цариграду, у Бозвелијевом животу одиграо се један значајан догађај 1840. године који га је за извесно време удаљио од предузете делатности. Наиме, грабани Трнова поднели су Цариградском патријарху захтев да се уместо омрзнутог и непожељног фанариотског трновског митрополита Панарета постави Бугарин за митрополита. Овај догађај је пробудио наду цариградских Бугара да је дошао тренутак да се за трновског митрополита постави Бугарин, па су за претендента изабрали Неофита Хиландарског. Међутим, да би се успело у томе било је потребно да се поднесе молба лично султану Махмуду II преко његових кочијаша Бугара Илије и Тодора, у нади да ће они искористити султанову наклоност коју су уживали. Султан Махмуд II примио је молбу цариградских Бугара да се Неофит Хиландарски постави за трновског митрополита. Међутим, он је преко Министарства иностраних дела одмах послао молбу цариградском патријарху од кога је зависила коначна одлука о Неофитовом постављењу. Цариградски патријарх не само што није

⁴⁵ М. Арнаудов, *нав. дело*, 466.

уважио султаново посредовање него је преко великог логотета Аристариха, иначе посредника између Порте и патријарха, захтевао да се испита како су се султанови кочијаши усудили да султану поднесу молбу о постављању Бугарина за трновског митрополита. На крају се овај први покушај почетком 1840. завршио неуспешно по Бозвелија. Цариградски патријарх је по већ успостављеној пракси поставио Грка Неофита за трновског митрополита, а за његовог протосинђела наименовао Неофита Бозвелија. Овај нови тренутак у Бозвелијевом животу учинио је да он за извесно време напусти Цариград и да свој национални рад продужи као протосинђел трновске митрополије. То је имало кобне последице и за њега лично и за бугарски национални покрет. Тек што је 1840. ступио на дужност протосинђела трновске митрополије, Бозвели је дошао у сукоб с трновским митрополитом па је био принуђен да се повуче у Љасковачки манастир код свог пријатеља и саборца игумана Максима Рајковича. Одатле је због националног рада заточен у Свету Гору: „Преко ноћи на Велику среду, у априлу 1841, он је био ухапшен по оптужби митрополита Неофита и брзо пребачен у Свету Гору. Без духовног суда, без урочене оптужнице, очигледно само зато што је сметао пакосном епископу и што је патријаршија страховала од његове агитације међу Бугарима.“⁴⁶ Бозвелијево заточење од априла 1841. до августа 1844. одложило је за четири године организовану борбу бугарског народа за независну народну цркву. Бозвели је најпре заточен у Хиландар, затим у Зографски манастир, да би на крају био пребачен у грчки манастир Дионисијат. Одатле је 21. августа 1844. успео да побегне и да се врати у Цариград захваљујући помоћи свог пријатеља, хиландарског игумана Онуфрија Поповића. Око ослобођења Неофита Бозвелија из заточеништва, односно његове заштите од даљег прогањања Цариградске патријаршије, заузео се и Михаил Чајковски, представник пољске емиграције у Цариграду. О томе Арнаудов пише: „Истина је, дакле, да Чајковски има највише заслуга за осигурање Бозвелијеве слободе. Кад је чуо да је он стигао у Цариград (то му је саопштио Константин Огњановић, лични Бозвелијев пријатељ и сарадник Чајковског за одржавање веза с Бугарима) удесио је да бегунац буде примљен код Мехмед-Алије у Топхани како би му изнео шта је све доживео у Светој Гори и да би га упознао с патријарховим понашањем према Бугарима.“⁴⁷ Да би спречио Бозвелијево даље прогањање, Чајковски га је сместио у католички самостан Сан Бенедикт у Цариграду. Крајем августа 1844, с Бозвелијем се у Цариграду повезао и Лазар Теодоровић, српски капућехаја на Порти, односно представник уставобранитељске владе. То је учинио преко Косте Огњановића, Србина из Панчева, иначе бугарског учитеља у Ви-

⁴⁶ М. Арнаудов, *Творци на българско възраждане, Първи възражденици*, София 1969, 232.

⁴⁷ М. Арнаудов, *Неофит Хиландарски-Бозвели*, II, 101.

дину и Враци,⁴⁸ који се 1840. преселио у Цариград. Он се живо интересовао за Бозвелијева настојања у вези са оснивањем бугарске народне цркве у Цариграду.⁴⁹ Сем Чајковског и Лазара Теодоровића, за Бозвелијев рад се заинтересовао и архимандрит Иларион Стојанов Михајловски-Макариополски, родом из Елене, теолог са Атинског теолошког факултета, који је иначе завршио и Куручешменску велику школу.⁵⁰ Овај доцније верни Бозвелијев саборац не само што је учествовао у свим његовим делатностима него је постао и његов достојан наследник после његове смрти.

Сарадња уставобранитељске владе с пољском емиграцијом на чијем се челу налазио Адам Чарториски и Бозвелијева сарадња са Михаилом Чајковским, представником те емиграције у Цариграду, заснивала се на тежњи балканских и јужнословенских народа да обезбеде независан национални развитак како би после распада Турског Царства они постали његови наследници, а не Аустрија и Русија. Политичко усмерење Кнежевине Србије у доба уставобранитељске владе допринело је њеном повезивању са западноевропским земљама, а бугарског националног покрета с дипломатским представницима тих земаља у Цариграду. „Чајковски је себи поставио два циља: да ради на учвршћењу Турског Царства преко реформи које би избавиле њене поданике хришћане испод руског и аустријског утицаја, а истовремено да помогне тим народима у њиховој тежњи за културним напретком и збацивањем грчке духовне власти. Чајковски је свакако веома добро знао колико је тешко убедити Бугаре у турскофилску политику која је показала да није способна да спроведе у живот одлуке Танзимата из 1839, али је ипак покушавао да убеди Неофита и Илариона да би више требало да рачунају на помоћ турске владе у борби против Цариградске патријаршије него од руске дипломатије.“⁵¹ После Бозвелијевог повратка из заточења 21. августа 1844, започиње његова заједничка борба са Иларионом Михаиловским-Макариополским за бугарску народну цркву. Сарадња се развијала у два правца: најпре је требало да се у Цариграду оснује Бугарско народно обшество (општина) а затим да се уместо митрополита Грка поставе Бугари у главним градовима Бугарске за митрополите. Ова делатност је требало да се развија тако што би се Порти послала молба да принуди Цариградску патријаршију на извршење одредаба Хатишерифа из 1839. и да дозволи оснивање независне народне цркве на челу с Бугарима. Посредник између Порте и Бугара био је Михаил Чајковски, представник пољске емиграције у Цариграду: „Неофит се ангажовао да неодложно изврши препоруке свог покровитеља и да састави

⁴⁸ И. Конев, *Българско — сърбски литературни взаимоотношения през XX век*, БАН, Софија 1964, 109.

⁴⁹ Б. Игњатовић, *Неофит Хиландарски и Србија*, *Balkanica IV*, Београд 1973, 252.

⁵⁰ М. Арнаудов, *нав. дело*, 113.

⁵¹ М. Арнаудов, *Творци на българското възрождане*, 235.

опширно образложење у коме би се подробно објаснило стање о коме је реч. Пошто је примио молбу, Чајковски је пожурио да направи њен француски превод и да је преда Порти.⁵²

Од септембра 1844. до 29. јула 1845, кад је Бозвели био други пут заточен, а Иларион Макариополски први пут у манастиру св. Георгија на Принчевим острвима, у бугарском народу се развила веома жива делатност. Од бројних веза које су биле успостављене с Портом преко Михаила Чајковског треба истаћи две најважније: прво, кад су Бозвели и Макариополски предочили турским властима положај бугарског народа у односу на Цариградску патријаршију; друго, кад су бугарски градови тражили да буду примљени њихови представници како би изнели своје захтеве. Први догађај се одиграо почетком априла 1845. кад су становници трновске епархије поднели великом везиру молбу коју је потписало 65 епарха из Трнова, Габрова, Елене, Севлијева и других места тражећи да се смени трновски митрополит Неофит због злоупотреба, а да се на његово место постави Бугарин за митрополита. Проф. Арнаудов сматра да је то био почетак разговора с турским властима око решења бугарског црквеног питања: „Тако се грчко-бугарска расправа помера мало помало од епизодног сукоба на ширу платформу где ће се образложити захтеви бугарског народа и он се оспособити за непосредно споразумевање с влашћу без посредовања патријарха, дотадашњег духовног и световног заступника целог православља код Турске.“⁵³ Напори становништва трновске епархије допринели су да турске власти предузму извесне кораке како би се ублажило неподношљиво стање бугарског народа под Цариградском патријаршијом. Трновски митрополит Неофит је био принуђен да се склони у Цариград како би избегао гнев бугарског народа. Кад су Бозвели и Макариополски приметили добру вољу великог везира да се реши питање бугарске цркве, они су предузели други корак код турских власти 25. јула 1845. Тада су као опуномоћеници абацијског еснафа у Цариграду поднели Порти опширну представку о односима између бугарског народа и Цариградске патријаршије и покушали да у седам тачака изнесу захтеве у вези са питањем бугарске цркве: 1. да се по свим бугарским епархијама поставе Бугари за архијереје; 2. да архијереје по бугарским епархијама бира бугарски народ; 3. да архијереји добију одређену месечну плату; 4. да се у Цариград пошаљу четири представника бугарског народа који ће заступати његове интересе код Порте; 5. да се Бугарима у Цариграду дозволи да сазидају своју цркву; 6. да се изаберу четири архијереја Бугара који ће учествовати у раду Св. синода Цариградске патријаршије; 7. да се у Цариграду могу издавати бугарски листови и штампати бугарске књиге.⁵⁴ Међутим, Цари-

⁵² М. Арнаудов, *нав. дело*, 155.

⁵³ М. Арнаудов, *Творци на бугарското възраждане*, 239.

⁵⁴ История на България, БАН, том II, София 1961, 380.

градска патријаршија је будно пратила делатност Неофита Бозвелија и Илариона Макариополског, па је тражила најпогоднији начин да пресеке њихове акције. У току априла 1845, после оставке патријарха Германа и постављења патријарха Мелетија, у круговима Цариградске патријаршије почели су тобоже показивати разумевање за питање бугарске цркве, па су позивали Бозвелија и Макариополског да посете седиште Цариградске патријаршије и да одржавају везе.⁵⁵ На то је Бозвели такође учинио гест добре воље и почео избегавати посећивање самостана лазариста Сан Бенедикт у Цариграду како се не би посумњало да је под утицајем католика. Међутим, иза маске љубазности новог патријарха Мелетија крила се његова права намера да на сваки начин онемогући вође покрета за независну бугарску цркву у њиховом даљем раду. Тако су Бозвели и Макариополски били позвани у Патријаршију на разговор, али су на превару пребачени чамцем на Принчева острва у манастир св. Георгија, а потом отпремљени почетком августа 1845. поново на Свету Гору. Кад су представници турске власти, посебно Мехмед Али и Шекиб-ефендија, посредовали код цариградског патријарха поводом њиховог заточења било им је одговорено да су они кажњени по „црквеној дисциплини“.⁵⁶ Бозвели је као тежи преступник био смештен у грчку Велику лавру на Светој Гори, а Макариополски у грчки манастир Симоно Петру.

Ако би се подробно рашчланили узроци и околности под којима су били заточени Неофит и Иларион почетком августа 1845, тада би се дошло до закључка да су били жртве своје неопрезности и недовољне политичке обавештености у вези с догађајима који су се око њих збивали. Они нису схватили да је Русија још увек била више православна него словенска, да је више водила рачуна о угледу и јединству Васељенске патријаршије него о бугарском народном покрету. Знало се да Бозвели и Макариополски одржавају везе и сарађују с пољском емиграцијом преко њеног представника у Цариграду Михаила Чајковског, што значи с противницима царске Русије у Турској — Француском и Енглеском под чијом се заштитом одвијао рад пољских избеглица у турској држави. То је Цариградска патријаршија вешто искористила, па је уз помоћ Титова, руског посланика у Цариграду, успела преко турских власти да обојицу заточи у Свету Гору: „Наиме, кад је представила Неофита и Илариона као оруђе Чајковског и католика, Патријаршија је придобила симпатије руског посланика у Цариграду, забринутог за „високе интересе цркве и њеног јединства.“ Несумњиво је, тврди Бурмов [бугарски национални радник — прим. К. Ц.] да су везе Бугара са овим странцима биле „невине“. Неофит и Иларион нису претпостављали да је саосећање једног Чајковског произлазило из зависти према пра-

⁵⁵ Б. Игњатовић, *нав. дело*, 258.

⁵⁶ М. Арнаудов, *нав. дело*, 292.

вославној цркви и њеном великом покровитељу.⁵⁷ После заточења Бозвелија и Макариополског није ипак престала борба бугарског нарда за духовно и национално ослобођење од Цариградске патријаршије, него је она била само одложена за извесно време. Меморандум поднесен Порти 25. јуна 1845. постао је основа бугарске националне политике у оквирима Турског Царства, као што је *Начертаније* Илије Гарашанина било основа српске националне политике у XIX веку. Млада генерација бугарске интелигенције која се школовала у западноевропским земљама, посебно у Француској, на челу са Александром Егзархом прихватила је идеје Неофита Хиландарског-Бозвелија и после његовог заточења продужила борбу за народну цркву као основу за културно-просветно ослобођење, али много вештије него што су то чинили претходници. То посебно важи за Александра Егзарха родом из Старе Загоре, европски образованог човека који је имао везе у француском високом друштву, затим с руским царем и Решид-пашом, познатиком са студија у Паризу: „Успостављајући најлојалнији однос са спољним и унутрашњим факторима, без страха за своју слободну делатност ни са које стране, материјално обезбеђен од Русије, независан од ма какве подршке својих сународника, Егзарх је имао најкоректније држање према патријарху. Школован дипломата, он је желео да убеди патријарха да је интерес Васељенске цркве да сачува Бугаре од злонамерних утицаја људи који имају „лоше мисли и нарави“, да им пружи хришћанску просвету и да их привуче да посећују храмове.“⁵⁸

Бугарска колонија у Цариграду постигла је у току неколико година значајне успехе у остварењу неких од захтева Неофита Бозвелија изнетих у меморандуму Порти у јуну 1845. После оснивања бугарске штампарије у Цариграду 1847, Иван Богоров је почео издавати бугарски лист *Цариградски весник* чији је уредник био три године, а потом је ту дужност од 1850—1860. преузео Александер Егзарх.⁵⁹ Годину дана касније, у мају 1848, Порта је издала ирадије о оснивању бугарске цркве у Цариграду која је била освећена 9. октобра 1849. године.⁶⁰ На њеном челу налазило се црквено настојателство са Уставом, односно Бугарска црквена општина у Цариграду.

Политичке везе Бугара са Кнежевином Србијом у доба уставобранитеља

Преглед политичких прилика најпре у Кнежевини Србији, а затим у Бугарској у доба уставобранитељске владе пружио нам је могућност да закључимо на којем су се степену друштвеног,

⁵⁷ М. Арнаудов, *нав. дело*, 297.

⁵⁸ М. Арнаудов, *нав. дело*, 386.

⁵⁹ *История на България*- кн. II, 373.

⁶⁰ М. Арнаудов, *нав. дело*, 392.

политичког, економског и националног развитка налазили српски и бугарски народ пре него што бисмо почели анализирати њихове међусобне везе и сарадњу у то време. Док је Кнежевина Србија захваљујући уставобранитељима „од полутурског пашалука, у време владавине кнеза Милоша Обреновића, постала савремена грађанска држава са организираном управом, судством, са једном смишљеном привредном и просветном политиком“⁶¹ и тежњом да свој друштвени развитак прилагоди стремљењима западноевропских држава, дотле је бугарски народ започео да поставља темеље народној просвети на народном језику и да оснива народне црквене установе у чијем ће се кругу развијати бугарска политичка и национална свест, колико су то државноправни односи дозвољавали у отоманској држави. Поред родољубивих свештеника и учитеља, на челу бугарског националног покрета налазили су се и истакнути бугарски трговци и занатлије који су живели у Цариграду и у отоманској управи заузимали високе положаје. Стицајем околности, Цариград је постао средиште бугарског националног покрета захваљујући великој концентрацији бугарског становништва у њему. Бугари су уживали извесне повластице код турских власти зато што су радили значајне послове за модернизацију турске војске или за напредак државе. Овај однос истакнутих бугарских трговаца и занатлија према турским властима није им дозвољавао да предузимају корените мере у националном покрету према турским властима, него су били присталице постепеног развитка бугарског националног покрета и свести.

Независан пут националног развитка српског народа који је означио Илија Гарашанин у свом *Начертанију*, заснован на противречности интереса великих сила (с једне стране Аустрије и Русије које су тежиле да наследе Турско Царство после његовог распада, а са друге Француске и Енглеске које су се супротстављале њиховим намерама) предвиђао је удруживање заједничких снага балканских и јужнословенских народа уколико желе да се сопственим снагама ослободе турског ропства и постану наследници Турске после њеног распада. О томе В. Чубриловић каже: „Разумљиво је, онда, зашто је Гарашанин још у доба, кад су се уставобранитељи такмичили у услужности према Отоманској порти, доследан својим идејама из „Начертанија“ непосредно после његовог писања, приступио и извођењу неких својих планова што их је у „Начертанију“ поставио. Он је исте године почео радити да од Србије направи средиште ослободилачких тежњи балканских народа, а пре свега Срба и осталих Југословена.“⁶² Такву улогу Србије допуштали су и предвиђали такође и западноевропски либерални кругови, посебно Сипријан Роберт који је још четрдесетих година препоручивао чак и стварање балканске уније или федерације као најбољег начина за развијање и јемство њи-

⁶¹ В. Чубриловић, *нав. дело*, 209.

⁶² В. Чубриловић, *нав. дело*, 209.

ховог независног политичког и националног развитка. Разматрајући остварење Робертових замисли, Милорад Екмецић каже: „Срби ће око себе створити једну јаку унију балканских народа. Најпре се уједињују Срби и Бугари, а преко тог уједињења Словена почињу контролисати и сам Цариград.“⁶³

У јесен 1844, одмах после израде *Начертанија*, основано је „Тајно друштво или радња“ које је требало да ради на буђењу јужнословенске и словенске солидарности као основе за припремање ослободилачких акција балканских и јужнословенских народа.⁶⁴ Почетак деловања наведеног друштва пада управо у време кад се Неофит Бозвели вратио у Цариград после првог заточеништва у Светој Гори и удружио са Иларионом Макариополским да заједничким снагама продуже рад на оснивању бугарске народне цркве и општине у Цариграду, као и постављању Бугара за архијереје по бугарским градовима.⁶⁵ Сасвим је природно да су се „Тајном друштву“ прикључили и најистакнутији борци бугарског националног покрета Бозвели и Макариополски, као и њихови сарадници Николај Димчов из Самокова, Хрисант Јованович из Калофера и Константин Ранос-Рајинов, који је још одраније живео у Кнежевини Србији и био васпитач кнеза Михаила Обреновића.⁶⁶ У својој молби од 7. септембра 1843. коју је упутио Попечитељству иностраних дела тражећи службу, Рајинов наводи: „Почем сам ја 7 година у Србији живот свој провео и, као Бугарин, лако се овде међу браћом Србима упознао и, као у свом Отечеству сродно, нећу принуђен бити, а тим више печално, што би морао оставити Србију, која је свима Бугарима, после свог отечества, из више узрока најмилија земља.“⁶⁷ Почетак рада Гарашаниновог „Тајног друштва“ значи и почетак остварења његових замисли које је изнео у *Начертанију*, а односиле су се на национални развитак српског народа у току XIX века и на сарадњу са суседним балканским и јужнословенским народима, посебно с Бугарима. Имајући у виду различите путеве и услове за национални развитак српског и бугарског народа, Гарашанин препоручује четири тачке које би представљале основу за развијање међусобног поверења и сарадње између два народа. Тако би се створиле могућности за развијање дугорочније политике која би довела до заједничког устанка против турске власти и стварања заједничке државе:

⁶³ М. Екмецић, *Маргиналије о српско-бугарским везама 1844—1851*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, XV, Сарајево 1965, 106.

⁶⁴ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин* (рукопис монографије), Архив САНУ бр. 14233, стр. 311.

⁶⁵ М. Арнаудов, *нав. дело*, 113.

⁶⁶ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 311; М. Екмецић, *нав. дело*, 114; Б. Игњатовић, *Неофит Хилендарски и Србија*, 255.

⁶⁷ Архив Србије, Фонд МИД, В. одељење ф. II, 304/1843.

„1. Бугари немају васпитајућа и учебна заведенија; за то би требало да Србија своје школе Бугарима отвори, а особито да неколико благодејанија за Бугаре имаде, у Србији учећи се нареди.

2. Бугарско свештенство је понавнише грчко, а не народно бугарско; за то би врло пожелателно и полезно било да би неко число младих Бугара богословију у Србији свршило, па се као свештеници у њихово отечество међу своје редове вратило.

3. Ваљало би штампати бугарске молитвене и друге црквене књиге и бугарска дјела у Србији; ово важно средство Русија већ одавна употребљава, и Србија мора гледати да Русију у томе претече.

4. Потребно је да поуздани и способни људи по Бугарској, који би позорност бугарског народа на Србију обратили и у њему пријатељска чуства према Србима и српском правитељству пробудили, заједно и надежду оживљавати да ће Србија заиста Бугарима за њихово избављење у помоћ притећи и за њихову срећу старати се.“⁶⁸

Да би спровела грчке националне циљеве у Бугарској, односно јелинизацију, Цариградска патријаршија је за митрополите и епископе по бугарским градовима постављала искључиво Грке, док је ниже свештенство било без изузетка бугарског порекла и главни носилац националних тежњи за ослобођењем и употребом народног језика. Захваљујући њиховом залагању, по црквама је одржавано богослужење на словенском језику, а у школама је употребљаван бугарски народни језик како би се развијала национална свест у борби против политике Цариградске патријаршије. Гарашанин пише у својим белешкама: „Тако су школе подигнуте и почем је народно свештенство (Бугари принадлеже скоро сви грчко-словенској цркви) исте радосно примило, дошло је без сваке туђе помоћи до тога да су за кратко време у хришћанским варошима и већим селима народне школе одпочеле. На похвалу служи нижем Бугарском свештенству, што је овај с љубављу предузети задатак са издржљивошћу наставило и лагано, али дубоко душевно движеније у народу произвело.“⁶⁹ Стога је Гарашанин у првим годинама делатности „Тајно друштво“ посветио посебну пажњу школовању нижег бугарског свештенства у Србији да би се оно стицањем већег знања супротставило циљевима фанариота у Бугарској. Први питомци који су дошли да се школују у Београдској семинарији крајем јуна 1844. били су управо нижи бугарски свештеници, на пример Ђакон Хрисант Јованович који је у Београд стигао по препоруци Неофита Хиландарског-Бозвелија.⁷⁰ После неколико месеци, у октобру исте године,

⁶⁸ Д. Страњаковић, *Југословенски национални и државни програм Кнежевине Србије 1844*, 24.

⁶⁹ Архив Србије, Збирка Илије Гарашанина, бр. 855/1852, Белешке.

⁷⁰ К. Цамбазовски, *Школовање бугарског народног свештеничког кадра у Кнежевини Србији*, *Valcanica II*, Београд 1971, 181; Б. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији*, *Историјски гласник*, 2, Београд 1972, 49.

дошао је и архимандрит Максим Рајковић, игуман Љасковачког манастира у близини Трнова, после сукоба који је имао с трновским фанариотским митрополитом Неофитом као Бозвелијев сарадник и пријатељ.⁷¹ Мада је архимандрит Рајковић био већ старији човек, он је ипак користио слободно време да прошири образовање или из своје струке или да стекне општу културу. О томе је београдски митрополит Петар писао трновском патријарху: „Сувише је речено време и на своје усавршавање употребљавао: посећивао је често овдашње клирикално училиште и трудољубиво је са читањем полезних књига занимао се. И таквим похвале достојним поведенијем својим заслужио је, да се свакоме, а нарочито православним архиерејима возљубљеним во Христа Брата наши у молитвеним препоручимо.“⁷²

Долазак Хрисанта Јовановича и Максима Рајковића у Београд у време почетка рада „Тајног друштва“ био је прилика да они буду упознати и укључени у његову делатност да би допринели бољем упознавању бугарског народа с циљевима и задацима уставобранитељске владе у заједничкој борби бугарског и српског народа против турске феудалне власти и супротстављању намерама великих сила у погледу Балканског полуострва. Јованович је превео на бугарски књижицу Матије Бана *О југословенству*, а архимандрит Рајковић је књижицу растурао међу својим пријатељима и познаницима у Бугарској после повратка у своје родно место да би Бугаре упознао с намерама српске владе у односу на Турску.⁷³ Првих година деловања „Тајног друштва“, такође је и Константин Ранос-Рајинов штампао у Србији две књиге које су биле намењене бугарском народу. Прва је написана на српском, грчком и турском, а била је намењена образованим Бугарима који су знали грчки или турски. Друга књига је била на бугарском и имала за циљ да препоручи бугарским књижевницима да своја дела пишу тако како би се бугарско наречје приближило српском, те да се временом два наречја споје у једно и постану заједнички јужнословенски језик.⁷⁴ Иако је Бозвели своју активност у борби за бугарску народну цркву развијао у Цариграду од краја 1844. и у првој половини 1845. са својим нераздвојним сарадником Макариополским, он је ипак успевао да одржава сталне везе са уставобранитељском владом у доба деловања „Тајног друштва“ преко Лазара Теодоровића, српског капућехаје у Цариграду, или преко Косте Огњановића из Панчева, дугогодишњег бугарског учитеља у Видину и Враци. Огњановић је такође био посредник између Неофита Бозвелија и Михаила Чајковског. Међутим, Бозвели је од јуна 1844. имао готово непосредну везу са уставобранитељском владом преко свог ученика Хрисанта Јова-

⁷¹ К. Цамбазовски, *нав. дело*, 181; Б. Игњатовић, *нав. дело*, 49.

⁷² Архив Србије, Фонда БМ ф. III 1055/1846.

⁷³ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 311.

⁷⁴ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 312; М. Екмецић, *нав. дело*, 114.

новича кога је послао на школовање у Србију. На основу података које нам пружа Матија Бан, та веза није прекидана ни за време Бозвелијевог другог заточења у Светој Гори, него је стално одржавана на разне начине.⁷⁵

Неколико година после оснивања „Тајног друштва“ дошло је и до веза између кнеза Александра КараборЂевића и представника бугарског народа у средњој Бугарској приликом Александровог сусрета са султаном у Казанлаку средином маја 1846. Кад је кнез Александар тражио од Совјета 13. јуна 1849. да се приме за српске питомце деца која су дошла из Старе Загоре, он је рекао: „Кад сам ја у Казанлаку био, у разговору са старешинама и отменим житељима оног краја, који су ми изјавили жељу и молбе своје, да би се младићима њиховим, који се на науке одају, у школама Отчества нашега примила и учила. Ја сам им обећао, да ћеду такви младићи код Правитељства нашега добро примљени бити, а неки и са нужним трошком снабдевени бити, да науке које се овде предају доврше.“⁷⁶ Договор између кнеза Александра и представника бугарског народа у средњој Бугарској у вези са школовањем бугарских бака у српским средњим школама искористили су Старозагорчани тек у јуну 1849. кад су у Србију послали четири младића да се школују као државни питомци. Тада су Захарије хаџи-Георги Стојович и Димитрије Попович, чланови Црквено-школске општине у Старој Загори, написали кнезу Александру: „Иако је прошло више од две године од Ваше посете нашег бедног места и до сада заосталом у просвети нашега Отчества, ипак благи Ваши савети за образовање народа, које сте благоизволели да нам пренесете у Казанлаку, остали су дубоко утиснути у нашу душу и срце, тако да као и до сада стално се старамо да и ми можемо, ако је могуће допринесемо истинском и систематском образовању нашег бугарског народа. Иако смо одложили до сада да извршимо Вашу светлу препоруку, послали смо четири Бугарска младића, коју је Ваша светлост обећала да смести у Београдским школским установама, и да их усавршава-те у наукама на Ваш рачун, који ће се после вратити у Отчество, да би предавали оно што су научили својим саплеменицима Бугарским младићима.“⁷⁷

На путу спровођења идеја „Тајног друштва“ са суседним балканским и јужнословенским народима током 1848—50. године одиграла су се два значајна догађаја која су уставобранитељску владу приморала да за извесно време смањи своју делатност због неизвесности како ће се она завршити. Први догађај била је фебруарска револуција у Европи, кад се у пролеће 1848. као њен одјек збила мађарска револуција на северним границама Кнеже-

⁷⁵ М. Екмецић, *нав. дело*, 114.

⁷⁶ К. Цамбазовски, *Школовање бугарског свештеничког кадра у Кнежевини Србији*, 179.

⁷⁷ Архив Србије, фонд МП ф. II, 159/1849.

вине Србије и захватила народне масе у Војводини у борби за политичка и национална права. Уставобранитељска влада није могла скрштених руку пратити догађаје у Војводини, него је већ у току 1848. притекла у помоћ тамошњим Србима и послала преко Дунава добровољце на челу са Стеваном Книћанином.⁷⁸ О томе В. Чубриловић каже: „Веран свом гледању на улогу Србије у ослободилачкој борби југословенских народа [мисли на Илију Гарашанина — прим. К. Ц.], он се већ првих дана српског покрета у Војводини и његова сукоба са Мађарима залаже за пружање помоћи том покрету. Желео је да ову револуцију окрене против Аустрије, а по могућству, да избегне сукоб са Мађарима. У том смислу Гарашанин је саветовао у пролеће 1848. године српско вођство у Угарској да на рушевинама аустријске управе организује у српским областима своју власт преко народних одбора, да се чува аустријског лукавства и да пре свега брани интересе свога народа.“⁷⁹ Међутим, догађаји у мађарској револуцији развијали су се у другом правцу; победила је аустријска реакција пошто нису постојали услови да се споразумеју напредне снаге поробљених народа, тако да је Аустрија и даље остала један од главних противника југословенског ослободилачког покрета. Чубриловић даље каже: „Српско грађанство у Војводини још је било неразвијено, политички несамостално и без утицаја, да би могло предузети иницијативу. Сељачки покрет по Бачкој, Банату и Срему угушили су ти исти српски граничарски официри и српска православна хијерархија. Према томе, нису постојали објективни услови у Војводини 1848. године за једну буржоаско-демократску револуцију.“⁸⁰ Друго, као одјек фебруарске и мађарске револуције 1848. дошло је и до врења на источној граници Кнежевине Србије код Бугара у северозападној Бугарској у току 1849, и то у оном делу који се и раније веома често супротстављао насиљима и терору сваке врсте турског феудалног режима.⁸¹ На почетку разматрања ове појаве у животу народа у том делу Бугарске потребно је нагласити да су се циљеви, идеолошка основа и путеви за решавање проблема разликовали од циљева и идеолошких захтева фебруарске или мађарске револуције. Страшимир Димитров пише: „Устанак у Бугарској 1850. године избио је у време кад је револуција у Европи била угушена, па су постојали веома мали изгледи да га споља помогне какав антилегитимистички покрет чак и у Турској. Устаници су у први план истакли захтев да се укину велики земљопоседи како би они добили земљу, а то је била парола која је у најширим масама могла изазвати борбено расположе-

⁷⁸ Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842—1853*, Унутрашња и спољна политика, Београд 1932, 109.

⁷⁹ В. Чубриловић, *нав. дело*, 212.

⁸⁰ В. Чубриловић, *нав. дело*, 214.

⁸¹ Вл. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 143.

ње. Било је и захтева да аграрни режим остане у тој области у надлежности сељака.⁸²

По природи и циљевима, устанак у северозападној Бугарској имао је вид уобичајеног отпора бугарског сеоског становништва локалним турским феудалним властима које су се супротстављале спровођењу реформи централне власти. Сем тога, месне власти су веома често злоупотребљавале своја феудална права приликом прикупљања разних дажбина и наплате пореза. Владимир Стојанчевић каже у вези са тим: „Економска позадина сукоба лежала је у настојањима Турака да се постојећи облици феудалне ренте не само увећају већ и протегну на нове обавезе сељака, а нарочито да се бивши спахилуци узурпирају као лична својина Турака. Да се то постигне, притисак и зулуми били су средство које су Турци неуморно примењивали у народу. Народне жалбе, видински обласни управници готово нису узимали у разматрање, а до Цариграда се уопште тешко могло доћи. Систем полицијске контроле, терора и обавезне путне тескере, које су се тешко добијале, били су несумњиве тешкоће да Порта сазна преко жалби право стање народа у овом пашалуку.“⁸³ Устанак у северозападној Бугарској одиграо се у време кад је Гарашанин припремао „Устав пропаганде имајући се водити у земљама славено-турским“ који је требало да има вид „свестраног и једновременог устанка на оружје у целој земљи“, а уз то „подготовити све могуће начине, којима ће се тај устанак дуго и срећно одржати, те доспети к својој цели, и ослобођењу домовине“.⁸⁴ Гарашанин је сматрао да тај устанак нема изгледа на успех, да нема ни политичку ни идеолошку подлогу којом би у целини обухватио бугарски народ у његовој борби за ослобођење од турске феудалне власти, него је имао локално обележје и све одлике устанка у том крају Бугарске који су се неуспешно завршили 1836, 1837. и 1841. године. Стога је српским пограничним властима препоручио 19. марта 1849. да саветују устаничке вође нека се разибу и не доводе бугарски народ у искушење које би му донело непотребне жртве: „Народ бугарски може се лако дати преварити, ер глас олакшања њему веома ласка, едно по томе, што е изложен великим дажбинама и дугогодишњем самовољству појединаца турака; а друго што ће му сви људи сигурно обећати формалну помоћ каквог тубег, а може бити и самог нашег Правитељства, доводећи га у сравненије са помоћу, коју е наше Правитељство Србима на оној страни указивало. А будући да би покушание овакво у садашње време на народ Бугарски не само без успешно остао, но овај сасвим и коначној пропасти изложио. Ви ћете по овом налогу по-

⁸² С. Димитров, *В станицето от 1850. година в Българи*, БАН, Институт за канистика, София 1972, 11.

⁸³ Вл. Стојанчевић *нав. дело*, 242.

⁸⁴ Д. Страњакловић, *Политичка пропаганда Србије у Југословенским покрајинама 1844—1858*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, IX, Нови Сад 1936, 12.

ступити, но свакоме тако разумно, да се не би ово дејство истолковало, као да е Србија против избавленија Бугарског народа, но да е сама рада сачувати народ од пропасти, која би непримено из овог неразумног предпријатија у садашње време воспоследовала.“⁸⁵ Познато је како се завршио устанак у северозападној Бугарској у току 1849. и 1850, па се стога може закључити да су Гарашанинове препоруке организаторима устанка имале једини циљ да се бугарски народ спасе од непотребних жртава које је и раније имао у сличним приликама. На жалост, препоруке Илије Гарашанина, искусног политичара, нису прихваћене, а неразумни кораци заведених организатора устанка довели су до жртава које је тамошњи народ непотребно поднео.

Док је народ у северозападној Бугарској водио неравноправну борбу против турских феудалних власти и башибозука током 1849. и 1850. да би заштитио своја политичка и људска права, догле је Гарашанин на основу „Устава за пропаганду у земљама словено-турским“ разрађивао план како да створи широку мрежу тајних агената и њихових сарадника у границама Турског Царства која би радила на припремању општег устанка у целој Турској, чиме би се постигло да балкански народи постану њени наслідници и ослободе се многовековног ропства. Предвиђено је да организовање и руковођење револуционарном делатношћу буде централизовано, с тим што би се руководило и финансирао из Кнежевине Србије, јер се сматрало да револуционарне снаге балканских и јужнословенских народа још нису толико развијене да би сваки народ могао посебно руководити организацијом за устанак или револуцију на својој територији, па је предвиђено да се општим устанком руководи из Србије. По Уставу за пропаганду, делокруг рада биле су територије јужнословенских и суседних народа у границама турске државе: Босна, Херцеговина, Црна Гора, Далмација, предели Хрватско-славонске границе, јужна Србија, Македонија, горња Албанија у пределу где су живели Миридити, Новопазарски санџак и Бугарска. На челу политичке пропаганде налазио се поглавар у лицу Илије Гарашанина, попечитеља унутрашњих дела Кнежевине Србије, који је радио на спровођењу и припремању општег устанка у Турској. Пошто је он био заузет текућим пословима своје земље, за помоћника му је био одређен Јован Мариновић, помоћник попечитеља унутрених дела, који се искључиво бавио пропагандом. Улога помоћника за политичку пропаганду у суседним земљама састојала се у томе да повеже поглавара пропаганде са тереном где су разматрани текући послови и доношене одлуке о оперативним пословима. Помоћник пропаганде са терена био је повезан преко двојице коловођа: један за јужни и један за северни предео. За јужни предео који је обухватао Далмацију, Херцеговину,

⁸⁵ К. Цамбазовски, *Идеје и пројекти у Србији о српско-бугарској федерацији у току 1862, Balcanica III, Београд 1972, 357.*

Црну Гору и Албанију био је задужен Матија Бан, а за северни предео који је обухватао Хрватско-славонску границу, Босну, Новопазарски санџак, јужну Србију, Македонију и Бугарску задужен је Тома Ковачевић. Веза коловође са тереном била је организована преко агената. Оперативне задатке политичке пропаганде, агенти су преносили сеоским кметовима преко начелника нахија, а кметови непосредно народним масама које су припремали за општи устанак. Начелници нахија били су родом из истог места у којем су начелниковали, па је то омогућавало да они припреме људе с којима ће радити на спровођењу добијених задатака, а уз то су најбоље познавали терен. За тај рад било је предвиђено дванаест агената: пет у јужном и седам у северном пределу. Према бугарској граници била су постављена два агента, један са седиштем у Гургусовцу (данас Књажевац), а други на најпогоднијем месту према потреби.

Делатност „Тајног друштва“ издржавала је српска влада, а за његово правилно функционисање било је потребно 4.000—5.000 талира годишње; на пример за 1849. годину било је потрошено 3.400 талира и 16 гроша. Српска влада је од одређене суме за пропаганду у „славено-турским“ земљама исплатила 28 лица: једног коловођу, двадесет агената, једног курира, два момка код коловође и дванаест момака код агената. Матији Бану је као коловођи била одређена плата по потреби, дванаест агената примило је по 100 талира на годину са изузетком једног агента у Албанији који је добијао 166 талира и 16 гроша, Ђакон Хрисант Јованович као агент на бугарској граници примао је годишње 120 талира, курири по 120 талира на годину, а момци по 3 талира месечно, односно 36 талира годишње.⁶⁶ Устав по коме је била организована политичка пропаганда прихваћена је у току априла или маја 1849, а за годину дана то јест до маја 1850, организована је мрежа агената и њихових сарадника у границама Турског Царства. Међутим, нашу пажњу привлачи организација политичке пропаганде на територији Бугарске која је припадала северном пределу чији је коловођа био Тома Ковачевић. Он је на бугарској граници имао два агента: први је био Ђакон Хрисант Јованович, вероватно са сталним боравком у Гургусовцу, а место другог агента није било тачно утврђено. У седиштима нахија или каза на територији Бугарске били су постављени начелници повезани са сеоским становништвом, па је тако бугарски народ био на вертикално повезан са средиштем пропаганде. На пример, за начелника Видинског пашалука био је одређен Јосиф Јоакимовић, архимандрит Раковачког манастира, у ломпаланачком кадилуку био је Димитрије Поповић, истакнути трговац у том крају, начелник свиштовске казе био је познати трговац Апо-

⁶⁶ Д. Страњаковић, *Политичка пропаганда Србије у Југословенским покрајинама 1844—1858*, 19.

стол Којиковић, у трновском кадилуку био је постављен Енча Тодоровић, родом из села Љасковца, учитељ у свом родном месту, у Габрову је био постављен архимандрит Габровског манастира, а начелник Софијског пашалука био је Замфир Димитријевић који је одржавао трговачке везе са Србијом и био водећи трговац у свом крају.⁸⁷

Организатори политичке пропаганде посветили су посебну пажњу Бугарској зато што се она налазила између Дунава и планине Балкан и пружала се до Рушчука, а то је било изванредно важно за устаничке операције на том делу Балканског полуострва. „У намењеној борби јужних Словена под предвођаштвом Србије против Турака догодити се имајући, тим више што су у истом Бугари числом знатно јачи од Турака.“⁸⁸ Пошто Ђакон Јованович није задовољно својим радом био је смењен, а на његово место је постављен Вучко Борбевић, бивши експедитор из Крагујевца, који је премештен и постављен за осматрача Радујевачког карантина да би истовремено вршио и дужност агента за Видински пашалук.⁸⁹ Радујевачки Бумрук је био изабран за седиште агента за Бугарску зато што су у пролеће туда прелазили баштовани из северне Бугарске одлазећи на рад у Србију, а после завршетка сезонских радова враћали се својим кућама у јесен после Митровдана.⁹⁰ То је била једна од могућности да агент за Бугарску прикупља преко њих податке о збивањима у њиховим родним местима. У току 1849. и 1850. године, „Тајно друштво“ је највећу пажњу посветило берковачкој нахији зато што су у њој често подизане буне против злоупотреба локалних власти, а уз то су постојали планински путеви преко којих је Србија била добро повезана с тамошњим становништвом. Стога су организатори пропаганде за берковачку нахију израдили „топографско-штатистичко описаније“ у које су били унети подаци о насељима, становништву и географским положајима.⁹¹

Сарадници у остварењу Гарашанинових идеја били су познати бугарски трговци који су већином имали пословне везе са Србијом, затим ниже бугарско свештенство и учитељи који су већ били укључени у бугарски национални покрет и разним путевима одржавали везе са Србијом. У доба интензивног деловања „Тајног друштва“, средиште бугарског националног покрета било је у Цариграду, а његове главне вође су били архимандрит Бозвели и Макариополски. Поред њих су главне личности били бугарски велетрговци из Цариграда који су имали разне привилегије код турских власти, а одржавали су и присне везе с Цари-

⁸⁷ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 21.

⁸⁸ Архив Србије, Збирка Илије Гарашанина бр. 649 од 26. V 1850.

⁸⁹ Архив Србије, Збирка Илије Гарашанина бр. 654 од 26. XI 1850.

⁹⁰ К. Цамбазовски, *Бугарски баштовани као печалбари у Кнежевини Србији*, *Balkanica IV*, Београд 1973, 229.

⁹¹ Архив Србије, Збирка Илије Гарашанина бр. 651 од 16. IX 1850.

градском патријаршијом. Арнаулов пише: „Кнез Стефан Богориди, вешт дипломат и једнако близак правитељству и патријаршији, није имао толико смелости да истиче своје порекло, нити је држао до своје народности, иако је одржавао везе с котелским чорбацијама за чије је интересе био готов да се заузме онда кад је било изгледа на успех. У свитање народног препорода отуђивао се од покрета за бугарску цркву и бугарске владике, плашећи се да не увреди патријарха или да не истакне своје непожељно порекло.“⁹² Док су Бозвели и Макариополски прихватили Гарашанинове идеје о сарадњи српског и бугарског народа за национално и политичко ослобођење од турске власти, дотле су истакнути бугарски трговци у Цариграду били колебљиви и неодлучни, те нису били спремни да поднесу жртве које је тај рад захтевао. О томе је Гарашанину писао Константин Николајевић, српски каплућехаја у Цариграду, у писму од 16. септембра 1854: „И може бити, да би се ти људи најпосле склонили, да приме едно књажество, краљевство, па и империју, кад би им е ко готову поднео без едне крајцаре њихове жртве. Онда би се ваљда појавили велики бугарски банкар да према својем великом капиталу заузму и велика достојанства у тој њиховој великој и јакој држави. Но кои ние у стању да сам себи пут спасења прокрчи, томе спасениа нема, или који није кадар о својој држави радити неће е никада ни имати.“⁹³ Захваљујући свом боравку у Цариграду 1841. и 1842, Гарашанин је преко личних контаката веома добро упознао бугарске трговце, па је био спреман на нагодбу само да би се створили услови за заједничку акцију бугарског и српског народа. Стога је писао Николајевићу и саветовао га: „Дакле, да им никакве више предлоге не чините, ер би вас јошт зато најпосле избегавали што им досаду чините с предлозима, које они не могу, или неће или не умеду да приме. Све, што би од вас желео, то е, да им дате савршено разумети, да сте се изцрпили у тражењу начина за едно споразумно корисно и спасоносно решение у равној мери за обе стране, па им по томе изјавите, да немате намере досађивати им. При овом објашњењу тражите начина и бирајте изразе, којима ћете их поразити, давши им у исто време напослетку разумети, да ће од вас они, у свако доба, готово моћи примити братску руку, кад год се решили буду такву искрено и решително пружити вам. Они сад познају јасно начела, која смо у плану имали да заједно у општу цел радимо, ко ће им што боље предложити.“⁹⁴

Различити начини којима се прилазило решењу једног питања из живота српског и бугарског народа у току XIX века били су сасвим разумљиви ако се зна да су два народа имала различите путеве у друштвеном, политичком и националном развоју.

⁹² М. Арнаулов, *Неофит Хилендарски-Бозвели*, I, 454.

⁹³ Архив Србије, Збирка Илије Гарашанина бр. 945 од 16. IX 1854.

⁹⁴ Архив Србије, Збирка Илије Гарашанина бр. 945 од 16. IX 1854.

Док се Кнежевина Србија у доба уставобранитеља налазила у политичком замаху који је имао циљ да ослободи и уједини српски народ ма где се он налазио под Турском или Аустријом, дотле се бугарски народ налазио на почетку учвршћења националне индивидуалности путем борбе за независну националну културу и просвету, за народни језик, што би се остварило под окриљем бугарске народне цркве онако како то дозвољава државноправно уређење Турске. Ова битна разлика у степену националног, политичког и међународног положаја између српског и бугарског народа била је основна препрека за шире бугарско ангажовање на политичком плану са суседним балканским и јужнословенским народима, тим пре што су се на челу бугарског националног покрета налазили бугарски трговци у Цариграду, а они нису били спремни да се одрекну повластица и друштвеног положаја које су уживали у Турској. Истина је да је дошло до извесних промена у њиховом држању кад је вођство у националном покрету преузела бугарска интелигенција школована у западноевропским земљама, на пример Иван Богоров, Александар Егзарх, Гаврило Крстевич и Теохар Савич Пиколо.⁹⁵ Међутим требало је да пробе готово 10—15 година после кримског рата да би дошло до оснивања бугарског национално-револуционарног покрета који ће ступити у отворену борбу турских феудалних власти.

На крају можемо закључити да је Гарашанин одлучио да сачека повољније прилике и услове кад буду створене могућности за ширу заједничку револуционарну акцију српског и бугарског народа за ослобођење. Ти услови су створени за време друге владавине кнеза Михаила Обреновића, кад су бугарска интелигенција и политичка емиграција у Румунији, тзв. „млади“, организовали Бугарски централни револуционарни комитет (БЦРК) и започели отворену борбу против турских власти. Тада је Гарашанин поново успоставио везе с бугарским представницима, али не с бугарским чорбацијама, него с бугарском интелигенцијом и емиграцијом у Румунији.

„Србске новине“ о школству, култури и борби бугарског народа за народну цркву у доба уставобранитеља

Ако бисмо желели да имамо заокружену целину о културно-политичким везама Бугара с Кнежевином Србијом у доба уставобранитељске владе, наша истраживања би била непотпуна уколико не бисмо имали податке о српској штампи, а преко ње о упознавању српске јавности с догађајима и друштвеним кретањима код Бугара. Пошто су *Србске новине* често биле једино гласило уставобранитељске владе преко кога је јавност обавештавана о политичким намерама и догађајима код суседних бал-

⁹⁵ Б. Игњатовић, *Неофит Хилендарски и Србија*, 254.

канских и јужнословенских народа, одлучили смо да их подробно прелистамо и изнесемо како су оне пратиле културно-политичке везе и сарадњу Кнежевине Србије с бугарским народом. Да би дале потпуну слику привредног, политичког и националног развитака бугарског народа у доба уставобранитеља, *Србске новине* су на разне начине прикупљале податке о догађајима и друштвеним кретањима на територији Бугарске у границама Турског Царства. У почетку су им служили листови и часописи западноевропских земаља, затим листови на европским језицима који су излазили у Цариграду, те грчки листови и часописи.* *Србске новине* су већ у току 1846. почеле износити податке о бугарском животу и културно-политичком развоју пренесене из бугарских листова и часописа: из часописа *Љубословие*[†] који је излазио у Смирни 1844—46. и из *Цариградског весника*[‡] који је почео да излази у Цариграду почетком 1848. године. Кад се говори о листовима и њиховој информативној улози у доба уставобранитеља потребно је нагласити да постоји велика разлика у брзини и обиљу пренесених вести пре употребе телефона и телеграфа и после њихове употребе у Кнежевини Србији. После увођења телеграфа и телефона 1856, *Србским новинама* су брже стиале разноврсније и потпуније вести о догађајима из целог света, а посебно о бугарском привредном, политичком и националном развоју. На пример, од 147 бројева *Србских новина* колико је изишло у 1857. години, у 65 бројева су донети подаци о догађајима и политичким збивањима код Бугара, што раније није био случај.

Први чланци и дописи у *Србским новинама* о Бугарској појавили су се управо у време кад је Илија Гарашанин у духу *Начертанија* започео да обликује српску спољну политику према суседним балканским и јужнословенским народима. Тако су *Србске новине* пренеле чланак из *Журнала аустријског лојда* од 2. августа 1844. да би упознале српску јавност с бугарским привредним развојем 1843. године: „Бугарска каже се тамо — у *Журналу аустријског лојда* — у чланку „О трговачком саопштењу Бугарске“ да је једна од најблагословенијих провинција Отоманског царства, очигледно на сусрет иде красној будућности. Земља са узвишеним брежуљцима, густом шумом обрасла и рекама лепо обливена, богато се обделава, и на њој свако растеније умереног појаса родити може. Бугари, хришћански староседеоци земље, независно од приватних земљодржаца, но непосредно стое под

* *Србске новине* су као изворе за обавештења о догађајима у Бугарској користиле: *Аустријски лојд*, *Романски курир*, *Рајхцајтунг*, *Константинопољски журнал*, *Зудцајтунг*, *Естerraјхишер цајтунг*, *Прес Д'оријан*, *Аусланд*, *Алгемајнецајтунг*, *Босфорски телеграф* и *Византис*.

† *Србске новине* су први пут користиле бугарски часопис *Љубословие* у бр. 62 од 5. VIII 1846.

‡ *Србске новине* бр. 14 од 17. II 1848. донеле су вест о излажењу бугарског листа *Цариградски весник* у Цариграду.

Отоманским правленијем, које единствено притежава врховну власт над земљом, и поједине частице уступа сељацима под обавезатељством, које прилича наследној аренди. Бугарски сељак, који е у стању што заслужити и фамилијарно племе основати, у том е признатију много бољи од роба сељака у Молдавији и Влашкој, који е неисказаном угњетавању свога бољара изложен.⁹⁹ У продужетку чланка дају се подаци о одржавању великих панаџура у Бугарској који су имали општебалкански значај: „Инострана рукоделна роба и фабрикати највише пролазе по Бугарским панаџурима у Усунцови, Цуми, Пазарцику и Марашау. Најпознатији панаџур, не само за Бугарску и Ромелију и за целу Европејску Турску држи се месеца Августа у Усунцови, која лежи на путу између Филипоља и Едрена.“ Затим се износе подаци о увозној трговини: „Кронштатски еспапи уопште налазе добру пробу у Бугарској“, а на крају се износе подаци о извозној трговини: „Најзнатнији производи Бугарске јесу: пшеница, раж, ечам, кукуруз, вуна, зечије коже, лој, свила, восак, мед, памук и руј.“¹⁰⁰ У току 1844, *Србске новине* су пренеле још један чланак *Журнала аустријског лојда* о привредном развоју Бугарске током 1843, у наставцима у бројевима 62—75, овог пута о саобраћају бродовима на доњем Дунаву, а под насловом „О трговачком саобраћају Бугарске“.¹⁰¹ Да би заокружиле вести из привредног развоја Бугарске у току 1845, *Србске новине* су пренеле чланак „О житној трговини у Доњем Дунаву“,¹⁰² а током 1846. и „Обраћај трговине у Доњем Дунаву“ у коме се каже: „Поморје бугарско-румелијско има 3 већа и 6 мања пристаништа. Најзначајније е због положаја свога географског Варна. Премда пристаниште ово поморско мало заклона дае: опет зато овде трговачка радња напредује, будући се ово поморско место у средини најзначајнијих места налази.“¹⁰³ На крају су 26. јула 1846. донеле чланак „Господарска известија о Влашкој, Молдавији и Бугарској“ у којем су нагласиле да „у Бугарској више него у којој другој држави турског царства, показују се благотворна следства гласовитаго Хатишерифа од Билхана. Тамошњи земљоделец постао е тим слободнији и неограничени притежатељ производа своје земље, а пробитачном продајом ова његова радиност јако га подигла.“¹⁰⁴

Прве податке о бугарским просветним установама, *Србске новине* су пренеле узгред 5. септембра 1845. из *Куријера романског*, где један влашки путник износи податке о археолошким знаменитостима у кругу свиштовске Цркве св. Димитрија: „Бугарска школа у Свиштову постоји већ тридесет година и има у

⁹⁹ *Србске новине* бр. 62, 2. VIII 1844.

¹⁰⁰ *Србске новине* бр. 65, 12. VIII 1844.

¹⁰¹ *Србске новине* бр. 64, 9. VIII 1844.

¹⁰² *Србске новине* бр. 25, 28. III 1845.

¹⁰³ *Србске новине* бр. 9, 1. II 1846.

¹⁰⁴ *Србске новине* бр. 59, 26. VII 1846.

ово магновение четири учитеља и две стотине ученика. Од езика уче се Бугарски, старо-славјански, старо и ново грчки, немачки и француски, од наука: стара и нова историја, географија, аритметика и граматика, даље начертание и краснописание.¹⁰⁵ Следеће године су пренеле и прве податке о бугарском часопису *Љубословие*, као и вест о тежњама бугарског народа да оснује школе на народном језику: „Периодични лист, излазећи у Смирни на бугарском језику под именом „Љубословие“ јавља да е неки Х. Стојан у Севлијеву, еднакво се трудио да жителима села истог на то приволи, да у селу своје школу начине, учитеља набаве и плаћају. Кад му то никако учинити не буде могуће, а он сам школу сазида, која га више од 60.000 гроша стала, учитеља набавио и овга плаћао, позваши свое сељаке, да децу у школу шаљу.“¹⁰⁶ Много већу пажњу посветиле су *Србске новине* током 1847. културно-просветним и политичким приликама у Бугарској, што се видело из чланка почетком године „Наше време и Словени“. Тако су у броју од 7. јануара писале: „Народ е славјански дакле народ будућности, јуноша садашњости, муж и вожд будућег времена. Југословени су пак средоточије Славјана, равниатељ између Европе и истока, зато велим време зове, дух времена те буди упознај твој позив садашњег и велики задатак дејствија будућег века.“¹⁰⁷ У духу ових схватања, *Србске новине* су обавештавале српску јавност да бугарски народ из године у годину све више заоштрава борбу против Цариградске патријаршије као главне препреке за признавање бугарске националне индивидуалности и отварања школа на народном језику. Пошто се Цариградска патријаршија оглушује о њихове тежње, Бугари су се обратили Порти у нади да ће она имати разумевања за њихове молбе. О томе *Србске новине* пишу 7. јануара 1847: „Будући да су до сада сва проширенија бугарског народа и њене нужде које су имале, представљале Великој Порти чрез патријарха и руке грчке, које су свагда држали Бугаре удаљене од правленија, и нису им дозвољавали, приближити се до њега, да би тако свагда Грци врховенство над народом како духовно, тако и политичко држали, и показати Бугарима царску вољу преко сами себе, коју они много пута по свом произволенију толкују, и тим лишавају народ оног покровитељства и излива из недара најблагодејателнијег Патишаха на све поданике без сваке разлике, а народ не знајући ово, често е дизао хуле и глас неблагодарности на правление, кое за то није имало никакве кривице и погрешке, и Бугари грешили су тога ради и пред истим Богом. Међутим, Бугари су овога пута поднели директно молбу султану и поставили своје захтеве.“¹⁰⁸ Захваљујући исцрпним подацима чешког часописа *Квети* о разво-

¹⁰⁵ *Србске новине* бр. 71, 5. IX 1845.

¹⁰⁶ *Србске новине* бр. 62, 5. VIII 1846.

¹⁰⁷ *Србске новине* бр. 2, 7. I 1847.

¹⁰⁸ *Србске новине* бр. 2, 7. I 1847.

ју просвете код Бугара у току првих деценија XIX века, *Србске новине* су могле да упознају српску јавност с развитком бугарских народних школа. У ту сврху су 14. августа 1847. пренеле два чланка из часописа *Квети*, први под насловом „Народно воспитање Бугара“ у коме су били подаци о оснивању основних народних школа у Бугарској, и други чланак о Цариградској патријаршији која не бира средства да би зауставила развитак народне просвете код Бугара. „Из Бугарске дошле су на пр. врло повољне вести, како тамо народност с дана у дан све више развија школе, особено ниже (народне) у којима се јошт по белланкестарској методи обучава умножава. Но нажалост томе, особено више духовенство (састоеће се од самих рођених Грка) кое би се о народном воспитању и просвештенију највише се старати имало, о таквом се баш ништа не брине, изговарајући се, да се осиливајућа чувства народна његовом досадашњем утицају шкодила би и не би престајало њене насилне препоне на пут ставити.“¹⁰⁹

Догађаји у Војводини 1848. године, тренутно су више привукли пажњу српске јавности и *Србских новина*, али с времена на време оне ипак нису заборављале ни догађаје из бугарског политичког и националног развитка. Тако су *Србске новине* почетком 1848. обавестиле јавност да је у Цариграду почео да излази бугарски лист *Цариградски весник*,¹¹⁰ а затим да је у бугарској цркви у Цариграду, односно параклису, била одржана служба на словенском језику. О томе су 2. априла 1848. писале: „Од како е Цариград јошт се ние тамо држало словенско богослужење, ако не мали дел жителства речене вароши и сачињавају Словени, нарочито Бугари. Сада е на молбу ови последњи Њ. Светлост веселенски патријарх г. Антим изволио одредити г. архимандрита хилендарског Онуфрија да у напредак служи свету божанствену литургију словенску.“¹¹¹ Како се из године у годину све више заоштравала борба бугарског народа против Цариградске патријаршије тако су и *Србске новине* посвећивале све више пажње том питању, па су на пример 11. јануара 1849. писале: „О ви благодетелни христијани, Руси и Бугари што се запушили уши, што ћутите? Идите, моли вас бугарски народ! Идите и кажите нашем султану Абдул-Мециду (кога Бог да укрепи дуголетно на отоманском престолу) да се више не може живети од ови проклети изрода грчки. Нека нас избави: ер ће се иначе сав народ покварити и пропасти. Ах докле ће бездушне грчке владике по тужној Бугарској владати. Та овај се душмански јарам неможе више сносити, нити змије у недрима грејати.“¹¹² Мада су Бугари веома споро напредовали у остваривању својих националних тежњи, ипак се тај напредак назирао и ишао корак по корак свом циљу. Тако

¹⁰⁹ *Србске новине* бр. 64, 14. VIII 1847.

¹¹⁰ *Србске новине* бр. 17, 17. II 1848.

¹¹¹ *Србске новине* бр. 27, 2. IV 1848.

¹¹² *Србске новине* бр. 13. 11. II 1849.

су *Србске новине* 3. јануара 1850. обавестиле српску јавност да је у Цариграду основана бугарска црквена општина као најважнија национална установа која ће преузети бригу за оснивање народних цркава и школа по целој Бугарској: „Сви Бугари, како у Цариграду, тако и изван Цариграда, показали су ватрену жељу, да су ради имати своју Цркву у Цариграду, и не само због словенског богослужења, ер за такво имаде три цркве, него као собствено њихово притежање, где да подигну едну болницу, едну књигопечатњу и едно опште училиште у коме би се младеж на ползу народа воспитала. Ове су благородне тежње у почетку свакога обузимале. За предузеће ово, под председништвом његове светлости кнеза Самоског и покровитељством Г. С. Богоридеса буду између Бугара цариградских изабрани епитропи од трговачког и еснафског реда, кои ће при зидању овог црквеног здања настојати.“¹¹³ *Србске новине* су упоредо с вестима о текућим догађајима код Бугара доносиле с времена на време и податке из њихове прошлости у жељи да истакну како она улива поверење за бољу будућност. Тако је 1850. године, у бројевима 40—65, у наставцима излазио историјски роман *Рајна књегинја бугарска* од Валтмана, а превео га је с руског на српски Јован Ефтимовић. Роман је говорио о времену најмоћнијег бугарског цара Симеона и његових наследника: „Многи су слушали о великом Преславу, престолном граду Бугарске. — Где е тај бели град великога царства! Кои су хлмови тврдинама увенчани били. Нико незна, осим турског султана, кои у ферманина своим и дан данашњи старешину Шумле назива преславским.“¹¹⁴

Заступајући на својим странама права бугарског народа за просвету на народном језику и оснивање народне цркве, *Србске новине* су постепено улазиле у дијалог с грчким листовима у Цариграду и Атини. Најпосле су у једном редакцијском чланку крајем 1851. започеле отворену полемику с грчким цариградским листом *Босфорски телеграф* који је излазио у Цариграду. Тако су, заступајући права бугарског народа, писале 22. новембра: „Од неког времена у цариградским новинама „Босфорски телеграф“ почели су се печатати неки чланци, којима се јавно и без икаквог обраћања тежи да понизи бугарски народ. Из овога свега види се, да саучесници овог чланка теже, да представе бугарски народ као сасвим низак и ништа неважаћег, како би се и сами Бугари себе постидели, и да зајеле да буду Грци, као да би то могуће било. Да би пак Грке на већи степен подигли, често се доказује у истим чланцима, да ако ко од Бугара и постане честит човек, то има он за то Грцима благодарити.“ Борба бугарског народа за народну просвету и цркву била је оцењена на ступцима *Босфорског телеграфа* као његово одступање од православне цркве, чиме се настојало да се Бугари оптуже и дисквалификују пред турским

¹¹³ *Србске новине* бр. 1, 3. I 1850.

¹¹⁴ *Србске новине* бр. 40, 4. IV 1850.

властима и пред другим православним народима. На ове оптужбе су *Србске новине* у броју од 22. новембра одговориле: „Народ бугарски много тежа искушења е преживео, па опет није у својој вери ослабио, нити е своју народност изгубио, па зар ће сада ићи да себе упропасти због безумног хуљења и немисленог опорачавања неких безсавесних људи, кои јавно снивају и мечтају да сүществују њихова сновиденија. Не, напротив ће народ бугарски под сенком свога премилостивог и човекољубивог цара султана Абдула-Мецида, од кога му е допуштено па јошт наложено, да све оно чини, што му помаже у његовом материјалном и наравственом изображењу, напред ће, велимо, народ бугарски ићи, а наседају се никад неће дати.“¹¹⁵

Догађаји око кримског рата 1853—56, опет су за извесно време скренули пажњу *Србских новина* са бугарског питања, па се у том раздобљу само повремено појављују чланци у вези с Бугарима, и то већином повезани са светским догађајима, односно са кримским ратом с обзиром на ратне операције које су се одвијале на бугарској граници. Тако су *Србске новине* 20. марта 1854. донеле у наставцима (бројеви 32—41) информативан чланак „Поглед на Бугарску“ којим су желеле да упознају јавност с међународним и географским положајем Бугарске у свету: „Бугарска је брдовита земља и пружа се од великог венца балканског на северно до широке пруге до Дунава и стои од реке 40—50 стопа над водом, а лева обала од реке Искра готова свуда е равна. А Балкан, коме су форме као од едног камена округле и на равно сведене, дели на свом источном крају више река на два упоредна ланца кои се зову, едан велики а други мали Балкан. Велики Балкан звао се некад Хемус.“ После кримског рата, *Србске новине* су наставиле да пишу о борби бугарског народа за добијање независне народне цркве, кад се та борба против Цариградске патријаршије заоштрила до те мере да је привукла пажњу не само јужнословенске и балканске него и европске јавности.

После прегледа бугарског привредног, политичког и националног развитка у доба уставобранитеља, сада ћемо покушати да дамо посебне прегледе школства, културног развитка и борбе за народну цркву.

„Србске новине“ о школству у Бугарској у доба уставобранитеља

Прве податке о развоју бугарског школства, *Србске новине* су пренеле 1845. из *Куријера романског*. Није случајно што су се први подаци односили на свиштовску школу с обзиром на то да је она била прва бугарска школа која је успоставила везе с Кнежевином Србијом још 1834, кад су њени учитељи Христаки Павловић, Емануел Васкидовић и Неофит Хиландарски започели

¹¹⁵ *Србске новине* бр. 133, 22. XII 1851.

да у Србији штампају прве бугарске уџбенике на народном језику. Посета кнеза Милоша Свиштову 1835, још више је учврстила постојеће везе које су се затим продужиле у доба уставобранитеља, кад је учитељ Васкидовић поново дошао у Србију 1845. да би наставио започето штампање бугарских уџбеника.¹¹⁶ Следећи подаци које су пренеле *Србске новине* односили су се на севлијевску школу, а били су узети из бугарског часописа *Љубословије*: „Бугарски лист дело ово Х. Стојана као и што заслужује у звезде куде, па и то примечава да овакав човек, као што е Х. Стојан оваквим патриотским поступком повукао е на себе част и славу, а и свом народу кои е племенита грана.“¹¹⁷ Међутим, најошширније податке пренеле су из чешког часописа *Квети* почетком 1847. из чланка „Народно воспитание Бугара“¹¹⁸ у којем је наведен број школа и њихова организација: „До пре 16 година просветни развитак бугарског народа једва је показивао знаке живота, осим што су биле штампане само неколико књига на бугарском језику. Деца богатих трговаца школовала су се у грчке школе и тим путем отуђивала су се од бугарског народа, а народ по селима и већим варошима, као да је био осуђен на вечно ропство, није имао ни прилике ни наде, да се из свог безосећајног стања промени.“ До промене је ипак дошло тридесетих година XIX века кад су се по Бугарској почеле отварати школе на народном језику и кад је учињен велики корак на културно-просветном пољу. О томе су *Србске новине* писале 21. марта 1847: „Сада се стање бугарског народа сасвим променило. Први покушаји, да се наречје бугарско књижевним езиком учини, пробуди и друге, да истим путем ударе. Моралне и поучителне од 1833. изабоше књиге, знатно су међу народом раширене, које ће временом и великим пламеном постати. Бугари се сада већ одликују настојањем о просвештенију над свим осталим народима турског царства, премда се они у овом тежењу са свакојаким и политичким и црквеним незгодама борити морају.“¹¹⁹ Захваљујући тако брзом напретку просвете после 1833, широм Бугарске су у многим местима биле отворене народне школе, о чему су *Србске новине* писале: „У подунавским пределима есу школе у Шиштову, Рушчуку, Видину, Трнову, Силистри, Шумену, Разграду, Котелу, Елени, Љасковцу, Драјновцу, Габрову, Севлијеву, Ловечу, Трајну, Плевни, Тетевену, Етропољу, Враци, Лому, Берковици и Софији. У Тракији су школе у Јамоблу, Сливену, Жеравни, Казанлаку, Калоферу, Козлују, Сопоту, Карнобату, Ескизарји, Пазарцику, Самокову, Панабуришту, Пештери, Пирдопу, Врани и Филипољу.“¹²⁰

Средином XIX века, школство се толико развило да су већ постојале ниже и више основне школе. Главни организатор школ-

¹¹⁶ Архив Србије, Фонд МИД, В. одељење ф. V, 215/1845.

¹¹⁷ *Србске новине* бр. 62, 5. VIII 1846.

¹¹⁸ *Србске новине* бр. 23, 21. III 1847.

¹¹⁹ *Србске новине* бр. 23, 21. III 1847.

¹²⁰ *Србске новине* бр. 23, 21. III 1847.

ског система био је Неофит Рилски, познати народни просветитељ, који је извесно време провео у Букурешту да би се упознао са организацијом и методима рада у румунским школама. О томе *Србске новине* пишу: „Ниже школе све су по начину Ланкестровом за узајамно поучавање деце устроене. Овај начин донео е из Букурешта познати архимандрит Неофит и начинивши за њих таблице трудио се свакако, да се по школама заведе. Деца ове школе уче се читати и писати, нешто рачунати и катихизис, на старословенском и бугарском језику. Напредак учеће се деце ест велики. Путник сам више пута е са радощју слушао децу пре-красно читати, и има лепшу сбирку прегледа писани од Бака разни училишта. Број ученика по училиштима ест заиста знатан; у неколико нашао е споменути путник од 300—400 учеће деце.“¹²¹ После повратка у Бугарску, Неофит Рилски је организовао народну школу у Габрову 1835, и она се сматра за прву бугарску народну школу: „Виша училишта завео е такође споменути архимандрит, кои бивши неколико година учитељем у Габрову, селу близу Балкана, ондашњу школу поделио на три разреда, те тако постепено и више учење у њој завео. Његови пак ђаци ово учење раширују по разним бугарским училиштима.“¹²² Тако су средином XIX века постојале ниже и више основне школе у многим бугарским градовима: „Све бугарске школе деле се на више и ниже. Више са нижим заједно има у Габрову, Трнову, Софији, Казанлаку, Карлову, Рушчуку и Шиштову.“¹²³ *Србске новине* закључују да би успех у бугарским школама био много већи кад им у развоју не би сметало високо грчко свештенство: „Прежде су Бугари у народном воспитанију као што се овде види, знатан корак учинили, зато ће опет њихове школе још дуго времена остати несавршене. Бугари пак знају најбоље, шта напредку њиховом највише смета. Овде само толико примечавамо, да ће се само онда учинити и уништити све незгоде и неприлике, са којима се Бугари кое због различности наречија, кое због неспоразуменија својих старешина, а и због других многих сметњи, такође и између себе боре, када добију своје родољубиве владике, кои е кукавни овај народ толико година лишен.“¹²⁴

О понашању вишег грчког свештенства према бугарским народним школама, *Србске новине* су опет нашле податке у чешком часопису *Квети*. То се посебно односило на трновског митрополита Неофита, који се нарочито истицао у прогањању бугарских народних просветитеља: „Из Бугарске дошле су пр. м. врло повољне вести, како се тамо народност с дана у дан све више развија и школе, особито ниже (народне) у којима се јошт по беланкестерској обучава умножавају. Срдачну радост осећали смо

¹²¹ *Србске новине* бр. 23, 21. III 1847.

¹²² *Србске новине* бр. 23, 21. III 1847.

¹²³ *Србске новине* бр. 23, 21. III 1847.

¹²⁴ *Србске новине* бр. 23, 21. III 1847.

читајући, како се испити држе у таквој едној школи у Трнову. Дне 16. јулија имао се одржати школски испит у Трнову, на ком е месни управитељ поред других особа позвао и тамношњег владику. Овај се налазио тада у Љасковцу, 1 1/2 миље далеко од Трнова, да би ту десетак и друге браће сабрао, те се изговарао с почетка, да због важних послова не може доћи на испит.¹²⁵ Бугарске народне школе нису радо прихватили ни поједни бугарски трговци који су желели да истакну своју припадност вишем стаљежу, па су у својим кућама употребљавали грчки језик, а децу слали на школовање у грчке школе. О таквој појави у Рушчуку, *Србске новине* су донеле следећи напис: „Жители Рушчука намерни су били децу своју воспитавати, и позвали су на тај конач за учитеља неког Борџа Ђиридиса, Грка, кои, ем, што е најнужније ни бугарски незна, а камо ли ће дух, потребе и обстојателства народа нашега познавати? Ер код нас су добри учитељи ретки, и више нешто значе, него да би само били „васпитатељи младежи“. А за квартир, огрев и 7000 гроша, као што су грабани Рушчука плату овоме учитељу одредили, могли су наћи човека, и то правог Бугарина кои би и науком и одушевљењем, и познавањем потреба народа свога сваког грчког учитеља превазишао. Ђиридис ако заиста праву жељу има воспитавати народ едан, треба да иде у Грчку. Но ми врло добро знамо од куд ветар дува. Они су ради ваљда, да и од Бугара Грке начине — као што су и већ многе и начинили.“¹²⁶

Првих деценија XIX века, у Бугарској су се веома често могли срести и учитељи Срби. Међу њима су се посебно истицали Сима Милутиновић Сарајлија, учитељ у Видину 1816—18, и Коста Огњановић, родом из Панчева, учитељ у Видину и Враци 1820—40, који је затим прешао у Цариград и укључио се у борбу бугарског народа за народну цркву.¹²⁷ У току 1850. придружио им се и Милан Давид Рашић, који је најпре био управитељ и професор свиштовске школе, а доцније радио и у неким другим школама по Бугарској. Поводом његовог постављања за управитеља и професора у свиштовској школи, *Србске новине* су 9. маја 1850. донеле оглас на бугарском да се од 1. маја 1850. под његовом управом у Свиштову предају осим „гимназијске науке и туђи језици француски и италијански, грчки и немачки“, па се позивају сви „Славено-Бугари који желе чеда своја у наведени школски завод, на време да их пошаљу“.¹²⁸ *Србске новине* су посветиле посебну пажњу и калоферској школи која је по наставном плану била слична средњој богословско-учитељској школи. О томе су 8. маја 1852. пренеле податке из *Лојда*: „Из едног писма из вароши Калофера у Бугарској саопштава Лојд следеће о но-

¹²⁵ *Србске новине* бр. 64, 14. VII 1847.

¹²⁶ *Србске новине* бр. 34, 21. IV 1849.

¹²⁷ И. Конев, *Българско сѣрбски литерарни взаимоотношения през XIX век*, София, 1964, 92.

¹²⁸ *Србске новине* бр. 54, 9. V 1850.

вом уређењу настављенија код Бугара. Родитељи морају, кад дају у школу своју децу, писмено се обавезати да неће своју децу пре шестогодишњег васпитања узети. Библиотека учебног заведенија има лепих књига, школска прописанија уређена су сходно новом времену. Каталози ученика чуваће се у едној за то опредељеној архиви. Прошле године предавани су следећи предмети: катихизис, библијска историја старог и новог завета, догматика и морално богословље, општа историја и историја Бугара, логика, психологија, историја филозофија, историја словесности, словенска словесност, после тога бугарски, старословенски, грчки, латински, француски и руски језик; на послетку и елементарна математика. У суботу певале се народне песме, а у недељу се др[жало] и јавно толковање евангелија. У гимназији има преко 300 ученика, а у девическом одељењу има до 80 девојака у школи. Ова уредба односи се још на вароши Шиштов, Рушчук, Казанлак, Габрово, Клен, Копривштицу, Филипоље и Шумен, на бугарске населбине Галац и Браила у Молдавији, на Кишинев и Исмаил у Бесарабији. У овим варошима (осим Шумле и Филипоља) живе сами Бугари. На крају писма изјављује се жеља, да би овом примеру следиле и друге веће вароши, као Едрене.¹²⁸

*„Србске новине“ о културном развиту Бугара у доба
уставобранитеља*

Прве вести које су *Србске новине* пренеле о културном развиту бугарског народа односиле су се на издавање бугарских часописа и листова. Тако су почетком 1847. обавестиле српску јавност да се угасио бугарски часопис *Љубословие* који је Константин Георгиев Фотинов издавао у Смирни од 1844. до краја 1846. године.¹³⁰ „Константин Георгиев Фотинов издатељ Бугарског у Смирни излазећег часописа „Љубословие“ у последњој свесци тога часописа за месец децембар пр. године да е због далеког остојања печатње од Бугара и због недовољног числа предбројатеља, принуђен — на велику своју и свију родољуба жалост престати речени часопис излазити.“¹³¹ Следећу вест су објавиле 17. фебруара 1848. из бугарског културног живота, а односила се на почетак излажења бугарског листа *Цариградски весник* у Цариграду: „Од почетка ове године с допуштењем правитељства излазе у Цариграду едне бугарске новине, под именом Цариградски весник. Њих издаје г. Иван Андреов, онај исти, кон е преклане у Липској почео издавати „Орла Бугарског“. Излазе сваке суботе на великом листу.“¹³²

У намери да денационализује бугарски народ на свим пољима његовог културно-просветног развита, Цариградска па-

¹²⁹ *Србске новине* бр. 52, 8. V 1851.

¹³⁰ *История на Българи*, БАН, Институт за История, София, 1961, 372.

¹³¹ *Србске новине* бр. 3, 10. I 1847.

¹³² *Србске новине* бр. 14, 17. II 1848.

тријаршија је отишла тако далеко да нису били поштеђени чак ни историјски споменици бугарске средњовековне феудалне државе. Цариградски фанариоти, а посебно митрополити Цариградске патријаршије, покушавали су на сваки начин да униште све оно што би могло допринети развоју бугарске националне свести преко упознавања прошлости. Тако је трновски митрополит Неофит спалио све старе бугарске књиге по манастирима у близини Трнова или у митрополији. О томе су *Србске новине* писале 10. јула 1856: „Први хришћански пастири у Турској имали су увек ту цел пред очима, па зато су свагде кад год су шта започели против Бугара, само за то смерали, да им одузму народност. Тако је још трновски митрополит Неофит дао спалити све драгоцене рукописе кои се налазе у митрополији, а такви су, да е у њима много коешта важно и јасно писало о догађајима још од 7. па до 16. столећа. Он ние трпео никакву бугарску књигу, и дао е свакога, кои е има или само чита, одма затворити и оглобити, а само оне бугарске књиге допуштао е читати, кое су преведене са новогрчког езика а притом су у Цариграду штампане.”¹³³ Да би српску јавност упознале с прошлостју бугарског народа, *Србске новине* су често објављивале чланке из његове прошлости, или информације о географском, привредном, политичком и националном положају Бугарске. Тако су 17. новембра 1856. донеле оглас и рекламирале књигу *Писма о историји Срба и Бугара* коју је превео Милан Б. Милићевић: „Подписани превео е и сада намерава објавити (М. Б. Милићевић кан. Кнеж.) коју е написао и прошле године 1855. у Москви издао чувени зналац историје словенске Г. А. Хилфредин. Поред тога дело е ово за нас Србе по томе важно, што уредно историју наше браће и едносудбеника Бугара, кои е прошлост тако тесно уткана у Историју нашу.”¹³⁴ Најзначајнија вест коју су *Србске новине* 22. јануара 1857. објавиле у доба уставобранитеља била је она о оснивању Бугарског књижевног друштва у Цариграду. Повод за њено објављивање било је штампање *Алманаха* на бугарском језику крајем 1856: „Од скоро е изашао Алманах едан на бугарском језику. Ова књига од 134 страна, има врло лепих предмета за проучавање народа. Ово е први оглед, или оглас знатни књижевни посао, кое на свет издавати подухватило се едно књижевно друштво бугарско.”¹³⁵ Вест је иначе пренета из листа *Прес Д’оријан* који је излазио у Цариграду на француском језику. *Србске новине* су захваљујући објављивању бугарског *Алманаха* успеле да се упознају са оснивањем и радом Бугарског књижевног друштва и да о томе обавесте српску јавност: „Да се књижевно друштво састави, најпре су се договорили: Д. Занков, Коста Маринов и Славчев. Пошто су поменута господа своју намеру изјавила, више

¹³³ *Србске новине* бр. 133, 10. VII 1856.

¹³⁴ *Србске новине* бр. 210, 17. XI 1856.

¹³⁵ *Србске новине* бр. 9, 22. I 1857.

њих су се њима придружили, међу овим после њих налазе се Г. Васев, П. Николаевич, Ј. Бојациев и Ј. Златнев.¹³⁶ Почетак рада Бугарског књижевног друштва у Цариграду значио је велики корак за бугарски развитак и зато су га родољуби примили са одушевљењем, о чему су *Србске новине* писале: „Друштво ово књижевно како е издало програм, и како су за постанак његов дознали М. Христо и Николче Тапчилешкови, представници народа бугарског код Порте, одмах су одобрили савршено постанак друштва и обећали су сваку помоћ од своје стране. Имајући ово одобрење и знајући да ће свуда у народу наићи на одзив, бугарско се књижевно друштво пре три месеца скупило и закључило:

1) Да изда едан алманах за 1857. годину у коме ће изнети о свом оснивању и својим циљевима,

2) да ће сваке године издавати једну периодичну збирку као свој орган,

3) да ће чланови Друштва бити подељени на две групе: чланови утемељивачи и приложници. Чланови утемељивачи треба да дају једанпут за свагда по 1000 гроша, а приложници по 100 гроша. Скупљени новац на овај начин биће капитал друштва, а сваки члан утемељивач или приложник имаће бесплатно да добија сва његова издања. Када се скупе 50 чланова утемељивача и 100 чланова приложника приступиће се састављању његовог устава и издавању друштвеног органа.“

Вест о оснивању Бугарског књижевног друштва, *Србске новине* су закључиле информацијом: „Да је његов главни задатак у културно-просветном развитку бугарског народа 1. да се брине да набавља потребне књиге за бугарске школе и цркве, и 2. да скупља бугарске речи, како би прописао бугарски правопис.“¹³⁷ Такође су 26. јануара пренеле вест из *Прес Д'оријана* да је Бугарско књижевно друштво постигло велики успех у растурању свог *Алманаха*, па је веома брзо распродало 2.500 примерака, а за његово оснивање били су посебно заинтересовани трговци из Варне: „Многи су трговци у Варни уписани за чланове утемељиваче реченог друштва.“¹³⁸ Да би добиле тачне податке о оснивању и раду Бугарског књижевног друштва, *Србске новине* пишу 23. фебруара 1855. да су се обратиле једном свом пријатељу из Пловдива (вероватно Најдену Герову) који је имао врло добре везе с културним круговима у Кнежевини Србији и од њега затражиле обавештења: „У листу 9. наших новина саобштили смо како се саставља књижевно друштво бугарско, кое ће да издаје књиге како за народ, тако и за школе народне и цркве. Ми смо желели што више дознати о овом лепом појаву међу еднородном браћом нашом Бугарима, па смо се обратили к едном пријатељу у Пловдиву, кои е Љубав имао молби нашој одазвати се.“ Затим пишу

¹³⁶ *Србске новине* бр. 9, 22. I 1857.

¹³⁷ *Србске новине* бр. 9, 22. I 1857.

¹³⁸ *Србске новине* бр. 11, 26. I 1857.

да су добиле одговор од свога пријатеља из Пловдива: „Бугарско књижевно друштво — пише нам под 14. ов. м. — јошт није сасвим урађено; но добро се надежде показују, више од 300.000 гроша сабрало се капитала. Са сви страна предусрета се посао с највећом ревности. Надамо се да ћу вас за кратко време моћи известити и о коначном установленију и устројству друштва.“¹³⁹

Напис се завршава закључком: „Ми благодаримо пријатељу на усрдности којом е примио молбу нашу, а од своје стране поклањамо овом родољубивом и общеплезном предузећу књижевника бугарских најтоплије участие, желећи му од свег срца најбољи успех. Мило ће нам бити ако нас пријатељи и с друге стране известе о напредку похваљеног предузећа овог не мање и о другим подобним стварима тичућима се живота народног. Све што народни развитак на путу законитости подићи и унапредити може, наћи ће у листу нашем место, и својски ће у њему заступљено бити.“¹⁴⁰ После месец дана, *Србске новине* су пренеле још једну вест о току припрема око оснивања Бугарског књижевног друштва: „Ново друштво за бугарску књижевност почеће скоро радити. Како нам пишу из Цариграда, предан е Високој порти устав за друштво и на нову типографију, какву ће имати друштво.“¹⁴¹

У јулу 1857, *Србске новине* су пренеле вест из листа *Журнал Константинопољски* да је у Цариграду основана још једна бугарска штампарија: „Да е Порта дозволила г. Цанкову да отвори у Цариграду штампарију за бугарске књиге. Овај е господин пре неки година написао бугарску граматик у којој се место ћирилски писени употребљавала латиница.“¹⁴² Вест о оснивању штампарије Д. Цанкова потврдио је и *Прес Д'оријан* почетком децембра 1857: „У Цариграду е отворена нова бугарска штампарија са свим потребама и споредним стварима кое су за то потребне. Власници су Д. Цанков и Б. Мирков, па сад позивају Бугаре за њине штампарске наруџбине свакога рода, обећавајући да ће сваки најтачније бити послужен.“¹⁴³ Ту су вест преузеле *Србске новине* 5. децембра 1857. Почетком 1858, последње године власти уставобранитеља, *Србске новине* су у рубрици „Књижевност“ донеле извештај о изласку бугарског часописа *Българске књижице*, гласила Бугарског књижевног друштва: „Повремени часопис Бугарске књижевности, Уредник Димитар Мутев, део први, Цариград-Галата, у штампарији Д. Цанкова и Б. Миркова 1858, 4,5.“¹⁴⁴ Српски читаоци су обавештени да ће овај повремени часопис излазити два пута месечно (5. и 20), а имаће четири рубрике. У првој ће доносити грађу из најстарије бугарске прошлости, односно историје, у другој ће бити материјал из метеорологије, у тре-

¹³⁹ *Србске новине* бр. 22, 23. II 1857.

¹⁴⁰ *Србске новине* бр. 22, 23. II 1857.

¹⁴¹ *Србске новине* бр. 37, 30. III 1857.

¹⁴² *Србске новине* бр. 84, 25. VII 1857.

¹⁴³ *Србске новине* бр. 137, 5. XII 1857.

¹⁴⁴ *Србске новине* бр. 25, 17. II 1858.

ћој разматрања у вези с бугарским језиком, док ће четврти део бити подељен на неколико рубрика: текуће политичке вести, текућа књижевност, текуће трговачке и друштвене вести. О томе су *Србске новине* писале 27. фебруара 1858: „Из тога садржаја, кои е као програм, радошћу видимо да ће „Българске књижице“ доносити прво — старине и податке, кое се тичу историје Бугара и друге словенске браће; друго — чланке чисто научне; треће — чланке књижевне и филологијске; и најпосле гласове политичке, трговачке и књижевне. Од способности и знања г. Д. Мутева кои уређује ове књиге, надајмо се да ће „Българске књижице“ одговорити достојно својој цели. Само би смо додали да би смо желели да се веће користи ради, бирајући шта ће се у књижицама стављати и којима ће се начином називати, врло пази на степен умног развитка, на кои се налази народ, коме е намењен овај повремени спис.“¹⁴⁵

„Србске новине“ о борби бугарског народа за народну цркву у доба уставобранитеља

Борба бугарског народа за народну цркву представљала је пут којим је он тежио да постигне своје ослобођење и националну индивидуалност на основу законских права која су турске власти давале немуслиманским народима. Међутим, основна сметња на путу остварења ових права била је Цариградска патријаршија која је најпре још у току XVIII века, а затим после оснивања грчке националне државе првих деценија XIX века, била главни заступник идеје о великој Грчкој у границама некадашње византијске државе, тежећи да јелинизује све православне народе, не поштујући њихова национална права на културно-просветни развој на народном језику. Кад се томе додају још и велике таксе и дажбине које је Цариградска патријаршија наплаћивала од својих верника да би исплатила „бакшиш“ Порти приликом постављања новог патријарха,¹⁴⁶ као и велики расход црквених великодостојника при трговини за високе положаје црквене хијерархије, онда ће се имати права слика економских намета бугарског народа. Међутим, народу је најтеже било то што су се на високом црквеним положајима у Цариградској патријаршији налазили искључиво Грци. Пошто бугарски народ није успевао да оствари своја права за народну цркву путем непосредних преговора с Цариградском патријаршијом, то је био принуђен да на основу одредаба Танзимата, односно наредаба Хатишерифа из 1839. и Хатишерифа из фебруара 1856. оствари та права у преговорима с Портом. То значи да је почетак бугарске борбе за народну цркву пао у време кад је султан донео Хатихумајум, односно Хатишериф, о признавању грађанских права немусли-

¹⁴⁵ *Србске новине* бр. 25, 27. II 1858.

¹⁴⁶ *История на Българи*, София 1961, 377.

манским народима у границама Турског Царства и кад су Бугари на основу тих законских могућности тражили да им се призна црквена самосталност као основа за национални развој. С обзиром на то да се ова борба распламсала за време уставобранитељске владе у Србији, то су *Србске новине* посветиле посебну пажњу овом питању.

Мада је бугарски народ предузео прве кораке за добијање народне цркве још пре Једренског уговора о миру, кад су врачанске чорбације покушале 1824. да за епископа поставе Бугарина, архимандрита Гаврила Бистричанина,¹⁴⁷ ипак се борба за народну цркву распламсала после 1840, кад је Неофит Бозвели стигао у Цариград и почео делатност да би у њему основао бугарску народну цркву и општину као средиште одакле би се усмеравала борба бугарског народа за своју цркву.¹⁴⁸ Тек почетком 1847, *Србске новине* су донеле прве опширне податке о тој борби, пишући о молби коју су Бугари упутили султану: „Царска милост, која се сваки дан излива љубави Његовог Величества Султана Абдул-Мецида на све поданике без разлике, дала е смелост и повод ревносним Бугарима, родољубцима, да предаду едно особито прошение државном владенију, па да покажу, каква верност и приврженост одушевљава њихово срце к најблагодетелнијем монархом.“¹⁴⁹ Бугари су се обратили султану молећи следеће:

„1. Да се дозволи Бугарима имати у Цариграду четири своја човека, већила — роћена Бугара, верна свом народу и привржена државном владенију који би свагда представљали Високој Порти народне нужде непосредно без сваког грчког влијанија, и од Високе Порте превршњим решењем и царском заповести опет примали своим рукама и саобштили народу своје у самој оној првобитности, као што се од саме Високе Порте издају.

2. Да се даде Бугарима, овде у Цариграду живећим, едно место да направе својим трошком едну славјанско-бугарску цркву, у којој би држали своје богослужење у природном им бугарском езику без сваког грчког влијанија.

3. Да се дозволи Бугарима, да при реченој цркви устрое и народно своје училиште у коме би се бугарска младеж учила у вишим наукама и приготовљали би се из ње многи за свештенички чин на разним местима по Бугарској.

4. Да се даду Бугарима природни им архиереји Бугари, који би у стању били учити народ на природни им бугарски език, који би љубили свој род, и трудили би се за његово благополучение под покровитељством државнога владенија кое све еднако настои, утврдити благостање свој поданика.“¹⁵⁰

¹⁴⁷ *История на Българи*, София 1961, 379.

¹⁴⁸ М. Арнаудов, *Неофит Хилендарски-Бозвели*, живот, дело, епоха, I, София 1971, 442.

¹⁴⁹ *Србске новине* бр. 2, 7. I 1847.

¹⁵⁰ *Србске новине* бр. 2, 7. I 1847.

У закључку чланка у *Србским новинама* од 7. јануара 1847. износи се да је ова молба предата још прошле 1846. године и да се Бугари надају како ће од Порте добити повољан одговор. То се и догодило, па је током 1847. у Цариграду основана Бугарска црквена општина која је преузела обавезу да борбу за народну цркву усмери у два правца: прво, да се у кругу Бугарске црквене општине у Цариграду припреме разне акције да би се добио ферман о независности бугарске цркве од Цариградске патријаршије; друго, да се по унутрашњости Бугарске — у Трнову, Видину, Пловдиву, Софији, Силистри, Враци, Пазарцику, Лому и Ловечу — води непрекидна борба против месних епископа и митрополита грчког порекла да би се на њихово место поставили Бугари за црквене старешине. Прикупљени су потписи и подношене жалбе Порти да би се коначно решило бугарско црквено питање. *Србске новине* су посвећивале посебну пажњу тој борби и доносили податке о сукобима с трновским митрополитом Неофитом Византисом,¹⁵¹ видинским Венедиктом,¹⁵² пловдивским Хрисантом¹⁵³ и софијским Пајсијем.¹⁵⁴ Као што смо већ нагласили, бугарски народ је борбу за независну народну цркву у почетку заснивао на одредбама Хатихумајума из 1839, али кад је у фебруару 1856. донет Хатишериф којим су знатније проширена грађанска права хришћана, Бугари су схватили да је дошао тренутак да свим снагама крену у борбу за добијање независне цркве. Тако су *Србске новине* од 7. фебруара 1857. донеле чланак под насловом „Плод танзимата у Бугарској“ иначе преузет из *Аусланда*: „Од како е обнародован танзимат овај, као неки устав за рају у Турској, променило се нешто и поправило прилично стање у Бугарској. Као што дознајемо од тада Бугарин сад сме да се тужи на угнетавање господара. Као члан савета земаљског, он има реч у саветовањима о земаљским стварима, и води трговину. Неки богати Бугари основали су 1851. године колегију и књиго-

¹⁵¹ *Србске новине* бр. 31, 14. IV 1849; бр. 34, 21. IV 1849; бр. 133, 10. VII 1856; бр. 18, 14. III 1857; бр. 33, 21. III 1857; бр. 46, 22. IV 1857; бр. 55, 14. V 1857; бр. 46, 22. IV 1857; бр. 55, 14. V 1857; бр. 59, 25. V 1857; бр. 61, 8. VI 1857; бр. 70, 22. VI 1857; бр. 92, 13. VIII 1857; бр. 100, 5. IX 1857; бр. 129, 14. XI 1857; бр. 134, 28. XI 1857; бр. 2, 7. I 1858; бр. 5, 11. I 1858; бр. 18, 11. II 1858; бр. 20, 15. II 1858; бр. 22, 20. II 1858; бр. 54, 10. V 1858; бр. 11, 1858.

¹⁵² *Србске новине* бр. 13, 11. II 1849; бр. 27, 1. IV 1849; бр. 44, 18. IV 1857; бр. 10, 23. I 1858; бр. 55, 15. V 1858.

¹⁵³ *Србске новине* бр. 30, 10. III 1853; бр. 33, 17. III 1853; бр. 7, 17. I 1857; бр. 24, 28. II 1857; бр. 28, 9. III 1857; бр. 33, 21. III 1857; бр. 36, 28. III 1857; бр. 37, 30. III 1857; бр. 44, 18. IV 1857; бр. 45, 20. IV 1857; бр. 52, 7. V 1857; бр. 70, 22. VI 1857; бр. 82, 19. VII 1857; бр. 83, 23. VII 1857; бр. 84, 25. VII 1857; бр. 87, 1. VIII 1857; бр. 97, 27. VIII 1857; бр. 109, 26. IX 1857; бр. 1, 7. I 1858; бр. 9, 25. I 1858; бр. 20, 15. II 1858; бр. 21, 16. II 1858; бр. 37, 29. III 1858; бр. 38, 1. IV 1858; бр. 52, 6. V 1858; бр. 145, 31. XII 1858.

¹⁵⁴ *Србске новине* бр. 44, 17. V 1849; бр. 65, 5. VII 1849; бр. 75, 26. VII 1849; бр. 41, 11. IV 1857; бр. 12, 28. I 1858; бр. 59, 24. V 1858; бр. 115, 18. X 1858; бр. 119, 28. X 1858; бр. 142, 22. XII 1858.

печатњу у Цариграду, у којој излазе научно-политичке новине кое иду на то, да се изобрази у Бугарској вкус за просвету."¹⁵⁵ Од 147 бројева, колико их је изишло током 1857, *Србске новине* су у 65 бројева писале о политичком стању у Бугарској, а од тога се 90 одсто односи на борбу за независну народну цркву. Никада дотад нису *Србске новине* посвећивале толику пажњу политичким и националним питањима бугарског народа. Међутим, оне нису биле само записивач догађаја него су јавно износиле и своја гледишта у корист борбе бугарског народа за политичка и национална права. Тако су 20. августа 1857. писале: „Цела е истина да е у Бугарској велико незадовољство с грчким свештенством. Али е то незадовољство постало од зла, која су чинили црквени поглавари, који до сада у Бугарској бејаху само фанариотски Грци и присвајаху та места само својим еднородницима и своју власт употребљаваху елинству на корист, а бугарској народности на штету. А одатле долази да су Бугари незадовољни са свештенством свое вере.“¹⁵⁶

После објављивања Хатишерифа из фебруара 1856, на новинским ступцима је вођена расправа да ли Порта има права да се меша у црквену хијерахију, да поставља и смењује црквене великодостојнике Цариградске патријаршије. Ово питање је проистекло после великог броја молби Порти да се смене неомиљени митрополити Грци по бугарским градовима и да се на њихова места поставе Бугари. У почетку су и *Србске новине* пратиле и коментарисале полемику између листа *Прес Д'оријан*, који је излазио у Цариграду на француском и заступао интересе бугарског народа, и листа *Византис*, који је излазио на грчком и штитио интересе и права Цариградске патријаршије. О томе су *Србске новине* писале 27. марта 1857: „Новине „Византис“ што излазе на грчком езику у Цариграду, подухватиле су се бранити поступке, кои се подузимају од владике грчке против Бугара. Против овог чланка устао е Бугарин едан у поменутој „Преси“ опорвегавајући наводе „Византиса“ и казујући на свршетку свога чланка ово: „Византис“ труди се повторањем доказати, да смо ми Бугари бунтовници против правителства турског. Он то доказати не може. Порта зна, да смо ми верни поданици султанови, и да ће верност наша остати непоколебива и онда, кад нам да, да имамо и своју бугарску цркву као што е Порта дала да имају Грци цркву своју.“¹⁵⁷ У следећем броју, *Србске новине* су изнеле како се у полемику умешао бугарски *Цариградски весник* реагујући на нападе *Византиса*: „Грчке цариградске новине „Византис“ бранећи грчку ерархију рекоше да Велика црква у Цариграду има право држати под скиптром своим све православне земље, и да се грчко свештенство негледајући на народност за сва чеда своја

¹⁵⁵ *Србске новине* бр. 15, 7. II 1857.

¹⁵⁶ *Србске новине* бр. 100, 5. IX 1857.

¹⁵⁷ *Србске новине* бр. 33, 21. III 1857.

еднакво брине и еднакво их просвештава елинским езиком, кои е најбољи за проповедање истине християнске и за просвету. На то бугарске новине „Цариградски весник“ жестоко одговарајући веле да Бугари (у Турској) стоје под скиптаром османског владарца и чеда су православне источне цркве, а што се народне епархије тиче, зна се да е још у најстарије време било више ерархија, као што е и данас на пр. ерусалимска, антиохијска, александријска и т. д. и сви православни народи имају своју ерархију. На крају закључује „Цариградски весник“: Што се тиче онога да грчко свештенство стадо свое еднакво просвештава, на то питање Цариградске новине одговарају: како може грчко свештенство просвештавати бугарско стадо, кад нити стадо разуме гласа пастира свога, нити пастири разумеју език стада свога? Где су школе? Есу ли коју ти пастири отворили? Сами нису, нити дају другоме да отвори, ако неће бити грчка. Да би се посведочило како грчко свештенство потире све народности осим свое, додае „Цариградски весник“ како е у Филипољу у цркви св. Димитрија 17. јануара ове године на служби божијој, коју је служио владика Хрисант, у проповеди казивао, да човек ако није Грк, не може бити християнин, нити може доћи до просвете.¹⁵⁸

Србске новине се поново враћају на полемику између *Прес Д'оријана* и *Византиса*, па 4. априла 1857. износе зашто *Прес Д'оријан* брани бугарски народ: „Да брани оне кои трпе, а кои се мисле довести до очајања, па да се после замере свом (турском) пријатељу; а друга цел, колико нам круг наш ограничени допушта, да се остваре племенита обећања Хатишерифа од 8. фебруара 1856. године. У овој намери ми ћемо скупијати факта која ће бацити светлост на ствари тужне, на систему злоупотреба постојећих, које падају на тешки терет правитељства турског, да за њих одговара, да одговара за тиранство, за кое други одговарати мора.“¹⁵⁹ *Прес Д'оријан* у полемици с *Византисом*, објашњава како Грци, полазећи са позиција легитимности историјског права, још од пре 120 и више година бране своја права на територије на којима живе остали балкански и јужнословенски народи, а некад су припадале византијској држави, па у вези са тим пише: „Сви жители Бугарске, каже „Византис“ од постанка свога држе се источне вере и до сада нико одрекнуо ние, да ова провинција није грчка. Ко хоће да обори истину историјску, тај може одрећи Бугарима и веру њину. Бугари од најстарији времена моле се Богу преко свештеника, кое им е дала велика црква, и език од први векова християнства био е орган вере источне. Ал око средине садашњег века неколицина богаташа из краева северни сместише се у више окружја по Бугарској хтели су се мешати у послове правитељства и заузимати против закона места старешина бугарских. Да постигну цел своју они се нису обазирали ни

¹⁵⁸ *Србске новине* бр. 36, 28. III 1857.

¹⁵⁹ *Србске новине* бр. 39, 4. IV 1857.

на постојећу народност ни на веру, него су се трудили да установе своју власт, сејући раздор међу људима, позивајући народ на буну средством пројекта нечувени, метнули им у главу да они — народ — имају другу особиту народност, како ова не постои и да имају другу цркву независно ма од кога поглавара. Да постигну цел ову, они су чинили сваку жртву: Ал од намера њини не буде ништа! Зашто жртве ове тицале су се само њини собствених користи а не напредка народа. Народ (бугарски) опази, да ће бити жртва опасни умишљаја. Онда ово неколико људи распрште се не само по Бугарској него и по многим варошима, оптужујући владике и свештенике велике цркве.¹⁶⁰ О грчким претензијама које заступа „Византис“, *Србске новине* пишу да их *Прес Д'оријан* побија на следећи начин: „Новине грчке позивају се на више и вечито право, кое има велика црква да управља црквом бугарском: Ал ово потврђивање грчког листа баш да е тако, може се научно доказати? Зар може се одрећи, што е у историји: податци су неоториви ту, кои показују без сваког противуречија да „Византис“ бунца. Црква е бугарска од Јустинијана (527—567) имала свога поглавара, патријарха охридског, па после опет независног патријарха у Трнову; патријарх у Трнову живео е 13 година после пропасти Цариграда; а овај у Охриду, под коим е била црква Молдавска, престао е бити тек 1767. године, тако нема ни 80 година.“ На крају чланка, *Србске новине* доносе мишљење *Прес Д'оријана* о употреби грчког језика у цркви и за школовање бугарске деце, као и објашњење да ли у богослужењу треба да се употребљава народни или грчки језик који бугарски народ не разуме.¹⁶¹ У полемику између *Прес Д'оријана* и *Византиса* поново се умешао *Цариградски весник*, па *Србске новине* од 11. априла 1857. пишу: „Што Бугари желе народно свештенство, ние истина да се они цепају од православне вере, ер се они данас ње држе онако без најмање промене, као кад су е примили. Него будући да е од скоро случајно дошло да нам управљају туђинци, кои као неприродни управитељи својом кривицом посташе несносни, зато Бугари желе народну духовну управу не би ли престало несносно и свакидашње незадовољство кое чине туђинци. Што „Византис“ жалећи се на Бугаре рече да мрзе грчки език кад ишту у цркву народни, на то „Цариградски весник“ вели: Бугари не ишту народни език зато што мрзе грчки, него зато што се ни од кога народа неможе искати да презире свој език, и што сваки народ треба да воли свој език и у школи и у цркви, него кои му драго други туђи.“¹⁶²

После неколико месеци колико је трајала полемика између *Прес Д'оријана*, *Византиса* и *Цариградског весника* у вези с бугарском борбом за народну цркву, *Србске новине* су покушале да

¹⁶⁰ *Србске новине* бр. 39, 4. IV 1857.

¹⁶¹ *Србске новине* бр. 39, 4. IV 1857.

¹⁶² *Србске новине* бр. 41, 11. IV 1857.

у редакцијском чланку изврше неку врсту закључка истичући суштину расправе, па су 25. јуна 1857. писале: „У Цариграду излазеће новине „Византис“ устале су против намере Портине завести реформу у православном клиру грчком. „Византис“ истиче уредбе Хатихумајума па вели да турско правителство неможе увести никакве реформе у грчком клеру: ер би то била велика неправда.“ Међутим, *Прес Д’оријан* оспорава *Византисова* гледишта и каже да у политичком животу Турског Царства постоји пракса која побија *Византисова* тврђења и наводи примере како је султан посредовао и у црквеним питањима кад се за то указивала потреба: „Зашто у том знаменитом акту [мисли се на Хатихумајум — прим. К. Ц.] ниште султан од патријарха заклетву верности? Зашто брише црквене приходе? Зашто натерује црквене власти да уступе половину управе над добрима мирским? Зар се из тога невиди дух Хатихумајума? Ако су нужни још и званични документи, па да се докажу преступи, то ево и таквих. Недавно послао е Порти Св. Синод Фанариотски известие, у коме високодостојници грчког клира набројавају поглавите преступе кое е починио патријарх Антим, и захтевају да се смени, кое е учињено, те е ступио на престо садањи патријарх Г. Кирил.“¹⁶³ После наведеног примера да је султан искористио своје право да смени чак и патријарха Цариградске патријаршије, *Прес Д’оријан* износи како је он исто тако поступио приликом путовања по Бугарској кад му је бугарски народ поднео жалбу против злоупотреба које чине митрополити Грци по њиховим градовима и молио да буду смењени: „Када е танзимат почео ступати у живот, онда е народ у хиљадама предавао просбе султану путујућем по Бугарској, и онда е и г. Неофит био избачен. Од оног доба тужбе народа нису престале, и дотле е дошло да е Порта морала послати Патријарху опомену, коју овде стављамо, и која је била најаснија предходница Хатихумајума, шта више после три и по године.“ Међутим, пошто се стање у Бугарској није поправило, *Прес Д’оријан* износи да је народ тражио заштиту код турске управе као свог законитог заштитника: „Али почем многи митрополити и епископи чине дела, која ни најгори људи не би смели чинити, народи християнски стењујући под угњетавањем обраћају се непрестано правителству и моле његово покровителство и помоћ да им се пружи. Следователно, будући да правителство мора уважити те праведне тужбе собствених поданика, оно хоће безусловно да тај неред престане. По томе позива патријарха да сазове скупштину од епископа и од поглавара мирјана, па с њим у договору да се братски размисли и те праведне тужбе, уређујући управу црквену и обштину сходно правилима собствене цркве и уредбе танзимата.“¹⁶⁴

¹⁶³ *Србске новине* бр. 71, 25. VI 1857.

¹⁶⁴ *Србске новине* бр. 71, 25. VI 1857.

Бобра бугарског народа за црквену самосталност у доба уставобранитељске владе није била завршена, него су само били постављени темељи на којима ће се она даље развијати до коначне победе. *Србске новине* су у својим чланцима износиле своје виђење ове борбе и изражавале подршку бугарском народу, сматрајући да он води праведну борбу у духу напредних политичких стремљења тога времена. Мада се штампа у проучавању прошлости узима са резервом као историјски извор, ипак кад се имају у виду време и питања која су била предмет нашег проучавања можемо закључити да су *Србске новине* систематски и с пуном пажњом пратиле догађаје из живота бугарског народа, посебно његову борбу за независну народну цркву, и о томе доносиле богат материјал. У недостатку других извора, он се може употребити као историјско полазиште за проучавање текућих догађаја. Борба бугарског народа за самосталну цркву била је на страницама *Србских новина* представљена као етапа у његовом националном и историјском развоју која је претходила следећој, кад су по Бугарској основане револуционарне организације и започела оружана борба против класног непријатеља, то јест против турске феудалне власти. Основни чинилац у животу бугарског народа у том раздобљу била је његова борба за духовни развитак против Цариградске патријаршије, о чему су *Србске новине* доносиле занимљиве податке који се могу употребити за научне анализе и закључке.

ПРИВРЕДНЕ ВЕЗЕ БУГАРА С КНЕЖЕВИНОМ СРБИЈОМ У ДОБА УСТАВОБРАНИТЕЉА

Привредно отварање Кнежевине Србије у доба уставобранитеља према суседним земљама, првенствено према суседним провинцијама Турског Царства, и слободна трговина допринели су да Србија постане једно од најразвијенијих балканских тржишта на којем су се сусретали трговци и занатлије из суседних балканских и јужнословенских земаља, а посебно из Бугарске. Ова појава је имала корене у тежњи младе српске националне државе да се ослободи привредне и политичке заосталости коју је наследила од многовековне турске феудалне власти и да крене путем друштвеног и политичког преображаја како би достигла друштвени и привредни степен развијености западноевропских земаља. Међутим, да би се унапредило друштвено и привредно стање требало је посветити посебну пажњу градовима који су постали средиште политичког и управног уређења српске националне државе. Стога је на темељима некадашњих турских касабана, у којима су биле смештене бивша управна власт и војна посада, као и неколико трговаца и занатлија (Цинцара, Грка, Јевреја и Јермена) требало подићи модерне српске градове у којима ће започети нов живот у духу начела и тежњи српског националног развика. То је био један од разлога због чега се српска власт ангажовала и створила услове да се нагло почну развијати градови како би постали средишта модерног економског, политичког и културно-просветног живота. Пошто затечени трговци и занатлије нису били у могућности да задовоље све потребе у снабдевању нових градова разним животним намирницама и да пруже услугу градском становништву које се из године у годину повећавало, то је српска власт широко отворила врата трговцима и занатлијама из суседних балканских и јужнословенских народа да би учествовали у унапређењу и модернизовању градске при-

вреде. Стога су се у првим деценијама XIX века по улицама српских градова све више сусретали трговци и занатлије (дунђери, стругари, калдрмџије, баштовани, сточари) из суседних балканских и јужнословенских земаља који су веома успешно учествовали са српским народом у изградњи и модернизацији градова у младој српској држави.¹ Предмет нашег истраживања и проучавања су бугарски трговци, занатлије и печалбари који су разним путевима долазили у Србију у доба уставобранитељске владе да би се запослили у градској привреди или да би посвршавали неке трговачке послове: да би учествовали на панађурима (сајмовима) који су тада веома често одржавани у Србији, или да би продали своје производе, а при повратку кући купили српске производе. Најбројније бугарске занатлије које су се укључивале у привредни живот српских градова били су бугарски баштовани, који су стизали почетком пролећа, а после завршеног сезонског посла враћали се у јесен својим домовима.

Бугарски баштовани као печалбари у Кнежевини Србији у доба уставобранитеља

Тешко је утврдити кад су бугарски баштовани почели да долазе у Србију као печалбари, али се зна да је њихов долазак и њихов рад веома тесно повезан с развитком и урбанизацијом српских градова у току XIX века. Уколико се српско сеоско становништво све више насељавало по градовима и укључивало у занимања која му нису дозвољавала да се бави пољопривредом и сточарством, утолико је више у градовима расла потреба за производњом поврћа и свега оног што је потребно за исхрану градског становништва. Има претпоставки да су бугарски баштовани почели стизати у српске градове још за време турске владавине. С обзиром на то да су Турци били велики љубитељи воћа и поврћа постоји вероватноћа да је какав паша или неки други истакнут државни великодостојник доводио бугарске баштоване за своје потребе,² али засад не располажемо стварним подацима који би потврдили наше претпоставке. Далеко је сигурније претпоставити да су узроци за њихов прелазак у Србију лежали у општем стању у Бугарској под турском управом. Ту су пре свега читлукења спахијске земље током XIX века и разне високе дажбине, што је бугарске баштоване приморавало да траже излаз из тешког економског стања, па су печалбом у Србији могли да зараде довољно новца за исплату дугова и издржавање својих породица. Тако је већ тридесетих година XIX века, кад су се по српским градовима почели оснивати еснафи, у Београду 1826. био

¹ Т. Р. Борђевић, *Из Србије кнеза Милоша — Становништво — Насеља*, Београд 1924, 55.

² В. Стајић, *Привреда Новог Сада 1784—1880, године*, Из Архива новосадског Магистрата, Нови Сад 1941, 148.

основан баштовански еснаф од 26 баштована који су се бринули за снабдевање београдског становништва поврћем.³ На жалост, у списку чланова баштованског еснафа у Београду, поред имена не наводи се и место рођења како би се са сигурношћу могло утврдити да је тада у Београду било бугарских баштована. Међутим, по њиховим именима и презименима може се претпоставити да их је било међу члановима београдског еснафа.⁴ У току првих деценија XIX века, баштовански еснафи су такође били оснивани и по другим српским градовима који су започели да се развијају као политичка и економска средишта. Тако је на пример у Јагодини основан баштовански еснаф 1840. године са 15 баштована,⁵ а у Крагујевцу 1842. са 20 баштована.⁶ На основу наших досадашњих истраживања, најтачније податке о бугарским баштованима који су долазили у Србију као печалбари пружају Бумручки тефтери (протоколи) из уставобранитељског времена. У њима су баштовани били пописивани приликом уласка у Србију са оваквим подацима: име и презиме, место рођења, подаци о пртљагу, односно роби коју носили. Масован долазак бугарских баштована из северне Бугарске, посебно из Љасковца и Трнова, био је повезан са увођењем и унапређењем паробродарског превоза Дунавом који је доприносио да за неколико дана могу из својих места стићи до Радујевца, где су прелазили у Србију. Према подацима којима располажемо из *Србских новина*, Дунавско паробродарско друштво за одржавање речног саобраћаја између Радујевца и Галаца располагало је 1844. са 22 пароброда, да би се број у 1846. повећао на 32 пароброда: „Дунавско паробродарско друштво како дејствително расте показује следеће: године 1844. имало е 22 пароброда на којима е превезено 507.021 путника и 922.761 цента робе, а године 1846. има 32 пароброда и превезло е 903.996 путника и 1,909.237 центи робе.“⁷ За разлику од других путника који су користили превоз Дунавског паробродарског друштва, бугарски баштовани су при улазу у Србију носили и баштенско семе. Пошто су српске власти тек 20. децембра 1833. преузеле од турских власти најпре Београдски Бумрук,⁸ а затим у току марта и априла 1834. основале Алексиначки, Фествалски и Текијски Бумрук, оне су започеле да раде на организацији контроле иностраних путника приликом њиховог преласка на српску територију,⁹ па је од тада започела систематска евиденција иностра-

³ Т. Р. Борђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од Другог устанка до еснафске уредбе 1847. године*, издање САНУ, едиција Живот и обичаји народни, 15, Београд 1925, 30.

⁴ Б. Перуничић, *Београдски суд*, Београд 1964, 328.

⁵ Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, Посебно издање САНУ, ССХХII, Београд 1864, 58.

⁶ Н. Вучо, *нав. дело*, 28.

⁷ *Србске новине* бр. 9, Београд 1. 02. 1846. године.

⁸ М. Петровић, *Финансије и установе обнављене Србије од ослобођења до 1842. I*, Београд 1897, 205—210.

⁹ М. Петровић, *нав. дело*, 348.

них путника. Највећи број бугарских баштована прелазео је преко Радујевачког Ђумрука који је основан у јесен 1839. Шестомесечна систематска евиденција о преласку иностраних путника на територију Србије започела је од 1. новембра 1839, па се први подробни подаци о доласку бугарских баштована почињу водити тек од пролећа 1840. године.¹⁰

Долазећи у Србију, баштовани су прелазили обично у групама по двојица-тројица, затим петорица-шесторица, а дешавало се да путују и у већим групама од десет до петнаест људи, што им је погодновало да би се на путу међусобно штитили или помагали. Тако је било и 1840, кад су већ 9. фебруара на Радујевачки Ђумрук стигли најпре Димитрије Петров и Добрије Николин, 15. фебруара је дошао Крста Крстов, а 16. фебруара Манча Димов и Танасије Димов, сви из Трнова. Већ 18. фебруара наилази група од девет лица: Енду Петров, Борђе Стојков, Јордан Димов, Ганча Ристов, Петар Петков, Никола Русо и Петко Данчов, сви из Љасковца, затим Дима Јованов из Коцина код Трнова и Јордан Калчо из Ореовца. Иза њих су 19. фебруара стигли Димитрије Стојанов, Стојан Јанков и Стојан Динков, сви из Љасковца. Највећа група од 26 људи стигла је из Љасковца 25. фебруара: Нешо Тодоровић, Пејо Николић, Павле Мировић, Танасије Димовић, Тодор Борго, Христо Завоић, Тодор Крстић, Неша Себеј, Добри Русо, Минчо Димов, Коста Крстић, Никола Тодоровић, Стојан Димитријевић, Ристо Илић, Стојан Велков, Тодор Костадинов, Тодор Пењо, Јован Николин, Бенчо Врбанов, Ристо Димитријевић, Врбан Моско, Моско Русо, Бенчо Николин, Паун Неколин и Тодор Петков. Десетак дана доције (1. марта) стигао је Тодор Статија, затим Димо Јованов 5. марта Минчо Стојанов 7. марта, те Минчо Димов 14. марта као поседњи бугарски баштован за сезону 1840, сви из Љасковца.¹¹

Поред података у тефтеру Радујевачког Ђумрука о свим баштованима који су у пролеће 1840. прешли српску границу стоји и податак да носе баштенско семе, али без означене количине. То значи да је српску границу код Радујевца од почетка фебруара 1840. до средине марта прешло 46 бугарских баштована који су пописани у Ђумручком протоколу.¹² После 8—9 месеци рада у Србији, повратак баштована у родна места почињао је обично средином октобра и трајао до средине новембра, односно од Митровдана до Аранђеловдана. Нисмо у могућности да дамо тачне податке за сезону 1840—41. зато што у Архиви Србије недостаје протокол Радујевачког Ђумрука за раздобље од 1. новембра 1840. до 30. априла 1841. године. Протокол Радујевачког Ђумрука за полугође од 1. октобра 1841. до 30. априла 1842. даје нај-

¹⁰ Архив Србије, Фонд Београдског Ђумрука бр. 641, протокол Радујевачког Ђумрука од 1. XI 1839. до 30 IV 1840.

¹¹ Архив Србије, Фонд Београдског Ђумрука н. сигн.

¹² Архив Србије, Фонд Београдског Ђумрука н. сигн.

богатију евиденцију о бугарским баштованима. Те сезоне су почели да долазе веома рано; већ крајем јануара 1842. прешао је српску границу Никола Анастасијевић из Љасковца са 7 ока баштенског семена, а следећи групе су почеле пристизати почетком фебруара. На пример, 7. фебруара је дошао Борђе Радле са 7 ока семена, Влчо Јованов са 7 ока, Тодор Ристов са 3 оке, затим 13. фебруара Петар Петков са 3 оке и Петко Долгач са 12 ока, а 15. фебруара Станчо Николин са 36 ока семена, сви из Трнова. Потом су из Љасковца стигли Петар Стојанов са 12 ока семена, Данчо Николин са 7 ока, Иван Данчов са 9 ока, а 17. фебруара Борђе Николин са 5 ока, Иван Илиев са 10 ока, Стојан Тодоров са 5 ока, Тодоров Врбанов са 7 ока. Даље, 20. фебруара стигли су Данчо Јованов из Љасковца са 3,5 оке семена, Риста Николин из Љасковца са 5,5 ока и Ванчо Кочов из Драганова са 6,5 ока, а сутрадан (21. фебруара) Јанко Стаћијев са 5 ока и Дима Стаћијев са 6,5 ока, обојица из Љасковца. Неколико дана потом, 25. фебруара, стигли су Коста Николов из Трнова са 2 оке семена и Димитрије Стојанов са 7 ока, 3. марта Стојан Димитријев са 10 ока, Тодор Костов са 13 ока, Никола Николаев са 8 ока, Врбан Генчов са 8,5 ока, Стојан Димов са 11,5 ока, Стојан Николаев са 13 ока, Тодор Димов са 4,5 оке, Неша Себија са 9 ока и Стојан Минчев са 4,5 оке семена и 18 ока белог лука, сви из Љасковца. Три дана доцније, 6. марта стигли су Иван Енин са 18 ока семена и 11 ока белог лука, Стојанов Биров са 11 ока семена и 14 ока белог лука, Димитар Димов са 8 ока семена, Пењо Маринов са 8 ока, а 10. марта Добри Иванов са 8 ока, Димитрије Иванов са 3,5 оке, Василије Врбанов са 7 ока, Минчо Стојанов са 10 ока и Пењо Русовић са 27 ока, сви из Љасковца. Потом су 17. марта дошли Танасије Димов са 12 ока семена и 50 ока белог лука, Спасоје Маринов са 80 ока белог лука, а 18. марта Јордан Димов са 5 ока семена, сви из Љасковца.¹³ Протокол Радујевачког Бумрука за полугодиште од 1. маја до 30. октобра 1843. даје и најпоузданије податке о повратку баштована у Бугарску у касну јесен 1843. Тако су српску границу 5. новембра 1843. прешли Славеј Христов с једним коњем, Генчо Дочев с једним коњем, Петар Димов с једним коњем, Петар Димов с једним коњем, 6. новембра Димо Николов с једним коњем, Пејо Русов с једним коњем, Иван Русовић с једним коњем, Врбан Моско с једним коњем, Марин Маринов с једним коњем, 9. новембра Тодор Јорданов с једним коњем, Пењо Статија с једним коњем, Коста Начов с једним коњем, Славеј Костов с једним коњем, Јордан Димов с једним коњем, Златко Станчов с једним коњем, 11. новембра Васил Дановић с једним коњем, Димитрије Дановић с једним коњем, Тодор Врбанов с једним коњем, Тодор Радин с једним коњем, Бока Стојанов с једним коњем, Димитрије Стоја-

¹³ Архив Србије, Фонд Попечитељства финансија, К. одељење ф. XV, бр. 1/1842.

нов с једним коњем и Танасије Стојанов с једним коњем, сви из Љасковца. Само за неколико дана од 5—11. новембра 1843, границу је прешао двадесет и један бугарски баштован при повратку у своје родно место.¹⁴ Међутим, било је и случајева да су неки остајали у Србији и по неколико година зато што су били закупци башта, па су поједини чланови породица, задруга или поједини ортаци остајали дуже да би се бринули о закупљеном земљишту, док су се остали враћали кућама. То је била веома честа појава код печалбара да би се одржао континуитет у пословању.

Бугарски баштовани су долазили у Србију да би производњом поврћа за српско градско становништво обезбедили животну егзистенцију, али је њихова делатност била прилично несигурна и скопчана с ризиком. Напуштајући своја родна огњишта и породице на удаљености од 700—900 km, они су морали да створе услове за успешно остварење свог посла. Међутим, захваљујући словенским пореклу, истој вери и блискости језика нису имали већих тешкоћа у стварању пријатељских и пословних односа са српским становништвом. Долазећи из године у годину у исто време у исти град где су проводили 8—9 месеци годишње они су били у сталној вези с месним становништвом било као закупци земљишта, или као продавци својих производа. Српску границу су прелазили с турском дозволом, тзв. тескером. У привредни и политички живот Кнежевине Србије укључивали су се као турски поданици, па нису били обавезни да српској држави плаћају порез и друге дажбине, чиме су били оптерећени српски грађани. За своје пословање закупљивали су или узимали под аренду приватно или државно земљиште, или баште на три и више година. Закупљивање земљишта или баште од приватних лица вршили су усменим договором или писменим уговором, а државну земљу су закупљивали на јавним лицитацијама као и остали српски грађани, нудећи најповољнију цену. Закупци земље били су обично најистакнутији пословни људи једне породице, задруге или групе ортака, који су истовремено били и носиоци посла пред српским властима или приватним лицима с којима су улазили у пословне везе. Често се дешавало да су најистакнутији баштовани, добри организатори послова, доводили из својих родних места велики број најамних радника да би радили по баштама, док су се они искључиво бавили организацијом производње, или пласманом баштованских производа на пијацама. Највише их је било у главним градовима Кнежевине Србије, у Београду и Крагујевцу, тадашњим средиштима српског политичког, привредног и културног живота. Наши подаци о бугарским баштованима у Београду и Крагујевцу потичу из 1847; тако међу најстаријим баштованима који су са својим тајфама (дружинама) дошли у Београд налазимо име Стамена Николића, родом из Трнова, који

¹⁴ Архив Србије, Фонд Попечитељства финансија, К. одељење ф. XIV, бр. 14/1843.

је закупио Правитељствену башту у Топчидеру и плаћао годишње 65,5 форинти за закупину. У близини Топчидерске реке која је тада имала довољно воде за наводњавање, бугарски баштовани су успевали да у том делу Београда произведу поврћа у изобиљу. Стамен Николић је са својим друштвом држао под закупом 13 плугова земљишта. Међутим, већ прве године је избио спор између закупца земље и њеног сопственика Попечитељства финансија пошто су Николић и његови ортаци оспоравали да закупљена башта има површину од 13 плугова земље. Стога се Попечитељство финансија обратило за помоћ Попечитељству внатрених дела, па је оно послало стручњаке у Топчидерску башту да премере спорну површину. После рада стручњака, спор је разрешен на обострано задовољство.¹⁵ Следећи бугарски баштован који је закупио Правитељствену башту у Топчидеру био је Јован Димитријевић, такође родом из Трнова, који је са својим ортацима крајем септембра 1849. затражио од Попечитељства финансија да му уступи под закуп шест парцела у Топчидеру код Цареве Ђуприје, с тим да закуп траје три године уз плаћање до 600 форинти годишње. Уз то је тражио да му се обезбеди снабдевање водом за још једну парцелу која се налазила у близини жарковачке воденице да не би имао спорова са сопствеником воденице. На посредовање Попечитељства финансија код Попечитељства внатрених дела договорено је са сопствеником жарковачке воденице да се спорном земљишту обезбеди снабдевање водом. Тако је после сређених услова склопљен трогодишњи уговор 17. октобра 1849. о закупу Правитељствене баште код Цареве Ђуприје између Попечитељства финансија и баштована Јована Димитријевића из Трнова.¹⁶

Закупљивање земље и припрема за производњу поврћа били су скопчани с великим претходним новчаним издацима. Требало је набавити довољно ђубрива, изорати земљиште, ископати канал или направити долап за наводњавање, затим саградити колибу или мању кућицу за баштованско оруђе и за боравак закупца кроз целу сезону рада. Могућности бугарских баштована биле су различите; они који су имали довољно новца за улагање у баштованство водили су своје послове без тешкоћа, али је било и оних који нису имали сопствених средстава него су морали тражити позајмицу или кредит од својих српских пријатеља, разуме се уз одговарајућу камату. Тако су на пример Антоније Драганов, Петко Стојановић, Станко Петковић, Петко Черни, Ганча Петков, Антоније Николић и Петар Крстић, сви из села Еленице, округ трновски, који су вероватно ортачки држали башту у Београду, позајмили од Манојла Кара-Јовановића 200 форинти за своје посло-

¹⁵ Архив Србије, Фонд Попечитељства внатрених дела, П. одељење ф. XI, бр. 149/1847.

¹⁶ Архив Србије, Фонд Попечитељства финансија, П. одељење ф. VI, бр. 61/1849.

вање. Међутим, они су напустили Београд а да нису вратили дуг позајмљивачу, па се он 19. јануара 1860. обратио Министарству иностраних дела с молбом да се преко турских власти пронађу његови дужници како би повратио свој новац.¹⁷ Исту такву помоћ затражио је и Игњатије Стаменковић, абаџија из Београда, који је Борбу и Тодору Ристићу и браћи Трнавлија из села Темниша позајмио 245 гроша, Христи Драгостији 29 форинти и Станчи Петровићу, обојица из Шебек-мале, село Елена, 53 форинте. Сви наведени баштовани су се касно у јесен 1859. вратили својим кућама у Бугарску а да нису измирили своја дуговања, па се Стаменковић обратио Министарству иностраних дела 22. јануара 1860. да преко турских власти пронађу његове дужнике да би наплатио дуг.¹⁸

Крагујевац је био следећи српски град у који су радо долазили бугарски баштовани, а први подаци о њиховом доласку потичу још из 1838. године. Међу најпознатијим баштованима у Крагујевцу помињу се Панче Денић и Димитрије Ади-Николић, обојица из Трнова. У почетку је Денић закупљивао приватне баште, али је потом на лицитацији крајем септембра 1849. узео у закуп Правитељствену башту на Ади и Великом чаиру код Крагујевачке цркве. Да би што боље припремио закупљено земљиште за производњу баштованских култура, Денић је ископао канал од Лепенице до баште, подигао долап и саградио кућицу у којој је становао за време сезоне рада. У пролеће 1851. претрпео је велике штете од изливања Лепенице, а уз то је обртна средства утрошио углавном на улагање око уређења земљишта, па је стога запао у материјалне тешкоће. Излаз из таквог стања затражио је код Попечитељства финансија, замоливши да буде ослобођен плаћања годишње закупнине у износу од 205 форинти како би се барем делимично извукао из недаће у коју је запао. Међутим, Попечитељство није прихватило његову молбу од 24. августа 1851, што је образложило на следећи начин 5. септембра 1851: „Кућу ако је начинио у башти, то е свое потребе и ползе ради, да е свагда у башти, и да не би даље одлазећи дангубити морао. Никакав узрок неће се уважити, из кога би арендатор Денић пребе истеченија арендаторског времена одустати, нити намаление арендатне цене тражити. На основу свега пред изложеног, Попечитељство финансија неможе просби унутра изложеној ни са едне стране удовлети.“¹⁹ Бугарских баштована било је такође и по другим српским градовима, тако је на пример у Гургусовцу (Књажевцу) од 1845. држао башту Коча Христов из Трнова. Кад је 1845. умро из непознатих разлога јавио се његов брат Стојан да

¹⁷ Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, И. одељење ф. I, бр. 57/1860.

¹⁸ Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, И. одељење ф. I, бр. 57/1860.

¹⁹ Архив Србије, Фонд Попечитељства финансија, П. одељење ф. VIII, бр. 32/1851.

би примио његову заоставштину.²⁰ У Зајечару такође сусрећемо више бугарских баштована; тако су 1856. држали баште Риста Стојановић и Ганча Данчовић из села Драганова у близини Трнова. За своје пословање задужили су се за суму од 10.000 гроша, па како нису били у могућности да врате дуг, они су једноставно пребегли преко границе. Начелник округа црноречког упутио је видинском паши писмо 10. новембра 1856. и затражио да се бегунци похватају и врате у Зајечар како би се наплатила тражена сума у корист њихових зајмодаваца.²¹ Из једног документа у Архиву Србије дознајемо да су Јован Никић и Никола Димитријевић, баштовани из Турске, имали у Чачку башту у току 1857. чији је дужник био Петко Стојановић из Трнова, а на служби код закупца Правитељствене баште у Топчидеру био је Стајча Петковић. Пошто Никић и Димитријевић нису били у могућности да другим путем наплате своје потраживање од Петка Стојановића у износу од 1700 гроша, они су се обратили за помоћ Попечитељству внуртених дела да оно званичним путем наплати дуг.²²

У току нашег истраживања у Архиву Србије успели смо да прикупимо доста грађе о доласку бугарских баштована у Кнежевину Србију, као и о њиховом настањивању по српским градовима, где су се веома успешно укључивали у привредни живот тадашње Србије. Деценијама су баштовани из Бугарске долазили у Србију посебно из трновског округа; једна генерација је замењивала другу. Ово се дешавало у раздобљу кад су у Србији постављани темељи нове државе, а у Бугарској се чинили први кораци ка просвећивању на народном језику, као и подизању првих народних школа и сличних установа. Стога су бугарски печалбари у сталним везама са српским народом спонтано утицали на развијање политичких и културно-просветних веза и сарадње између српског и бугарског народа, што је било посебно развијено средином XIX века, тим пре кад се зна да је Велико Трново са својом околином имало веома значајну улогу у остваривању тежњи бугарског народа.

Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији за време уставобранитеља

На почетку самосталног политичког и привредног развитка Кнежевине Србије, две привредне гране су имале највише услова за напредовање на њеном тлу: земљорадња и сточарство. Њихов

²⁰ Архив Србије, Фонд Попечитељства финансија, П. одељење ф. III, бр. 99/1845.

²¹ Архив Србије, Фонд Попечитељства финансија, П. одељење ф. XI, бр. 16/1856.

²² Архив Србије, Фонд Попечитељства внуртених дела, П. одељење ф. VIII, бр. 64/1857.

напредак је био повезан не само с природним могућностима Србије него и са потребама становништва, за које је требало обезбедити основне животне намирнице. Земљорадничка и сточарска производња је била толико обимна да је задовољавала не само потребе становништва него је преостајало и за извоз у суседне државе, пре свега у Аустрију, затим у суседне турске провинције. У Аустрију су највише извожене свиње и говеда, по чему је Србија била тада надалеко чувена, а у суседне турске провинције одлазили су сточарски производи и ситна стока (овце и козе). Тадашњи природни услови у Србији пружали су могућност да се велики број људи бави свињогојством, а трговина свињама била је у то време најуносија привредна грана.²³ Друга врста стоке која је у то време највише гајена биле су овце и козе. На жалост не располажемо статистичким подацима који би послужили за приказ о стању овчарства, па ћемо се послужити једном таблицом Данице Милић коју је она употребила у својој студији *Трговина Србије 1815—1839. године* да би се донекле стекла представа о броју оваца и коза у тадашњој Србији. У раздобљу 1827—33. године, у Србији се у 41.490 торова гајило 1.201.162 до 1.416.364 оваца и коза, односно 30—40 оваца и коза по једном тору. После припајања шест нахија источне Србије, овај број се у току 1834. повећао на 64.255 торова и 1,336.938 оваца и коза.²⁴ На основу података о трговини свињама између Србије и Аустрије може се закључити какве је размере имала ова привредна грана у спољној трговини Србије, али су веома ретки подаци о извозу оваца и коза у суседне турске провинције и Цариград где је овче и козје месо служило за исхрану тамошњег већином муслиманског становништва. У Архиву Србије нашли смо вредне систематске податке о извозу оваца и коза на основу Ђумручких тефтера у којима је вођена евиденција о извозу у Турску. Главни извозници су првенствено били бугарски сточарски трговци, затим трговци из источне Србије. Највише оваца и коза извозило се крајем пролећа и почетком лета, кад је време било веома погодно за сточаре да крену са својим стадима на далеко путовање; уз пут су стада користила пашу по суватима да би стигла на цариградско тржиште уочи исламског празника Бајрама.

Још пре свог ослобођења, Србија је као део Турског Царства била један од главних снабдевача муслиманског становништва ситном стоком, али о томе не постоје подаци да би се тачно утврдило у којем обиму. Тек после оснивања српских установа које су се бавиле спољном и унутрашњом трговином и њоме руководиле, могућно је пратити динамику извоза оваца и коза у суседне турске провинције, а посебно после припајања шест нахија источне Србије где је гајење оваца и коза било веома разви-

²³ Н. Вучо, *Привредна историја Србије до првог светског рата*, Београд 1955, 186.

²⁴ Д. Милић-Миљковић, *Трговина Србије 1815—1839*, Београд 1959, 312.

јено услед природних погодности.²⁵ Развоју трговине ситном стоком прилично су допринеле и промене које су настале у спољно-трговинском режиму Кнежевине Србије после признавања њене аутономије, најпре Хатишерифом из августа 1830, затим његовом допуном из 1833, а посебно у доба уставобранитељске владе кад је појачана слободна трговина. У суму од 2,3 милиона гроша годишње коју је Србија била обавезна да плаћа султану као вазална земља улазиле су све дажбине у природи и новцу што их је српски народ раније плаћао: „Данак за Србију утврђује се на 2,300.000 гроша и у њему се обухватају Ђумруци, приходи од зијамета, тимара и мукада, чије управљање прелази на Србе (харач и сви данци који су досад примани у готовом новцу и природи).“²⁶ Политичка аутономија и економска независност Кнежевине Србије после ступања на снагу Хатишерифа из августа 1830. и допуне из 1833. пружале су српским властима могућност да организују своју спољну трговину према својим потребама и да одређују Ђумручке, односно царинске таксе на основу финансијског предрачуна о издржавању српске државе.²⁷ Пошто су трговци ситном стоком били ослобођени плаћања тзв. „бејлука“ или „беглука“ (данка у природи) на основу Хатишерифа из 1830. и 1833, ова олакшица је допринела да се у Србији појави велики број бугарских сточарских трговаца који су на српском тржишту куповали овце и козе за 10 посто јефтинеје него на турском тржишту, односно колико је износио беглук. Константин Николајевић, српски капућехаја у Цариграду, послао је извештај Попечитељству иностраних дела 31. јануара 1851. о свом разговору с турским министром иностраних дела. У њему је објаснио српској влади због чега турске власти траже да се плаћа беглук и на стоку која се из Србије увози у Турску: „Он ми је од своје стране разложио као аргументацију Малије Назира: да обстојателство то, што турска стока бејлук плаћа, а она од Србије долазећи ни бејлук ни Ђумрук, производи једно неравнотежије у трговини, којег је право дејство то, да турска стока бива скупља 10%, а српска опет е толико исто јефтинеја.“²⁸

Бугарским сточарским трговцима ишла је на рuku још једна околност приликом куповине стоке у Србији за продају у Турској, што је условило да они буду чести посетиоци српског тржишта ситном стоком. Наиме, снабдевачи цариградског тржишта, тзв. „заирције“, уживали су извесне повластице код турских вла-

²⁵ В. Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833—1839. године*, Посебно издање САНУ, Одељење друштвених наука књ. 26, Београд 1957, 17.

²⁶ В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 130.

²⁷ М. Петровић, *нав. дело*, I, 204.

²⁸ Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, И. одељење, ф. VI, бр. 85/1852; извештај српског капућехаја у Цариграду о наплати Ђумрука и других такса од бугарских сточарских трговаца.

сти, а били су удружени у „Целебцијски еснаф“²⁹ који се бринуо о снабдевању Цариграда месом. Заузврат су били ослобођени плаћања увозне царине за сву стоку коју би испоручили цариградском тржишту. На основу договора с турским властима били су обавезни да сву стоку коју купе у Србији дотерају на цариградску пијацу у року од годину дана уколико желе да искористе повластице. Ако би продали стоку на неком другом месту или у другом граду били су обавезни да плате увозну царину.³⁰ Користећи повластице за куповину стоке на српском тржишту које је Србија уживала на основу одлука Хатишерифа из 1830. и 1833, а затим повластице које су им турске власти чиниле као снабдевачима Цариграда, бугарски трговци стоком започели су се чешће појављивати на српским вашарима, сајмовима и пијацама као главни купци ситне стоке за потребе цариградског тржишта. Обично су долазили почетком пролећа, задржавали се месец-два у пратњи великог броја гонича стоке и после завршеног посла прелазили српску границу по планинским суватима, а затим преко Пирота, Самокова, Софије и долином Марице стизали у Цариград уочи Бајрама. За време обављања трговачких послова са властима у Србији, бугарски трговци у званичним документима и књигама били су уписивани српским презименима. Ово наглашавамо зато да не би дошло до забуне због српских презимена бугарских сточарских трговаца чију идентификацију вршимо на основу места рођења. У групи од пет-шест или десет-петнаест, бугарски трговци су са својим пратиоцима овчарима, чији је број зависио од величине стада, улазили у Србију обично преко Алексиначког Ђумрука где је регистрован њихов долазак. После једномесечног или двомесечног обилажења сточарских средишта по источној Србији, где би купили велики број стоке; враћали су се у Цариград преко Пандиралског Ђумрука где је вођена евиденција о преласку границе и броју стоке ради наплате Ђумручке таксе. Тако су на пример у току марта и априла 1844. стигли преко Алексиначког Ђумрука поименце ови бугарски трговци са својим пратиоцима: 13. марта Никола Најдановић, Тодор Павлов и Брајко Вулковић, сва тројица из Копривштице, 20. марта Петко Х.Братјев из Пирдопа, 11. априла Тодор Рајковић из Панађуришта, 12. априла Јосиф Тодоровић из Панађуришта, 13. априла Илија Стојановић из Копривштице, и други. Укупно је у пролеће 1844. стигло 40—50 бугарских трговаца преко Алексиначког Ђумрука: двадесет из Копривштице, осам из Пирдопа, пет из Панађуришта, пет из Петрича, два из Клисуре.

²⁹ *Целебцијски еснаф*, еснаф трговаца ситном стоком у Цариграду.

³⁰ Архив Србије, Попечитељство промишљености, П. одељење ф. I, бр. 116/1852.

³¹ Архив Србије, Фонд Казначејство ф. XV, бр. 65/1844; протокол Пандиралског Ђумрука од 1. XI 1841. до 1. V 1842.

³² Архив Србије, Фонд Београдског Ђумрука инв. бр. 469; протоколи прихода и расхода Пандиралског Ђумрука од јула 1841. до октобра 1843.

Као што смо већ нагласили, бугарски сточарски трговци су обично долазили у Србију у марту или априлу, а враћали се у мају или почетком јуна, али је било и оних који су стизали у јесен, кад су поред оваца куповали товљене свиње и говеда. Врста и количина купљене стоке у Србији види се најбоље из Бумручких протокола, а најчешће су прелазили границу на Пандиралском Бумруку и на Вршкој Чуки. На основу њихове евиденције уписани су датуми преласка, име и презиме, место рођења, број стоке, а на крају Бумрука такса која им је била одређена да плате:

13. IX	1841.	Никола Недељковић из Копривштице	923 овна	461,20 гроша
9. IX	1841.	Вулко Најденовић из Копривштице	3.876 овнова	1.938 гроша
17. IX	1841.	Вулко Ганчић из Копривштице	436 овнова	218 гроша
19. IX	1841.	Рашко Атанацковић из Копривштице	284 козе	142 гроша
11. X	1841.	Борбе Мијовић из Берковице	659 коза	329 гроша
5. XI	1841.	Лала Јовановић из Пирдопа	600 коза	300 гроша
9. XII	1841.	Лука Генчевић из Копривштице	200 дебелих свиња	1.000 гроша
9. XII	1841.	Ненчо Јанчовић из Копривштице	199 дебелих свиња	955 гроша
10. IV	1842.	Стојан Анђелковић из Сопота	668 овнова	334 гроша
18. IX	1842.	Дајча Стојковић из Панаџуришта	631 ован	315,20 гроша
22. IV	1842.	Неша Николић из Пазарџика	1.370 овнова	685 гроша
24. IV	1842.	Неја Симоновић из Копривштице	829 овнова	414 гроша
24. IV	1842.	Лулчо Ганчевић из Копривштице	2.024 овна	1.012 гроша
24. IV	1842.	Јања Николић из Копривштице	1.000 овнова	500 гроша
24. IV	1842.	Неша Николић из Пазарџика	691 ован	345,20 гроша
25. IV	1842.	Неша Николић из Пазарџика	693 овна	346 гроша

29. IV	1842.	Јосиф Тодоровић из Панаџуришта	3.265 овнова	1.632,20 гроша
30. IV	1842.	Стојан Манчовић из Панаџуришта	685 овнова	342,20 гроша
30. IV	1842.	Стојан Вукојевић из Копривштице	811 овнова	405,20 гроша
30. IV	1842.	Вулко Најденовић из Копривштице	309 овнова	154,20 гроша
30. IV	1842.	Стајко Тодоровић из Копривштице	2.406 овнова	1.020 гроша
2. V	1842.	Стајко Тодоровић из Копривштице	456 овнова	228 гроша
2. V	1842.	Јован Даскал из Копривштице	685 овнова	342,20 гроша
2. V	1842.	Стајко Тодоровић из Копривштице	391 ован	195,20 гроша
2. V	1842.	Дајча Генев из Копривштице	1.787 овнова	893,20 гроша
2. V	1842.	Дајча Генев из Копривштице	200 овнова	100 гроша
2. V	1842.	Најден Беновић из Копривштице	2.040 овнова	1.020 гроша
2. V	1842.	Најден Беновић из Копривштице	2.231 ован	1.115,20 гроша
2. V	1842.	Дајча Стојковић из Панаџуришта	344 овна	172 гроша
2. V	1842.	Неја Симоновић из Копривштице	1.800 овнова	900 гроша
4. V	1842.	Најден Вулков из Копривштице	1.393 овна	693 гроша
4. V	1842.	Стајко Тодоровић из Панаџуришта	743 овна	371,20 гроша
4. V	1842.	Пејчо Најденов из Пирдопа	603 овна	301,20 гроша
4. V	1842.	Дајча Петровић из Копривштице	790 овнова	395 гроша
4. V	1842.	Дајча Стојковић из Панаџуришта	842 овна	421 гроша
5. V	1842.	Неја Симоновић из Копривштице	11 оваца	5,20 гроша
5. V	1842.	Нена Бельков из Копривштице	794 овна	397 гроша

5. V	1842.	Стајча Петков из Копривштице	435 овнова	217,20 гроша
5. V	1842.	Вулко Коприштињинић из Копривштице	885 овнова	442,20 гроша
8. V	1842.	Цветко Петровић из Копривштице	335 овнова	168,20 гроша
8. V	1842.	Михаило Јовановић из Филибе	825 овнова	412,20 гроша
9. V	1842.	Недељко Димитријевић из Калофера	826 овнова	413,20 гроша
9. V	1842.	Стојил Стајковић из Калофера	300 овнова	150 гроша
9. V	1842.	Најден Нешов из Копривштице	365 овнова	183,20 гроша
9. V	1842.	Атанас Николић из Копривштице	1.688 овнова	844 гроша
9. V	1842.	Стајко Тодоровић из Панаѓуришта	1.505 овнова	763,20 гроша
9. V	1842.	Стојил Стајковић из Калофера	430 овнова	215 гроша
11. V	1842.	Станча Стојановић из Калофера	635 овнова	317,20 гроша
12. V	1842.	Рангел Илић из Копривштице	600 овнова	300 гроша
12. V	1842.	Нетко Ђирковић из Сопота	422 овна	211 гроша
12. V	1842.	Нетко Ђирковић из Сопота	480 овнова	240 гроша
12. V	1842.	Драган Марковић из Калофера	400 овнова	200 гроша
13. V	1842.	Риста Стојановић из Ловеча	505 коза	252,20 гроша
13. V	1842.	Крста Стојановић из Ловеча	475 коза	237,20 гроша
13. V	1842.	Крста Стојановић из Ловеча	446 коза	223 гроша
15. V	1842.	Добри Бенчовић из Пазарлика	1.284 овна	642 гроша
16. V	1842.	Вулко Најденовић из Копривштице	358 овнова	175,20 гроша
16. V	1842.	Бенча Петковић из Тетевена	1.070 овнова	635 гроша

18. V	1842.	Мануил Димитријевић из Враца	334 козе	167	гроша
19. V	1842.	Јованча Ценов из Враца	728 коза	364	гроша
19. V	1842.	Стојан Чуков из Ловеча	440 коза	220	гроша
22. V	1842.	Крста Стојановић из Ловеча	318 коза	159	гроша
22. V	1842.	Петко Братоја из Пирдопа	726 коза	363	гроша
25. V	1842.	Димитрије Стаменковић из Златице	420 коза	210	гроша
25. V	1842.	Стојан Колов из Ловеча	490 коза	245	гроша
25. V	1842.	Коста Јовановић из Сопота	880 коза	440	гроша
26. V	1842.	Паскал Џомоћ из Брацигова	526 коза	230	гроша
27. V	1842.	Станча Банковић из Калофера	1.619 коза	809,20	гроша
29. V	1842.	Стојан Манчовић из Панаџуришта	720 коза	360	гроша
1. VI	1842.	Стефан Панчовић из Ловеча	229 коза	114,20	гроша
3. VI	1842.	Стајко Тодоровић из Панаџуришта	1.110 коза	555	гроша
3. VI	1842.	Недељко Крајчов из Панаџуришта	1 коњ	10	гроша
4. VI	1842.	Вулко Стојановић из Копривштице	24 вола и 1 крава	139	гроша
6. VI	1842.	Стојан Манчовић из Панаџуришта	224 козе	112	гроша
17. VI	1842.	Филип Нешпић из Панаџуришта	43 мршаве свиње	215	гроша
21. VI	1842.	Борђе Цветковић из Једрена	915 коза	457	гроша
6. VII	1842.	Риста Стојановић из Враца	660 оваца	330	гроша
30. VII	1842.	Костадин Апостоловић из Једрена	122 мршаве свиње	600	гроша
4. IX	1842.	Вулко Нејковић из Копривштице	600 ока вуне	12	гроша
4. IX	1842.	Вулко Нејковић из Копривштице	800 овнова	400	гроша

7. IX	1842.	Вулко Нејковић из Копривштице	1.010 овнова	505	гроша
7. IX	1842.	Вулко Нејковић из Копривштице	80 јагањаца	20	гроша
9. IX	1842.	Панча Николић из Копривштице	638 овнова	314	гроша
10. IX	1842.	Борђе Панчовић из Пазарцика	19 мршавих свиња	91	гроша
16. IX	1842.	Васил Манчовић из Батака	96 мршавих свиња	480	гроша
17. IX	1842.	Бенча Петковић из Копривштице	800 овнова	400	гроша
17. IX	1842.	Бенча Петковић из Копривштице	780 овнова	390	гроша
26. IX	1842.	Никола Недељковић из Копривштице	1.003 овна	501,20	гроша
26. IX	1842.	Никола Недељковић из Копривштице	600 овнова	300	гроша
26. IX	1842.	Никола Недељковић из Копривштице	600 овнова	300	гроша
3. X	1842.	Њагул Павловић из Копривштице	911 овнова	455,20	гроша
3. X	1842.	Њагул Павловић из Копривштице	778 овнова	389	гроша
23. XI	1842.	Лулчо Ненковић из Копривштице	93 мршаве свиње	475	гроша
23. XI	1842.	Лулчо Ненковић из Копривштице	90 мршавих свиња	450	гроша
23. XI	1842.	Лулчо Ненковић из Копривштице	67 мршавих свиња	335	гроша
28. IV	1843.	Данча Тодоровић из Копривштице	923 овна	461,20	гроша
28. IV	1843.	Хаџи Најден Вулковић из Копривштице	782 овна	391	гроша
28. IV	1843.	Асан Рустемовић из Пирдопа	63 вола и 105 крава 1 јарац		
28. IV	1843.	Буро Х. Јовановић из Златице	910 овнова	455	гроша
29. IV	1843.	Најден Беновић из Копривштице	1.080 овнова	540	гроша
30. IV	1843.	Нено Матов из Пазарцика	1.314 овнова	657	гроша

1. V	1843.	Тодор Рајков из Панаџуришта	1.106 овнова	553 гроша
1. V	1843.	Најден Беновић из Копривштице	1.000 овнова	500 гроша
1. V	1843.	Најден Беновић из Копривштице	1.119 овнова	554 гроша
1. V	1843.	Најден Беновић из Копривштице	715 овнова	357.20 гроша
3. V	1843.	Некола Станковић из Копривштице	707 овнова	352.20 гроша
3. V	1843.	Јовко Мијаловић из Копривштице	700 овнова	350 гроша
3. V	1843.	Панџа Хаџи Јолу из Панаџуришта	801 ован	400,20 гроша
3. V	1843.	Данча Николић из Копривштице	1.020 овнова	510 гроша
3. V	1843.	Данча Николић из Копривштице	1.003 овна	501,20 гроша
3. V	1843.	Данча Николић из Копривштице	1.020 овнова	510 гроша
3. V	1843.	Никола Десовић из Копривштице	2.500 овнова	1.300 гроша
3. V	1843.	Тодор Јанчо из Копривштице	900 овнова	450 гроша
3. V	1843.	Луљчо Ганчов из Копривштице	900 овнова	450 гроша
3. V	1843.	Луљчо Ганчов из Копривштице	1.400 овнова	700 гроша
3. V	1843.	Вулко Х. Најденов из Копривштице	603 овна	301.20 гроша
3. V	1843.	Вулко Х. Најденов из Копривштице	1.056 овнова	528 гроша
3. V	1843.	Хаџи Најден Вулковић из Копривштице	1.569 овнова	784 гроша
3. V	1843.	Данчо Николић из Копривштице	100 овнова	50 гроша
3. V	1843.	Вулко Х. Најденовић из Копривштице	1.050 овнова	524 гроша
3. V	1843.	Стојан Вулков из Копривштице	784 овнова	392 гроша
3. V	1843.	Генча Данчовић из Копривштице	776 овнова	389 гроша

7. V	1843.	Стајко Тодоровић из Копрившнице	2.726 овнова	1.358 гроша
7. V	1843.	Дајча Стојковић из Копрившнице	811 овнова	405,20 гроша
7. V	1843.	Јован Даскал из Копрившнице	973 овна	486,20 гроша
7. V	1843.	Данча Стојковић из Копрившнице	811 овнова	405,20 гроша
8. V	1843.	Данча Николић из Копрившнице	800 овнова	400 гроша
10. V	1843.	Лало Јовановић из Пирдопа	783 јарца	391,20 гроша
10. V	1843.	Нено Недељковић из Панабуришта	290 јараца	195 гроша
10. V	1843.	Стојан Ненковић из Панабуришта	239 јараца	119,20 гроша
10. V	1843.	Данча Николић из Копрившнице	237 овнова	118,20 гроша
15. V	1843.	Тодор Најденовић из Филиба	652 јарца	326 гроша
15. V	1843.	Тодор Најденовић из Филиба	655 јараца	327,20 гроша
15. V	1843.	Тодор Најденовић из Филиба	643 јараца	321,20 гроша
15. V	1843.	Тодор Најденовић из Филиба	623 јарца	311,20 гроша
2. VI	1843.	Хаџи Димитрије Тодоров из Копрившнице	570 јараца	285 гроша
12. VI	1843.	Рашко Атанасковић из Копрившнице	1 коњ	10 гроша
20. VIII	1843.	Петко Берданов из Копрившнице	776 овнова	388 гроша
2. X	1843.	Манча Гроздановић из Панабуришта	770 овнова 40 ока вуне	385 гроша 41,20 гроша

За увид у спољнополитички промет ситном стоком између Србије и суседних турских провинција заједно са Цариградом узели смо податке из 1842. и 1843. зато што сматрамо да ове две године пружају најпотпуније податке, а донекле могу послужити и као мерило на основу којег се може донети закључак о количинама извезене ситне стоке у Турску. Уз то треба нагласити да бугарски трговци нису извозили стоку из Србије у Турску само

преко Пандиралског Ђумрука него такође преко Алексиначког³³ и Вршке Чуке,³⁴ али су то биле незнатне количине које нису знатније утицале на обим извоза. На основу података из протокола Пандиралског Ђумрука за 1842. произлази да су извезена 51.422 овна, 10.185 коза и 536 мршавих свиња, а 1843. године 33.881 ован, 5.462 козе, 63 вола и 105 крава. Ако се зна да је за сваког овна, овцу или козу наплаћивана такса од пола гроша, а за сваког вола, краву или свињу по 5 гроша, онда се може закључити да је Србија остваривала око 40—50 хиљада гроша годишњег прихода од промета ситном стоком. Та трговина између Србије као произвођача и Цариграда с турским суседним провинцијама као потрошача, у којој су бугарски трговци учествовали као посредници, развијала се на обострану корист. Србија је имала двоструку корист: преко извоза на турско тржиште имала је могућност да пласира вишак сточних производа на инострано тржиште, а са друге стране да наплаћивањем разних такса за извоз оствари веома значајне приходе. Међутим, највише користи имали су бугарски трговци који су не само остваривали значајне личне приходе него им је растао и углед код турских власти; оне су разним повластицама стимулисале ове трговце и давали им фермане који су им омогућавали да слободно тргују по целој царевини.

Чести контакти бугарских трговаца са званичним представницима српске државе (с месним властима у појединим градовима, или с пограничним органима) омогућавали су им да створе пословне везе на обострану корист и да савладају поједине тешкоће које су се јављале при обављању послова. То се посебно одражавало у погледу тешкоћа које су им стварале турске пограничне власти и закупци беглука приликом пребацивања стада преко српске границе. На почетку својих трговачких делатности, бугарски трговци су прве пословне везе одржавали с представницима српских власти који су се бринули за одржавање реда на пијацима, или са Ђумрукцијама који су надзирали прелазак границе. Кад су доцније постали познати трговци, а њихови се послови развили толико да су представљали значајан чинилац у трговини између Србије и Турске, они су успоставили пословне везе и с највишим телима српске државе. То су били Попечитељство промишљености, Попечитељство финансија и Попечитељство иностраних дела, па чак и кнез Александар Карађорђевић; од њих су тражили посредовање код турске владе да би се отклониле тешкоће које су биле последице злоупотреба турских власти или купаца беглука приликом терања стада у Цариград. Бугарски сточарски трговци развијали су послове са Србијом на основу одредаба Хати-

³³ Архив Србије, Фонд Београдског Ђумрука инв. бр. 471; извод из протокола Алексиначког Ђумрука од 1. XI 1843. до 30. IV 1844.

³⁴ Архив Србије, Фонд Казначејства ф. XVII, бр. 7/1843; протокол Ђумрука Вршке Чуке од 1. маја 1843. до 1. XI 1843.

шерифа из 1830. и 1833, као и на основу повластица или фермана које су добијали од турских власти и који су им јемчили одржавање нормалних трговачких веза са српском државом. Међутим, честе промене турских пограничних службеника који су по обичају користили свој положај да би се што више обогатили, као и закупаца беглука који су желели да за време трајања закупа прикупе што више новца, стварали су озбиљне тешкоће бугарским трговцима. Тада су се они обраћали српским властима за помоћ да их заштите од злоупотреба самовоље турских пограничних власти или закупаца беглука. Тако се на пример десило средином маја 1847. кад су их у Пироту пресрели закупци беглука и захтевали да плате таксу за сву стоку купљену у Србији уколико намеравају да несметано продуже пут за Цариград. Трговци су одмах о томе обавестили пандиралског Ђумрукцију и затражили да посредује код српске владе да им она помогне да буду ослобођени плаћања беглука. О томе је Попечитељство финансија обавестило Попечитељство иностраних дела 3. јуна 1847: „Речени Ђумрукција послао је Попечитељству финансија до сада два оригинална писма истих трговаца по том предмету писана му захтевајући да ангажује српског капућехају код турске владе у Цариграду, да би заплена стока бугарских сточарских трговаца била ослобођена од плаћања беглука и Ђумрука код турских Ђумрукција, како би слободно и несметано продужили пут за Цариград.“³⁵ После тога је турска влада преко свог представника у Цариграду обавестила нишког пашу да посредује код месних турских власти и закупаца беглука да ослободе заплена стоку и омогуће трговцима да наставе пут. О постигнутом споразуму с турском владом, Попечитељство иностраних дела обавестило је Попечитељство финансија 19. јуна 1847: „Попечитељство иностраних дела послало је данас г. Паши Нишком, да се ова злоупотребленија дигну. И како је по својој прилици турска власт по овом делу нужно иследование учинила; то се овим Попечитељство финансија умољава, да оно о овоме преко горереченог Ђумрукције трговце вопросне о томе извести ради њиховог знања.“³⁶

До највећих неспоразума око поштовања одредаба Хатишерифа из 1830. и 1833. и стечених повластица бугарских трговаца дошло је с турским пограничним властима и закупцима беглука у 1850. и 1852. години. Средином маја 1850, бугарски трговци су са својим стадима прешли српску границу да би их преко лета напасали по планинским суватима на турској територији, али тек што су прешли границу наишли су закупци беглука и захтевали од трговаца да плате беглук. Стога су се трговци Нај-

³⁵ Архив Србије, Попечитељство промишљености ф. IX, бр. 11/1847, П. Н. 1744. од 3. јуна 1847.

³⁶ Архив Србије, Фонд Попечитељства промишљености ф. IX, бр. 11/1847, П. Н. 1141 од 19. јуна 1845; извештај Попечитељства иностраних дела.

ден Бејков, Дончо Николовић, Неша Николовић, Стојан Батула, Брајко Влков, Дејан Пенчо, Ади Оглу, Тодор Рајковић, Најдан Калчо Оглу, Динчо Стојковић, Јосиф Белопита, Филип Николовић, Пандил Петровић, Никола Десов и Дедо Динча обратили кнезу Александру 16. маја 1850: „Пошто смо височајше таксе тамо честно изплатили, овамо смо их без сваке сумње дотерали. — Опазивши сада беглугије Пиротске и Софијске такова, а тескере оне кое одтуда имамо, никако нећеду да признају, но од нас захтевају да беглук десетак т. е. од брава едан дамо узаптити. Наши дедови и очеви водили су, а и ми као њихови наследници водимо знатну трговину са овновима одавде из Србије за Цариград. Несумљиво, да и Вашој Светлости ние ово обстојателство непознато. И као овакви трговци именуемо се турским речима „заирцис стамболски“³⁷ за то: што овакве овнове највише за потребу царску и Правителствену дотерујемо у више хиљада у Цариград, по чему имамо и почасни ферман од цара на то, да никада ни паре не морамо плаћати, ни за беглук.“³⁸ Међутим, против њихових привилегија били су и закупци беглука и царске ђумрукције који су захтевали од бугарских сточарских трговаца да они плате и беглук и ђумрук за сву стоку купљену у Србији: „Но сад нам се у овоме показала противна невоља над овим овновима, као и јагањцима, кое смо досада куповали овде у Србији за трговину пред поменутог рода т. е. намеравају нам закупци беглука у Пироту, као ортаци Тодор Десов, Илија Коблешков и Стеван Топал Оглу узети на сву стоку из Србије беглук, као и ђумрукције Нишевачког ђумрука, по томе: што веле, да се речени свевисочајши ферман односи само на стоку реченога рода трговине наше ону, коју у области Турског царства купимо, а никако на ону, коју у Србији скупљамо.“³⁹

Међутим, посредовање Константина Николајевића, кнежевог представника у Цариграду код турске владе, није овог пута омогућило да се савладају све тешкоће које су се појавиле у току преговора с надлежним турским представницима. Требало је да прође неколико месеци док је Николајевић добио везирово писмо за нишког и софијског пашу, од којих се захтевало да наред својим потчињенима да не ометају бугарске трговце у њиховим пословима. Да се следеће године не би поновио такав случај, Николајевић је позвао трговце док су боравили у Цариграду и предао им препис везировог писма које ће их заштитити од турских ђумрукција и закупаца беглука. Међутим, сви предузети кораци да се на време спрече све непријатности при пословању бугарских трговаца стоком остали су без резултата и у

³⁷ Заирције стамболске, снабдевачи Цариграда.

³⁸ Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, И. одељење ф. VI, бр. 85/1852; молба бугарских сточарских трговаца од 16. маја 1850. упућена кнезу Александру Караборџевину.

³⁹ Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, И. одељење ф. VI, бр. 85/1850.

следећој години. О томе је пандиралски Ђумрукџија обавестио Попечитељство финансија 18. априла 1852: „Еснаф Балканџијски послао е од свое стране четири одабрана главна трговца, а имено Дончу Николића и Станоју Стојановића из Копривштице, Дејана Пенчовића и Недељка Симоу из Панаџуришта, пашалука Филибијског, да Ђумруку овом саопште због беглугџија, како их је овај нападао, и код паше филибијског оптужио. Са некаквим мехчу писаним ферманом⁴⁰ захтевао да му еснаф Балканџијски за 1850. и 1851. годину за 45 хиљада овнова кои су из Србије истерали, чрез горе означене две године 90 хиљада гроша беглука параси наплати.“⁴¹ Пошто се у последње две године поновио поступак пограничних турских власти и закупаца беглука, Николајевић је желео да тачно утврди због чега се то дешава. После неколико званичних писмених представки турском Министарству иностраних дела и Министарству финансија, он је сазнао да је закупац беглука за Румелију од 1850. био касаб-баша цариградски Осман-ефендија, односно старешина цариградског еснафа, који из конкурентских разлога није имао рачуна да се у Турску увози стока из Србије пошто конкурише турским трговцима који купују стоку у границама отоманске државе, али по скупљој цени. Стога се Осман-ефендија обратио највишим телима турске државе и тражио да се не дозволи увоз из Србије зато што је стока купљена у Србију јевтинија за 10 посто од оне која се купује у границама царства. То је управо био процент који су турски трговци били обавезни да плаћају као беглук приликом куповине стоке у Турској. Овај касаб-башин захтев поштаго је жељене резултате, што се може утврдити на основу понашања министра иностраних дела турске владе према представнику српске владе на Порти, који је неколико пута посредовао да спречи самовоље пограничних турских власти и закупаца беглука, али су сви покушаји били узалудни, а на писмене представке није стизао никакав одговор.⁴²

Требало је да пробу готово две године упорних Николајевићевих настојања код највиших турских установа да би се пронашао пут како заштитити стечена права бугарских трговаца приликом извоза стоке из Србије. То му је најзад пошло за руком захваљујући посредовању турског министра финансија који је новом одлуком потврдио ранија права и привилегије бугарских сточарских трговаца. У писму које је Михтар-бег, турски министар финансија, упутио „Његовој Светлости књазу српском Александру Караборџевићу од 5 мухарема 1269 (6. октобар 1852),“ стајало је следеће: „На молбу капућехаје Ваше Светлости овде

⁴⁰ Мехчу писани ферман, ферман са царским (султановим) печатом.

⁴¹ Архив Србије, Фонд Попечитељства промишљености ф. I, бр. 116/1852. од 18. априла 1852; извештај Пандиралског Ђумрука Попечитељству финансија.

⁴² Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, И. одељење ф. VI, бр. 85/1852.

наодећи се, да се на овце, кое се из Србије у Цариград терају ондалук,⁴³ не узимле, Његово Величество и Велики Мецлис решили су ову ствар на следећи начин. Да се од стране правитељства Ваше Светлости таквим трговцима који за тецај едне године из Србије за Цариград овце терају, тескера изда, и да се у исту стави лично описаније и имена таквих трговаца, како им онда не би нико ондалук узимати могао и да ови исту тескеру буду дужни Нишком мутесарифу⁴⁴ показати, па да ови у исту тескеру и турски на ту тескеру забележе и тако свуда до Цариграда, где буду прошли забележиће се, само турски на показану тескеру, па кад пристигну у Еди Куле (Седам Кула) тескере ће им се прегледати и допустити да своје овце продају.⁴⁵ Постојала је сумња да су бугарски трговци на путу за Цариград продавали стоку купљену у Србији по другим градовима, или су домаће овце мешали са увезеним како би избегли плаћање беглука. Да би се одстраниле ове сумње, турске власти су тражиле од српских власти да бугарским трговцима приликом преласка границе издају документа с личним описом сопственика стада и о броју извезене стоке како би надлежни представници турске власти могли вршити контролу.

Међутим, ни овај споразум између представника турске и српске владе о начину извоза стоке из Србије у Цариград није био дугог века, јер су бугарски трговци могли на миру обаљати своје пословање само пет-шест година. Томе је можда допринео и кримски рат 1853—56, кад је и Балканско полуострво било део ратног подручја, али већ почетком лета 1858. морали су бугарски трговци затражити помоћ од српске владе да посредује код Порте пошто су опет били изложени насртајима беглукција: „Пре кратког времена имајући препреку у нашој трговини са живом стоком, — ер су нам Беглукције узаптивши е — казали, да ћеду од наше стоке коју смо ми из Србије у Бугарску претерали, Беглук да узму, — ми смо се писмом на Г. Директора Полу-Карантина Пандиралског обратили, молећи га са совет, како у твом случају да поступимо; исти Г. нам е поред одговора свог под 26. маја ове године датираног, и копије предписаније Високославног Попечитељства финансија, први под 13. Новембра 1852. године П.Н. 4455, а втору под 2. Децембра 1852. године П.Н. 4647 датиране, испратио советујући нам, да се ми по таквима управљати имамо. — Примивши поменуће копије ми смо непримено сходно у таквој изложеној Наредби поступили и Свидетелства за нашу из Србије у Бугарску претерану стоку код Бумрука Пандиралског набавили и тако под 5. Јунија тек. год. добавивши, заједно са Прошенијем нашем Честитом Мутесарифу Ни-

⁴³ *Ондадук*, десетина.

⁴⁴ *Мутесариф*, срески начелник.

⁴⁵ Архив Србије, Фонд Попечитељства промишљености ф. I, бр. 116/1852; превод писма турског министра финансија кнезу Александру Караборвенићу.

шком поднели, молећи га: Да би исти на основу поменутог Свидетелства нашу стоку на миру оставио — те Ваше хваљено Попечитељство најпокорније молимо: Да би Оно познатим му путем подејствовати благоизволило: Како би ми од давања Беглука на купљену стоку из Србије, у будуће ослобођени могли: и, — да не би за сад пропасти морали, — Ер е сада поменутој узапђеној стоци време да е у Цариград гонимо.“⁴⁶ Ову представку су Филип Н. Чиповић, Кумча Димитријевић и браћа Донча и Неша Чиповић, сви из Копривштице, упутили Попечитељству иностраних дела 19. јуна 1859, молећи га да оно посредује код Порте како би се спречиле злоупотребе турских беглукција и турских Бумрукција. Турске надлежне власти су и овог пута избегавале да пруже задовољавајући одговор српској влади. После годину дана прегањања и договарања, турска влада је у јуну 1859. саопштила представнику српске владе да су Велики Меџлис и султан донели одлуку да су једино Срби који тргују ситном стоком из Србије с Цариградом ослобођени плаћања беглука и бумручке таксе при извозу стоке из Србије, а сви остали сточарски трговци су обавезни да плаћају беглук и бумрук по турским прописима.⁴⁷ Сигурно је да српска влада није била задовољна овим одговором, па је продужила да шаље представке Порти да би она прихватила ранији споразум о трговини ситном стоком између Србије и Турске пошто је то питање било тесно повезано с њеним основним правима по Хатишерифу из 1830. и 1833. године.

Бугарски сточари трговци који су одржавали трговачке везе с Кнежевином Србијом били су претежно родом из прибалканских градића средње Бугарске, у подножју планинског венца Средње горе који раздваја јужну од северне Бугарске: из Копривштице, Панаџуришта, Пирдопа, Калофера, Златице, Сопота, Батака и других места. Природне погодности омогућавале су становништву да по оближњим падинама гаји велики број оваца и коза, које су затим продавали у Цариграду пошто је тамошње муслиманско становништво користило за исхрану искључиво овче и козје месо, а затим сир и масло. Трговина ситном стоком особито се развила крајем XVIII и почетком XIX века, кад је Цариград имао преко 500.000 становника и велики број војске за чију је исхрану требало набавити огромне количине меса и млечних прерађевина. Пошто гајење ситне стоке у Турском Царству није задовољавало све веће потребе Цариграда, бугарски трговци су за његове потребе куповали стоку у суседним земљама, између осталих и у Србији. Због значаја који су бугарски сточари имали у снабдевању цариградског становништва и војске, турска влада им је додељивала разне привилегије

⁴⁶ Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, И. одељење ф. IV, бр. 51/1859.

⁴⁷ Архив Србије, Фонд Попечитељства промишљености ф. I, бр. 13/1859, П. Но 1793 од 22. јула 1859.

и повластице, а најистакнутији су добили чак и царске фермане да могу слободно трговати по целој царевини и суседним земљама. Сви сточарски трговци, тзв. „балканције“, били су окупљени у „Целебцијски еснаф“ у Цариграду који се бринуо о снабдевању главног града месом, месним и млечним производима. Постигнутим успехом у трговини, бугарски трговци су стекли велика богатства и углед код турских власти, а то им је омогућавало веома значајну улогу у кругу „бугарске емиграције“ која је имала добре везе са угледним личностима турског режима и са представницима великих сила, те била на челу бугарског народног препорода у првој половини XIX века. О томе М. Арнаудов каже: „Ове Чолаковце, лиферанте најбољих овнова за двор и најјукуснијег меса за војску, поштовали су паше и министри, а имали су приступ чак до султана као и беглучки потомци из Котела. Тако је, Стефан Богориди достигао висок положај у државној служби, необичан за немуслимане.“⁴⁸ Бугарски сточарски трговци су имали веома значајну улогу у доба бугарског народног препорода зато што су им њихови послови омогућавали да упознају живот и развој суседних јужнословенских и балканских народа, а својим богатством су допринели да се оснује велики број културно-просветних установа које су имале огромну улогу у просветном, политичком и националном развоју бугарског народа.⁴⁹ Овај друштвени положај омогућио је целебцијама да буду независни у односу према турским месним властима, а тиме су истовремено штитили људска и национална права народа.⁵⁰ Тако је на пример Цветко Хади-Георгијев, сточарски трговац из Панаџуришта, још 1818. штампао у Будиму календар на бугарском језику, а Влко Чалков, познат сточарски трговац из Копривштице, у свом родном месту је још 1837. подигао школу за бугарску децу: „Живот целебција или беглугија био је веома занимљив не само у погледу деликатне и ризичне трговине него и зато што су они били и носиоци бугарске народности и налазили се међу првим борцима нашег народа за духовни и економски препород.“⁵¹

Бугарским сточарским трговцима пружила се такође могућност да буду посредници и веза између српског и бугарског народа за време бугарског народног препорода, и то са оног дела Бугарске који је имао значајну улогу у раздобљу националног буђења, а исто тако и шездесетих и седамдесетих година XIX века у време националноослободилачке борбе против турског феудалног система. Чести доласци у Србију, где су се због послова задржавали два до три месеца током године, пружили су могућ-

⁴⁸ М. Арнаудов, *Неофит Хиландарски-Бозвели, живот, дело епоха*, 1, Софија 1971, 461.

⁴⁹ М. Арнаудов, *Творци на бугарското възраждане, том први възраждане*, Софија 1969, 11.

⁵⁰ И. Ирдановъ, *История на бугарската гъговия до освобождението*, Софија 1938, 212.

⁵¹ И. Ирдановъ, *нав. дело*, 211.

ност бугарским трговцима да успоставе веома успешне пословне везе са српским трговцима и сточарима, а путујући из места у место по Србији могли су да се упознају са животом српског народа, с његовим политичким, националним и културним развојем. Међутим, највише су допринели развоју културно-просветних и политичких веза и сарадње између српског и бугарског народа у доба уставобранитељске владе, кад је Цариград постао средиште бугарског народног препорода у коме су они имали истакнуту улогу. Иначе је културно-просветни и политички живот у Србији био развијен до тог степена да је она била спремна да пружи помоћ осталим суседним јужнословенским и балканским народима. Тада су црквено-школске општине и поједина лица из прибалканских градића Средње горе почели да шаљу молбе разним установама Кнежевине Србије — Попечитељству просвете, београдском митрополиту, па и кнезу Александру Карађорђевићу — да им пошаљу књиге за бугарске школе или да приме бугарске баке на школовање у Србији.

*Бугарски трговци на панађурима у Кнежевини Србији
у доба уставобранитеља*

У првим годинама после ослобођења, у Србији се није много посвећивала пажња иностраним трговцима, занатлијама или посетиоцима сајмова и панађура, него је млада држава била више окренута унутрашњој трговини и домаћим посетиоцима. До промене је дошло тек после доношења прве Уредбе о панађурима у Кнежевини Србији 1839, што се најбоље види из категоризације панађура по месту њиховог одржавања и временском трајању. Тако су на пример панађури који су били одређени претежно за унутрашњу трговину и за домаће посетиоце одржавани по мањим местима и трајали су до три дана, док су панађури које су посећивали инострани трговци и занатлије одржавани по већим местима, седиштима округа и познатим привредним средштима, а трајали су по пет дана.⁵² По местима где су одржавани већи панађури или вашари биле су саграђене зграде од тврдог материјала и издаване под најам трговцима и занатлијама за време трајања панађура. Подизане су и привремене бараке и шатори да би било довољно простора за све заинтересоване учеснике без обзира на то да ли су долазили из земље или иностранства.⁵³ После одржаног панађура, комесар панађура био је дужан да најпре поднесе извештај Попечитељству финансија о току његовог одржавања, броју посетилаца и купопродаји разних роба, производа и стоке, а затим извештај окружном начелнику

⁵² Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, Посебно издање САНУ, Историјски институт, Београд 1964, 284.

⁵³ Н. Вучо, *нав. дело*, 284.

у чијем је рејону одржан панаџур. Захваљујући подацима које су комесари подносили својим претпостављенима могућно је пратити ток и постигнуте резултате на панаџурима у Србији, а посебно се може видети присуствовање бугарских трговаца, занатлија и осталих посетилаца.⁵⁴ Подаци које су комесари наводили у својим извештајима били су дати сумарно тако да се из њих може једино утврдити какав је био промет, из којих су места долазили инострани трговци и занатлије, имена закупца дућана и слично. На основу комесарских извештаја⁵⁵ и неких дописа у *Србским новинама* из маја 1847. може се закључити да су бугарски трговци и занатлије најчешће посећивали панаџур у Ђуприји и Зајечару, а највише посетилаца је било из Видина, Габрова, Филипоља (Пловдив) и Сопота. Пошто нисмо успели да преко извештаја које су подносили комесари панаџура прикупимо више података о бугарским трговцима, занатлијама и посетиоцима, потражили смо ове податке у протоколима Ђумручких прихода у којима је био регистрован увоз производа из Бугарске у Србију. Бугарски трговци и занатлије су најчешће прелазили преко Ђумрука Кладовског, Радужевачког, Пандиралског и Вршке Чуке. Видински трговци и занатлије су најчешће посећивали зајечарски панаџур који се одржавао на празник Усекованија св. Јована од 29. августа до 3. септембра. Тако су на пример донели робу трговци из Видина: Цека Пешовић 26 туцета кривих чешљева, 15 топова конца, 916 топова гајтана вуненог, 3 топа басме, 1 чифт калчине од сукна, 5 тестета бритве прсте, 7 чифта пафти и 4 комада гривне сребрене, затим Тодор Вучков, такође из Видина, 4 комада гуњева кратких, 1 тесте повеза вунених, 40 аршина ширита памучног, 20 аршина платна памучног и две кошуље од платна; Камен Стаменков, трговац из Видина, 141,5 топ конца трапазана црног, 106 ока дувана простог, 2 комада секира, 3 елека од абе, 2 гунца кратка, 1 чакшире сукнене, 2 пара тозлука и топ ширита; Јован Димовић 34 чифте минђуша сребрених, 4 чантре сребрене, 2 прстена сребрена и 30 старих минђуша. Највише је донео Митар Јоџин: 5 топова шајака, 15 топова конца црног трапазана, 10 топова гајтана од плаве вуне, 41 комад гуњаца кратких, 20 чакшира од сукна, 6 фершина, 3 јелека, 18 калчица од сукна, 1 цубе бело сукнено, 6 чифта тозлука од сукна, 1 тесте ножева и 17 теста бритава.⁵⁶ Поред производа од метала и вуне, видински трговци су на зајечарском панаџуру често продавали и прерађевине од коже. Тако је Стојан Станчев донео 121 комад кожа јагњећих штављених, 121 калем конца, 36 кожу-

⁵⁴ Архив Србије, Фонд Попечитељства внуртних дела, П. одељење ф. IX, бр. 157 од 10. септембра 1846; извештај комесара Зајечарског панаџура.

⁵⁵ Архив Србије, Фонд Попечитељства внуртних дела, П. одељење ф. X, бр. 166/1846. и *Србске новине* бр. 4, Београд 13. I 1848; допис „Преглед резултата одржаних панаџура у Кнежевини Србији у току 1847. године“.

⁵⁶ Архив Србије, Фонд Казначејства ф. XV, бр. 1/1842; протокол прихода Радужевачког Ђумрука за 1841/1842.

ха кратких и уређених, 23 комада тахте јагњеће, а Мика Ценовић 65 комада кожа јагњећих штављених, 5 комада кожа од творова, 16 репова лисичијих, 20 комада кожуха кратких уређених, 9 комада тахте јагњеће и 1,5 мала тиршана.⁵⁷

Бугарски трговци и занатлије били су такође чести посетиоци и Њупријског панађура који је одржаван сваке године на дан Св. тројице. У извештајима панађурских комесара налазимо имена габровских трговаца и занатлија који су продавали чувене габровске производе, на пример Риста Пенков, Васил Јовков и Кесер Јовановић. Њихова имена смо пронашли у комесаровим извештајима Попечитељству финансија као закупца дућана на панађуру, а податке о роби коју су продавали утврдили смо из протокола Радужевачког Ђумрука. Кесер Јовановић је прешао у Србију 16. маја 1841, неколико дана пре почетка панађура у Њуприји, и донео 40 ока папушијског еспапа, 450 тестета бритви, простих и различитих, 150 тестета кесера, 18 комада дивита од пиринца, 375 тестета ножева разних, 90 комада маказа, 10 тестета огњила простих, 12 комада букагија коњских, 138 икона великих и малих, 50 комада бешлука памучних, 5 комада бешлука свилених и 7 повеза памучних.⁵⁸ Најчешће закупца дућана на Њупријском панађуру био је Риста Пенков из Габрова, чије се име најчешће налази у извештајима. Податке о роби коју је продавао и на коју је платио дажбину прикупили смо из протокола Радужевачког Ђумрука. У Србију је стигао 18. маја 1841. и донео следеће: 550 комада маказа малих, 100 комада кесера, 15 аршина, 200 комада бритви простих, 20 комада букагија, 240 комада ножева по два у канији малих, 850 комада ножева по два у канији средњих, 545 комада ножева по два у канији малих, 60 комада ножева по два у канији великих, 170 комада ножева балугцијских, 23 комада икона разних величина, 40 комада икона малих, 32 бешлука вунених, 29,5 тестета повезица и 9 комада ашчијских тахти.⁵⁹ Кад је Пенков идуће године дошао у Србију, на Радужевачком Ђумруку му нису појединачно пописали сву робу, него су проценили да она вреди 4.001 грош чаршијски и наплатили му 120 гроша царине.⁶⁰

Привредни развитак Кнежевине Србије је из године у годину све јаче подстицао слободну размену производа између произвођача и потрошача. Панађури су већ средином XIX века заузеле веома важно место и на унутрашњем и на иностраном тржишту преко иностраних трговаца и занатлија који су долазили на панађуре у Србију. Најистакнутије место за бугарске трговце био је зајечарски панађур, чему су много доприносиле

⁵⁷ Архив Србије, Фонд Казначејства ф. XV, бр. 1/1842.

⁵⁸ Архив Србије, Фонд Казначејства ф. XV, бр. 1/1842, редни бр. од 16. маја 1841.

⁵⁹ Архив Србије, Фонд Казначејства ф. XV, бр. 1, ред. бр. 197 од 18. маја 1841.

⁶⁰ Архив Србије, Фонд Казначејства ф. XV, бр. 1/1842.

и веома повољне саобраћајнице преко Вршке Чуке, па се за кратко време могло из Видина и околине стићи у Зајечар. Управо због врло развијених привредних веза између источне Србије и бугарског становништва из Видинског пашалука, српска влада је средином XIX века била заинтересована да се бугарским трговцима, занатлијама и посетиоцима омогући долазак на зајечарски панађур без икаквих законских формалности при преласку турске границе, па је у том погледу предузела кораке код турских власти. Тако је дошло до споразума између српске владе и видинског валије Али Риза-паше. Средином јула 1851, начелник округа крајинског обавестио је српско Попечитељство иностраних дела да је примио турско писмо за видинског валију Али Риза-пашу и да га је послао у Видин. Није прошло много времена, а већ је 5. августа 1851, на три недеље пре почетка зајечарског панађура, стигао из Видина одговор Попечитељству иностраних дела од видинског валије: „У одговору на уважајемо писмо Ваше имам част извести Вас, да сам народ ово страни и трговце о оном расположењу Вашем, по коме ће желећи на зајечарски панађур ићи, на Вршкој Чуки прелазити моћи и у сведеније надлежним поставио.“⁶¹ Какав је одјек имало ово успело посредовање српске владе код видинског валије могу потврдити извештаји комесара зајечарског панађура начелнику округа црноморског од 5. септембра и Попечитељству унутрених дела Кнежевине Србије од 18. септембра 1851. Тако у извештају под тачком 4 стоји: „Овогодишњи панађур много знатнији и напреднији од свију прошлорочишњих био, ер на истом, како продаваца са разним Еспапом дошло било, као што е о томе у 1 тачци овог извештаја споменуто, тако и купаца, а много народа као што е 2. ов. мес. 5.000 људи имало, чему е доста принело и то што е Бугарима на састанку Вршке Чуке пролазак дозволен био и према множини дућанских трговаца и донешеног Еспапа, врло е добар пазар био, а обстојателства се таква показују да ће од сад све бољи и напреднији бити почем е много Народа Бугарског сумњајући о дозвољенију преко Вршке Чуке, изостало доћи.“⁶² У извештају Попечитељству унутрених дела, начелник је навео: „Панађур је посетило око 5.000 људи. Било је дућана из Видина. Стоку су куповали трговци из Бугарске. На панађур овај прешло је преко састанка Вршке Чуке 280 душа из Бугарске, а да им је из раније познат био прелаз много би их више било.“⁶³ Посредовање српске владе показало се веома корисно, јер се посета на зајечарском панађуру знатно повећала. Српска влада је следеће године већ у јуну предузела кораке код видинског валије да би

⁶¹ Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, И. одељење ф. I, бр. 215 од 8. августа 1851.

⁶² Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, И. одељење ф. VII, бр. 9 од 5. септембра 1851.

⁶³ Архив Србије, Фонд Попечитељства унутрених дела, И. одељење ф. XI, бр. 23 од 18 септембра 1851.

на време издао наређења турским пограничним и бумручким властима на Вршкој Чуки да Бугаре слободно пропуштају на овај панађур. На основу других података из Архива Србије види се како је српска влада 1854. и 1855. извршила припреме за долазак Бугара на панађур у Зајечару. Најпре је Попечитељство иностраних дела 5. августа 1854. обавестило начелника округа црно-речког о одобрењу видинског валије: „Сали-паша видински валија писмом овим јавља Његовој Светлости, да је свим трговцима који би у Зајечар на вашар ишли заказано да преко састанка Вршке Чуке, који и до свршетка вашара отворен бити прелаз 12. августа 1854. године.“⁶⁴ С тим у вези је Попечитељство унутрених дела послало Попечитељству иностраних дела и надлежнима у карантину Вршке Чуке упутства како да поступају приликом преласка Бугара преко границе: „Поводом тим што е здравље у Турској, а особито Пашалука видинског и у Народу и у марви добро као што то доставља карантин Радујевачки у последњем извештају од 24. ов. месеца, Попечитељство ово на основу високајшег решења од 11. новембра 1850. године одобрило је, да се отвори лични прелаз трговаца и путника из Турске, који би желели Еспапе и производе своје овамо преносити за време трајања панађура Зајечарског, који ће се о Усекованију св. Јована држати. У смотренију живих говеда и њихових частица има се Карантин тачно управљати по условијама определеним у одношенију од 28. овог месеца из овде изложеног узрока.“⁶⁵

*Путовање кнеза Александра Карађорђевића кроз Бугарску
да би се састао са султаном у Казанлуку*

Иако путовање кнеза Александра Карађорђевића кроз Бугарску ради састанка са султаном Абдул-Мецидом у Казанлуку представља само појединост у културно-политичким везама између Бугара и Кнежевине Србије у доба уставобранитељске владе, оно је ипак веома значајно зато што се десило у тренутку кад су се везе с бугарским народом започеле развијати на основу *Начертанија* Илије Гарашанина, па је ово била прилика да српски владар успостави и непосредне додире са најистакнутијим личностима из тога дела Бугарске, тим пре што су већ постојале веома развијене пословне везе.⁶⁶ До овог путовања је дошло на иницијативу кнеза Александра који је желео да поздрави султана „при-

⁶⁴ Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, И. одељење ф. IV, бр. 63/1854.

⁶⁵ Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, И. одељење ф. IV, бр. 63/1854.

⁶⁶ К. Цамбазовски, *Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији у првој половини XIX века*, Valcanicu VI, Београд 1975, 186.

ликом његове посете северних провинција отоманског царства“.⁶⁷ Међутим, до сусрета није дошло у Рушчuku него у Казанлuku, варошици средње Бугарске, зато што је султанова маршрута морала бити измењена услед лошег времена и буре на Црном мору. На пут у Казанлук који је водио преко Крагујевца, Зајечара, Неготина, Радујевца, Видина, Рушчука и Габрова, кнез Александар је кренуо 12. априла 1846. После обиласка Кнежевине Србије, он се 23. априла око 9 часова укрцао у Радујевцу на пароброд и после три сата путовања стигао у Видин, где су га веома свечано дочекале турске званичне власти, а такође и представници хришћана, чланови бугарске општине. О томе су *Србске новине* писале у броју од 3. маја 1846: „Овде е Светлом Књазу нашем улазећег у видинско пристаниште поздравила са града пуцњава 21 топа, коме е поздраву следовао одпоздрав с вапора. Г. Агент Марко Добросављевић дошао е одма с едним турским чиновником и Светлога Књаза поздравио. Паша е видински едан дан пре тога отишао у Рушчук пред Његово Величество. И Г. Епископ месни дочекао е и поздравио нашега Књаза на обали кои е потом посетио г. Добросављевића у његов квартир, где су га опет више турских чиновника и хришћана посетили.“⁶⁸ После задржавања око три часа у Видину, кнез је наставио пут паробродом одмах после подне, па је поред Лом Паланке прошао око пола четири, а увече је у 8 кренуо веома рано тако је стигао пред Никопољ у 7 сати, да би већ у 11 часова био у Свиштову. За време краћег задржавања, кнеза су посетили истакнути турски и хришћански представници политичког и јавног живота, а затим је пут настављен у 3 сата после подне. У Рушчuku је кнезу такође приређен свечан дочек уз салве из 21 топа, а на обалу је изишао велики број становништва „обоега пола људи жељно свако видети Књаза Српскога“.⁶⁹ Кнеза је у пристаништу на пароброду поздравио дефтердар-ефендија који је раније стигао у Рушчук да би се побринуо о смештају кнеза и његове свите. Пошто се кнез искрцао са пароброда, он је најпре прошао кроз град у свечано окићеним кочијама, док су га уз пут поздрављали Турци и хришћани, а затим се сместио у „лепој новој кући чорбације Ресаве Петра“; његова свита је дошла смештај у неколико кућа уређених за ту прилику. Сутрадан 25. априла, кнеза су посетили епископ и виђени Турци и пожелели му добродошлицу у свом граду. Кнез је истог дана био обавештен да султан Абдул-Мецид због велике буре и невремена на Црном мору не може доћи у Рушчук, него ће се састанак одржати у Казанлuku: „Тога дана примио је Књаз наш известие да је Његово Величанство Султан 19. Априла пошао био из Цариграда и 16 сати возио се по мору, не могавши морским бурама о-

⁶⁷ Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842—1853; Посета кнеза Александра султану у Казанлuku*, Београд 1932, 96.

⁶⁸ *Србске новине* бр. 35, 3. мај 1846.

⁶⁹ *Србске новине* бр. 35, 3. мај 1846.

долети, да се вратио у Цариград и закључио е пут свој 25. априла сувим преко Едена предузети.⁷⁰ То је кнезу омогућило да се задржи у Рушчуку дуже од предвиђеног времена и да у недељу 28. априла присуствује свечаној литургији у цркви: „У недељу 28. Априла био е Светли Књаз наш са Својом свитом у цркви, која е била пуна људи обоџа пола. Црква е велика и богато украшена. Г. месни Епископ Синесион са обученим свештенством дочекао е Књаза пред вратима цркве и Књаз е при том целивао крст и еванђелие. На великим ектенијама помињали су Књаза. Литургију су служили на славенском езику, кое е реткост, а то због тога, што е свештенство овде као и у целој Бугарској грчко.“⁷¹ У току боравка у Рушчуку, кнез је разговарао с члановима Црквене општине и дознао да подижу нову школску зграду, па је за њено довршење дао свој прилог од 100 форинти цесарских: „Рушчучка општина почела е зидати велику школу, но због други потреба свои, ние могла довршити. Ово обстојателство дознавши Светли Књаз наш благоизволио е на дарение те школе през Представника свога 100 цес. општини из свое собственности подарити, за кои му е подарок, оно посредством депутације најтоплију благодарност изјавило.“⁷²

Најзанимљивији део путовања био је сувоземним путем од Рушчука, преко Трнова и Габрова за Казанлук, кад је имао могућност да буде у непосредној близини с бугарским народом и да се упозна с његовим културно-просветним, политичким и економским развојем. Према опширном извештају Државног совета, који је достављен Попечитељству иностраних дела о овом делу путовања кнеза Александра (састављач извештаја је вероватно био Јован Спасић, секретар Совета), пружа се могућност да се упозна културно-просветни и политичко-економски развитак овог дела Бугарске, као и етнички састав становништва у насељима кроз која се пролазило.⁷³ Кнез је кренуо из Рушчука 5. маја у три сата после подне, а свечано су га испратили многобројни грађани. После даљег путовања стигао је у пола десет увече у село Ветерник и ту преноћио, а затим сутрадан рано продужио пут. Око подне је био на ручку у селу Косову на реци Јантри, а већ у предвечерје прешао преко реке Росице и преноћио у селу Поликраште: „У том селу има 100 кућа све сами Бугари, една црква с едним

⁷⁰ Србске новине бр. 35, 3. мај 1846.

⁷¹ Србске новине бр. 36, 7. мај 1846.

⁷² Архив Србије, Попечитељство иностраних дела, И. одељење ф. II, бр. 82/1846.

⁷³ Постоје два извештаја о путовању кнеза Александра Караџорђевића кроз Бугарску да би се сусрео са султаном Абдул-Меџидом; први је у рукопису и налази се у Попечитељству иностраних дела, И. одељење ф. II, бр. 82, коме га је Совет доставио ради евиденције; на основу упоребења може се претпоставити да га је писао Јован Спасић, секретар Совета. Други примерак који је штампан налази се у Попечитељству иностраних дела, В. одељење ф. II, бр. 122/1846, где су истовремено и рачуни трошкова за кнежево путовање у Казанлук.

свештеником и една школа с едним учитељем и с 50 ученика."⁷⁴ Сутрадан 7. маја, кнез је прошао кроз села у близини познатог бугарског историјског града Трнова, и уз пут видео многе знаменитости из славне прошлости бугарског народа. „Прешавши Раковицу, која се мало ниже са Јантром саставља, дошао е у планине Трновске, на ком крају леже 2 стара манастира с десне стране Преображение, а с леве Света Тројица, оба задужбине Србског краља Бодина, кои се 11 столетија сам за краља прогласио. Шутујући кроз ту планину Трнову наилазило се на више места на калдрму, која е по својој прилици одавнашња, почем се ни најстарији житељи непоимају, ко и кад ју е правио."⁷⁵ У 8 сати је стигао у Трново и био свечано дочекан: „На по сата месни Муселим Хаци Мемед дочекао га е и допратио кроз упарабено у два реда, велико число житеља.“ У извештају се износе и подаци о Трнову, о његовом становништву и просветним приликама: „Трново лежи на едном брегу и има 2500 кућа од кои 1000 е христијански, а остале турске. Свега има око 10.000 душа, има едног митрополита, 6 цркава и 2 старе капеле, 2 школе бугарске и 1 грчку.“ Кнез је после подне с пратњом продужио пут за Казанлук, а прво веће насеље на које је наишао било је познато село Дреново; ту се зауставио да се одмори на једној широкој пољани, тзв. „Царској ливади“ окруженој брдима. Увече је око 8 сати стигао у Габрово, познату планинску варошицу. Иако је стигао доста касно, ипак су радознали грађани били на улицама да би га што свечаније дочекали: „Колико е доцкан било, опет е Књаза Већил Трновачког Муселим Аге на едан сат пред овим селом дочекао; пред самим пак селом било е до 600 људи сакупљено и упарабени чекајући Књаза до заода сунца, па потом мислећи, да се Он гди у путу задржао разишли се кућама. Но опет су сокаци осветлени били.“ У извештају се по устаљеном реду износе подаци о становништву и школству у Габрову: „Ово село има 1000 све нови кућа и до 3000 по Балкану тако звани „Колиба“, кое су добре куће и све каменим плочама покривеним, оно има 5700 орачки глава, 6 цркава, 26 свештеника, 2 школе с 2 учитеља и 200 ученика, а ни едне турске куће нема.“

Сутрадан 8. маја 1846, кнез Александар је веома рано продужио пут и већ око 9 сати био у пределу Шипке, познатог превоја на Старој планини, да би се у подне нашао на врху Шипке одакле се пружа величанствен поглед на Тракију и околна брда: „На све стране виде се гордо узвишена брда са зеленим између њих долина; к Западу из Габрова идући налази се на самом Балкану едно пространо поље у коме се сваке године до 30.000 царских оваца на пашу дотура. К југу виде се високе Родопске пла-

⁷⁴ Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, И. одељење ф. II, бр. 82/1846.

⁷⁵ Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, В. одељење ф. II, бр. 122/1846.

нине, поред кои тече река Марица, а преко њи као из магле указују се врхови Олимпа. Одма под Балканом почиње една пространа лепа равница.“ Кнез се заједно с пратњом свратио у село Шипка, где су ручали и одморили се, а затим разгледали ово занимљиво село и животне услове његових житеља: „Село има 400 кућа бугарски, 1 школу са 100 ученика, 4 свештеника и 2 цркве, од кои една е недовршена, на кое довршење благоизволио е Светли Књаз наш 100 дес. из своје сопствености подарити. На едном поточићу, кои из Балкана кроз село тече, има 100 витлова, на којима гвоздене мале машине гајтан преду и мотају. Овим машинама управљају сами Бугари од кои ни едан ние старији од 20 година.“⁷⁶ Последња етапа кнежевог путовања представљала је најпријатнији доживљај захваљујући расцветаним ружама по падинама Старе планине према Тракији: „С леве и с десне стране пута засађене су баште све самим ружама, а и подаље виде се поља овим цвећем засађена, кое сада у мају пријатни мирис расипа. У селу Асату посетио е Књаз фабрику која ружичину воду и зејтин производи.“⁷⁷

Дочек кнеза Александра у Казанлуку био је необично свечан и срдачан: „На едан сат пред Казанлук дочекали су Књазу нашега Забити тога места с Кадијом и већим числом житеља; пред самим пак местом дочекали су Књазу до 1000 људи у два реда упарађени: Турци и Христијани. Овако дочекан Књаз дошао е у 5 сати у конак за њега спремљен кои принадежи Кучук Мехмед Бегу и лежи усред вароши. При уласку Књазу у Казанлук чуло се клепетање клепача кое се тамо место звона употребљава.“ Главне свечаности у част кнежевог доласка обављене су сутрадан пред његовим конаком: „10-тога у 8 сати изјутра добоше баџи школски пред конак, у коме се Светли Књаз налазио, сви лепо обучени, са рипидама, свећама и великим китама цвећа у руку. Овде су се у ред ставили, и сви, кои е до 600 било, одпевали су велегласно едну песму на турском езику Султану, а другу на бугарском езику Књазу нашему. После сваке строфе и едне и друге песме сви су из гласа викали „Амин“ и до земље пред Књазом, кои е кроз прозор гледао, клањали се. Књаз им е с прозора сам и преко Представника свога благодарно, кои су затим одавде отишли у поље да дочекају и поздраве на путу Султана.“⁷⁸ Као и обично, у извештају није било пропуштено да се изнесу и статистички подаци о становништву Казанлука и његовим просветним установама: „Казанлук има 2000 кућа, од којих су 780 турских; христијанске фамилије има до 2000, а Турака половина; има даље

⁷⁶ Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, И. одељење ф. II, бр. 82/1846.

⁷⁷ Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, И. одељење ф. II, 83/1846.

⁷⁸ Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, В. одељење ф. II, 122/1846.

4 цркве, 18 свештеника, една школа са 3 учитеља и са 600 ученика.⁷⁹ Поред истакнутих турских великодостојника, кнез је најпре 9. маја примио двадесетак месних свештеника и велики број житеља, а затим 10. маја „Митрополита Трновског из Ескизаре“ који је дошао с великим бројем свештеника мирског и монашког реда да се представе кнезу и да разговарају о културно-просветним везама српског и бугарског народа.⁸⁰ О чему су тада разговарали види се из молбе коју је кнез добио од Ескизарске општине 9. маја 1849. О томе је кнез обавестио Државни совет 13. јула 1849: „Кад сам ја у Казанлуку био у разговору са старешинама и отменним житељима оног краја, који су ми изјављивали жеље и молбе своје, да би младићима њиховим, који се на науку одају, у школама Отечества нашега примили и учили, ја сам им обећао, да ћеду такви младићи код Правитељства нашег и добро примљени бити, а неки и са нужним трошком снабдевени бити, да науке које се овде предају доврше.“⁸¹

Иницијативу за успостављање веза између Србије и бугарских црквено-школских општина у Тракији, односно у области око Казанлука и Ески-Зарје, дали су тек после готово три године представници црквено-школских општина у Старој Загори: Зарија Хаџи-Стојкович и Димитрије Попович са осталим члановима општине, држећи се раније постигнутог договора с кнезом Александром, па су послали у Србију два младића на школовање: „Иако е прошло више од две године од Ваше посете нашега бедног места и до сада заосталом у просвети нашег Отечества, ипак благи Ваши савети за образовање народа, које сте благоизволели да нам пренесете у Казанлуку, остали су дубоко утиснути у нашу душу и срца, тако да као и до сада стално се старамо да и ми можемо, ако е могуће да допринесемо истинском и систематском образовању нашег бугарског народа. Иако смо одложили до сада да извршимо Вашу Светлу препоруку, послали смо четири бугарска младића, коју Ваша Светлост е обећала да смести у Београдским школским установама, и да их усавршаваते у наукама на Ваш рачун, који после ће се вратити у Отечество, да би предавали оно што су научили својим саплеменицима Бугарским младићима.“⁸² Затим чланови Црквено-школске општине из Старе Загоре објашњавају из којих разлога нису били у могућности да одмах после договора с кнезом Александром у Казанлуку пошаљу

⁷⁹ Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, И. одељење ф. II, бр. 82/1846.

⁸⁰ Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, В. одељење ф. II, бр. 122/1846.

⁸¹ Архив Србије, Фонд Државни Совет, рег. бр. 208 од 13. VII 1849; овај документ е делимично користио Б. Игњатовић у необјављеној тези „Србија и Бугарски препород“, 1964, 137; К. Џамбазовски *Школовање бугарског народног свештеничког кадра у Кнежевини Србији*, Valcanica II, Београд 1971, 179.

⁸² Архив Србије, Фонд Попечитељства просвете ф. II, бр. 159/1849.

своје баке на школовање у Србију: „Разлог е био тај да до сад нисмо могли да пошаљемо кандидате, зато што нисмо имали систематско образовање у Отечеству и било е тешко наћи толико припремљене младиће, који би се могли што пре послати. — Због тога и сада уместо четири младића једва смо изабрали двојицу Славу Бојева и Стефана Поп Иванова, које шаљемо и покорно молимо да их примите и припремите у науци, као рођену и своју децу; и то ће бити од сад почетак обнављања старе дружбе и сродства између два суседна народа, којима је мајка словенство и православље.“⁸³ То писмо је било примљено 25. априла 1849, па је истог дана упућено Попечитељству просвете: „По височајшој заповести пошиле се ово прошение Попечитељству просвете с тим, да оно с предметом овим по надлежности поступи.“⁸⁴ После недељу дана, Попечитељство просвете је посредовало код Државног савета да се Слави Бојеву и Стефану Поп Иванову доделе стипендије: „Обштина Ески-Зарска у Бугарској позвавши се на савете односећи се на образовање народно, кое им е Његова Светлост приликом бављења свога у Казанлуку дала, изабрала е и амо послала два младића по имену Слава Бојова и Стефана Поп Иванова, и под 9. марта т. год. молила е Његову Светлост да би се истим младићима ради њиховог изображавања у овдашње кое заведење примили, а да би им се од Правитељства нашега нужно благодјејание определило како би у стању били цел своју постићи.“⁸⁵ Потом је Совет 25. маја 1849. обавестио кнеза Александра следеће: „На представление ово Совет е решио, да се овим младићима у помоћи у име чрезвичајног благодјејанија издае месечно по 2 талира догле, докле гимназијалне класе овде не сврше, а ако с овим не би могли на крај излазити, они нека се обрате на обштину, која их е овамо послала, да им она дода.“⁸⁶ Међутим, кнез се није сложио с таквом одлуком Савета, па је 13. јуна захтевао да висина њихових стипендија износи 5 талира месечно: „Почем су дакле ови младићи овамо и на тај конач овомо дошли, да се о трошку Правитељства нашег овде у нашим школама уче, и почем нема ко да им с друге стране и најмање чиме подпомаже, Правитељство наше треба за цело издржавање њихово да се стара, и будући да они за подмирение најнужних потреба своји најмање по 5 талира месечно имати морају, и то без ограничења на саме гимназијалне класе, будући су они дошли да све науке, кое се у школама нашим предају сврше, то ја нисам могао одобрити гореспоменуто решење Савета, коим се њима по 2 талира и с ограничењем на саме гимназијалне класе одређује, но саобштавајући Савету овде изложена обстојателства препоручујем му, да он предмет овај јошт еданпут у размотрение свое узме и с призрением

⁸³ Архив Србије, Фонд Попечитељства просвете ф. II, бр. 159/1849.

⁸⁴ Архив Србије, Фонд Попечитељства просвете ф. II, бр. 159/1849.

⁸⁵ Архив Србије, Фонд Државни Совет Р. бр. 208/1849, бр. 3940.

⁸⁶ Архив Србије, Фонд Државни Совет бр. 208/1849, бр. 283.

на изложена обстојателства реши.⁸⁷ Узимајући у обзир кнежев предлог, Совет је одмах сутрадан 14. јуна изменио своју одлуку и одлучио да се наведеним бугарским баџима даје стипендија по 5 талира месечно, а ову одлуку је 20. јуна потврдио и кнез Александар.⁸⁸

Културно-просветне везе бугарских црквено-школских општина с Кнежевином Србијом у доба уставобранитеља

Особен пут националног развитка бугарског народа у саставу Турског Царства одређивао је и његове облике културно-просветне веза са српским народом, посебно у доба уставобранитељске владе, кад су учињени први кораци за оснивање бугарских националних установа у Турској. После потпадања бугарске средњовековне феудалне државе под турску власт и укидања Трновске патријаршије, кад је бугарски народ изгубио и своје културно-просветне установе, Цариградска патријаршија је преузела управу над бугарском црквом и започела да води своју политику.⁸⁹ После обнављања Пећке патријаршије, југозападни део бугарске територије готово до Пловдива (то јест Ђустендилска, дупничка, самоковска и ихтиманска епархија) налазио се од 1557. до 1767. под њеном управом, што је допринело да се у том делу Бугарске сачува словенско обележје културно-просветног живота бугарског народа и да се развије узајамни утицај између Срба и Бугара.⁹⁰ Превласт Цариградске патријаршије од 1767. до 1870. створила је озбиљне тешкоће на путу бугарског културно-просветног и националног развитка, јер она не само да није поштовала народну индивидуалност бугарског народа него је на разне начине настојала да изврши његову јелинизацију. Ако се пође од претпоставке да је бугарски национални препород започео 1757. објављивањем *Славеноболгарске историје* Пајсија Хиландарског, то значи да је требало да прође 113 година да би бугарски народ тек 1870. добио црквену самосталност султановим ферманом од 22. фебруара 1870. као основу за самосталан национални развитак у границама Турског Царства.

⁸⁷ Архив Србије, Фонд Државни Совет бр. 208/1849, бр. 789.

⁸⁸ Архив Србије, Фонд Државни Совет бр. 208/1849, бр. 867.

⁸⁹ *Историја на Българија*, БАН, Второ преработано издање, том први, Софија 1961, 245.

⁹⁰ *О границама докле се простирала област некадашњег Пећског Патријарха*, Гласник ДСС, књ. VIII, Београд 1856, 130; М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1759—1766)*, Београд, 1965, 90; *Ферман султана Махмуда српском патријарху Арсенију*, Гласник ДСС, књ. XI, Београд 1859, 181; *Из хронике деспота Бурђа Бранковића*, извод из дневника патријарха Арсенија Чарнојевића о његовом путовању у Јерусалим 1762—1763, Гласник Србског ученог друштва, XXXIII, Београд 1872, 184.

Захваљујући томе што је првих деценија XIX века, а посебно после ослобођења Грчке, постала носилац грчких националних тежњи и залагала се да грчка буржоазија на основу начела легитимности историјског права оствари превласт на Балканском полуострву у границама некадашње византијске државе, Цариградска патријаршија је на сваки начин настојала да спречи национални развитак бугарског народа, а посебно је одбијала могућност да он добије своју народну цркву. То је приморало Бугаре да се обрате султану с молбом да им он својим ферманом обезбеди самосталну народну цркву која ће им омогућити да у оквиру закона раде на развијању своје националне индивидуалности и оснивању свих устанаова које су потребне за њено потврђивање. Средиште ових настојања било је у Цариграду, а покретачи су били бугарски трговци и занатлије који су ту живели.⁹¹ Они су 1847. поднели султану молбу и тражили: „1. да им се дозволи да у Цариграду подигну славно-бугарску цркву у којој ће се држати богослужење на словенском језику, без сваког грчког утицаја; 2. да се дозволи, да се у споменутој цркви оснује народна школа у којој ће се бугарска младеж учити у више наука и припремати за свештенички чин за разна места по Бугарској“.⁹² На челу бугарске цркве у Цариграду налазило би се Настојателство или Бугарска црквено-школска општина која би била средиште борбе бугарског народа за политички и национални развитак. Природни и најближи савезници бугарског народа у тој борби били су његови суседи јужнословенски народи, а посебно српски народ, односно Кнежевина Србија која је била у могућности да му пружи материјалну и моралну помоћ. Стога је цео овај ток предузетих корака бугарских трговаца који су живели у Цариграду пратио српски представник Николајевић, који је иначе већ одржавао личне везе с најистакнутијим бугарским националним и политичким радницима. У писму кнезу Александру од 9. фебруара 1848, он извештава: „Има две три недеље дана како су сви еснафи и работници бугарски, кои овде у Цариграду живе, предали Патријарху едно прошение да им Патријаршија издејствује код Порте дозволение, да могу подигнути овде одну нову цркву, у којој само бугарски свештеници и на словенском езику да имају слободу чинити, као што ћете видети из овде приложеног превода истог прошения. Пошто су ово учинили, веле, да е Патријарх одма дао превести на турски исто прошение и представио га са своим тахиром на Порту, одакле сад на њега очекуе се решење. Међутим, Цариградски Бугари траже и бирају овде место, на коме ће цркву саградити и у колико сам разабрао нашли су код Лимана између Цебалиа и Ул Капан капије кућу и плац неког чивутина са 3000м² кое би чивутин продао за 500 хиљада гроша. Ови Еснафи бугар-

⁹¹ М. Арнауџов, *Неофит Хиландарски, живот, дело, епоха*, књ. 1, Софиа 1971, 442.

⁹² *Србске новине* бр. 2, 7. јануар 1847.

ски, као што им наш отац Онуфрије каже, мисле обратити се и Србији, макар било посредством писанија, за помоћ новчану да се ова црква подигне.“⁹³ Уз писмо је приложен и бугарски превод молбе коју су архимандрит Онуфрије Попович, бугарски еснафи и радници упутили Цариградском патријарху на грчком језику. У молби су се обратили са „Свештени Владико“ и „Свештени Синоде“ и навели да „На печатано от различни 48 бугарски еснафа, и мухтара и 55 мајсторски печата“ моле дозволу за зидање бугарске народне цркве у Цариграду у којој би бугарски свештеници вршили богослужење на словенском језику. Тако је 1848. био објављен царски ферман о зидању бугарске цркве у Цариграду, али је требало да прође неколико година да би се ова одлука спровела. До одлагања је дошло услед недомице у погледу места на којем је требало саградити цркву. Једни су предлагали да то буде на земљишту које су бугарски еснафи намеравали да купе од једног Јеврејина, док су други тражили да она буде сазидана на плацу бивше куће Стефана Богоридија, истакнутог Бугарина у служби на Порти. После неколико година међусобног прегањања и надмудривања одлучено је да се црква подигне на Богоридијевом плацу.⁹⁴ После донесене одлуке образована је Бугарска црквено-школска општина, односно Настојателство које ће се бринути о њеном зидању, а међу његовим првим одлукама била је та да се обрате српском кнезу Александру Караџорђевићу за новчану помоћ.

Успостављену сарадњу с Николајевићем, цариградски Бугари нису користили једино у вези с питањем цркве него и на општем плану културно-политичке сарадње српског и бугарског народа, па су још почетком 1848. замолили да се приме два бугарска ђака на школовање у Србији. О томе је Николајевић обавестио Попечитељство иностраних дела 17. марта 1848: „Два ђака Бугарина, едан из Габрова а други из Дупнице кои су се овде у Цариградским школама учили предали су пре неког времена прошение, молећи да им ја код нашег Правителства издејствујем благодеејание, па да иду у Србију продужити и окончати свое науке у нашим школама, будући су показали да су сиромашни и овде не могу се издржавати. Константин Кесариев из Габрова, овај е братовчет неког Николчета Ефтимовића, у чијој е кући наш Господар Књаз на квартиру био кад е кроз Габрово пролазио. Он се сад налази овде у Цариграду и препоручујући ми ове ђаке напомиње, да е сам Господар Књаз онда понудио његовој фамилији у Габрову, да пошаље своју децу у Србију на науке гди ће им се благо-

⁹³ Архив Србије, Фонд Попечитељства иностраних дела, В. Ф. II, 216/1848., од 13. марта 1848; писмо Константина Николајевића кнезу Александру Караџорђевићу.

⁹⁴ Архив Србије, Попечитељство иностраних дела, В. одељење ф. II, 216/1848.

деание давати.⁹⁵ У међувремену док је још трајало Николајевићево посредовање и молба била прослеђена по тада уобичајеном реду у српској управи, Константин Кесариев је у јуну стигао у Београд и чекао да се реши питање његовог школовања. Како је тада био школски распуст, то је одлучено да се он у току лета припреми за упис у гимназију да не би дангубио. У писму које је Попечитељство иностраних послова послало Државном совету 5. јуна 1848. стоји: „Како е исти Константин Кесариев јуче из Цариграда дошао и подписаном Попечитељству своју молбу за благодјејање поднео, то Попечитељство иностраних дела пошаље његово прошение с писмом г. Николајевића Високославном Совету, с том учтивом молбом да би му се што пре дало благодјејање. Совет е пре него што би решење о томе издао, судио за нужно препоручити Попечитељству просвете, да оно тога Кесариева из предмета кое е до сад учио, испита да би се дознало, у коју ће класу он ступити моћи, и оно е у следствие тога поднело то известие да ће Кесариев ако се за два месеца школског одмора повторити српску граматику у српском езику приготовити, у другу овдашњу Гимназијску класу ступити моћи, изјавивши на закљученију овога свога извештаја и мнение, да ће овоме довољно благодјејание до 50 талира годишње на кост, квартир и одело бити и при свем том што е посве сиротан и никаквој се помоћи од куће свое не дати нема.“⁹⁶ Кесариев је почетком школске 1848/49. године уписан у II разред гимназије с благодјејанијем од 50 талира годишње.⁹⁷

Што се тиче веза између Кнежевине Србије и Бугара у Цариграду, оне су за извесно време биле прекинуте да би се 1854. опет обновили. Путовање кнеза Александра по Бугарској пружило је прилику да се обнове већ раније успостављене везе са Свиштовском општином и успоставе нове, најпре са општином у Рушчуку, а затим у Старој Загори,⁹⁸ што и привлачи нашу пажњу зато што се кнез Александар договорио с члановима општине да пошаљу своје ђаке на школовање у Србију. Како Старозагорска општина није одмах могла поступити по договору, она је послала објашњење кнезу 9. марта 1849 године.⁹⁹ Ова веза Србије с бугарским црквено-школских општинама средње Бугарске продужена је и после Хатишерифа из 1856, кад су оне слале молбе да им се учине поклони у књигама и уџбеницима за тамошње школе и цркве, или су отпремале своје ђаке на школовање у Србију.

⁹⁵ Архив Србије, Фонд Совет, Д. С. бр. 225/1848, П. Но 445 од 26. VII 1848.

⁹⁶ Б. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији 1830—1878. год.*, Историјски гласник, 2, Београд 1972, 52.

⁹⁷ Архив Србије, Попечитељство иностраних дела, И. одељење ф. II, 82/1846.

⁹⁸ Архив Србије, Попечитељство просвете ф. II, 159/1849, В. Но 549.

Уставобранитељска влада је посебну пажњу посвећивала Бугарима у Цариграду, односно њиховом настојању да у њему створе средиште из којег ће водити борбу за политичко и национално ослобођење свога народа. Тако су *Србске новине* писале 3. јануара 1850: „Сви Бугари, како у Цариграду, тако и изван Цариграда, показали су ватрену жељу, да су вољни имати своју цркву у Цариграду, не само због словенског богослужења, ер за такве у Цариграду има две, три цркве, него као собствено њихово притежање, где да подигну едну болницу, едну књигопечатну и едно опште училиште у коме би се младеж за ползу народа воспитавала. Ове су благородне теме у почетку свакога обузимале.“¹⁰⁰ Захваљујући посебном интересовању представника Србије при Порти, нарочито Константина Николајевића који је одржавао личне везе са истакнутим бугарским националним радницима и народним просветитељима, уставобранитељска влада је могла да прати делатност цариградских Бугара. *Србске новине* су већ почетком 1850. пренеле писање *Цариградског дневника* о настојањима да се у Цариграду оснује црквено-школска општина која ће се старати о зидању бугарске цркве у Цариграду: „За предузеће ово под председателством Његове Светлости књаза Самоског и покровитељством Г. С. Богоридеса, буду између Бугара Цариградски изабрани епитропи од трговачког и еснафског реда, кои ће при зидању овога црквеног зданија настојати.“¹⁰¹ Међутим, настојања цариградских Бугара да сопственим средствима и заједничким залагањем што пре подигну своју цркву нису донела очекиване резултате. Тешкоћу је пре свега представљало деловање Цариградске патријаршије која се служила свим средствима да би осујетила намере Бугара, што је допринело да у њиховим редовима дође до међусобног трвења и неспоразума: „Но по несрећи епитропи ови у ревности својој и ватреном родољубљу на скоро малакшу, пак своја места, за која су они као познати равнитељи и родољубци, изабрани били, неким другим људима, кои ни најмање за ову ствар одушевљење и ревности имали нису, без ичијег предварителног знања уступе, кои дело започето сасвим занемаре.“¹⁰² Кад су се стишала трвења и превазишли неспоразуми, цариградски Бугари су коначно започели зидати цркву, али тада су настале тешкоће због материјалних средстава за њено довршење. Почетком 1854, Цариградска црквено-школска општина је запала у такве новчане неприлике да је била принуђена да се преко Николајевића у свом писму од 18. јула 1854. обрати кнезу Александру за новчану помоћ: „Съ превеликою теплостію молимъ Васъ да благоизволите испратите здѣ приключёное наше жалователное и молёвное писмо къ Е. В. Свѣтлѣйшему князю Сѣрбскому, Господіну, Господіну Александру Кара — Георг евичу, препоручающе жалованія мо-

¹⁰⁰ *Србске новине* бр. 1, 3. јануар 1850.

¹⁰¹ *Србске новине* бр. 1, 3. јануар 1850.

¹⁰² *Србске новине* бр. 1, 3. јануар 1850.

ленія, понéже знаéте отъ блізу и юко очевідець великое притѣснѣніе и крайнюю нѣжду нашіе здѣ Славено-болгáрскаяя цѣркви.¹⁰³ Уз писмо је приложена и молба кнезу Александру од 18. јула 1854: „Извѣстно естъ нѣгли Вамъ Высочайшій Княже яко наши бѣднии саотечественици Болгаре живущій здѣ въ Цариградъ, не разумѣюще по грѣчески, испросили бѣху отъ Е. В. Милостивѣйшаго Царя и Господара нашего Султана високо позволѣніе да соградытъ и оустроить въ царствующемъ градѣ особенъ храмъ въ комже да слышатъ пѣсму и служиму божонственную литургию и вся прочая свѣщенная и церкónая послѣдованія на матернаго имъ языка Славянскаго. За да заплатися той свѣщеннѣй долгъ политически жестоки обстоятелства наступивше сотворише бѣднымъ Болгари нашія ещѣ бѣднѣйшемъ нѣжемъ прѣжде, и доведоши ихъ въ таково притѣснено состояніе, что ся въ невозможности да заплатятъ долгъ цѣрковния за имодавцемъ своймъ.“¹⁰⁴

Уз писмо Бугарске црквено-школске општине у Цариграду била су и пропратна писма на француском Стефана Богоридија који је одржавао веома присне везе и са Николајевићем у Цариграду и са кнезом Александром. У писму од 22. јула 1854, он се обраћа Николајевићу: „Имам част спровести Вам под приложено писмо, кое узео сам слободу управити на кнеза Вашег прослављеног таста, позвати великодушно християнско Његове Светлости у ползи цркве Славено-Бугарске у Цариграду, која због свети дугова налази се данас у притесненом стању. Из овога узрока и тѹтори исте цркве спроводе Његовој Светлости под приложено писмо.“¹⁰⁵ Он даље износи разлоге који су га натерали да се заузме око изградње цркве у којој ће се одржавати богослужење на словенском језику и ширити бугарска национална свест: „Реч је мој Кнеже о цркви Славено-Бугарској, видевши велики број наше браће по вери и племену, која се налази у овој престоној вароши, и која због незнања Грчког језика, бијаху лишавани свакога учења у православљу и сваког сазнања на начелима наравности наше свете вере, да сам први узео стварање подићи је у Цариграду, по добивеним за ово дело дозволења нашег Августејшег и Милостивог Сѹверена и Господара, да сам морао да би се иста сазидала уступити земљиште, мое собствене зимне куће, коју сам срушио. Растројство мог новчаног стања због неподвижних обстојателства, а у исто време и лишение почасних приношенија наших саотечственика на која смо рачунали нису нам дозволили измирити све трошкове, па данас Црква Славено-Бугар-

¹⁰³ Архив Србије, Државни Совет Д. С. бр. 485/1854; писмо Цариградске црквено-школске општине Константину Николајевићу од 18. VII 1854.

¹⁰⁴ Архив Србије, Државни Совет, Д. С. бр. 485/1854; писмо Цариградске општине кнезу Александру Караборѣвићу од 18. јула 1854.

¹⁰⁵ Архив Србије, Попечитељство иностраних дела, И. одељење ф. I, 35/1855; П. Но 623; писмо кнеза Стевана Богоридија упућено Константину Николајевићу.

ска у Цариграду налази се обтерећена знаменитим и врло урочавајућим дугом.¹⁰⁶ На крају писма износи услуге које је кнез Александар већ учинио за културно-просветни развитак бугарског народа, па се нада да ће и овог пута показати разумевање за његову молбу: „За мене је довољно мој Кнеже, да сам сва ова обстојателства христијанском и патриотическом старању Ваше Светлости напоменуто, да моћи подпуно надати се, да ће се Ваша Светлост у својој великодушној подашности притећи у помоћ и поднети своју великоможну подпору Цркви коју наша браћа Славено-Болгари имају већ у Цариграду, и који су се такође усудили послати прошение непосредно Вашој Светлости, причисливајући ово ново благодеејание и многочисленим другим, који су она од стране Ваше Светлости непрестано получивали, продужаваћеду признавати с већим усрдијем благослов неба над њом и Њеном славном Фамилијом.“¹⁰⁷

Молба Бугарске црквено-школске општине у Цариграду, Богоридијево посредовање код Николајевића и писмо кнезу Александру стигли су у Србију почетком августа 1854. То се може закључити по обавештењу које је Попечитељство иностраних дела упутило Државном Совету 9. августа 1854: „Из овде под 1. и 2. стављена оригинална писма кнеза Богориде, која се заједно са преводом прилажу, као и прикључено под 3. и 4. оригинално прошение Тјтора цркве Славено-Бугарске, у име целог Бугарског у Цариграду живећи народа Његовој Светлости и Капућехаји нашем поднешени, изволиће Ваш Совет обстојателно увидити, како речени Кнез Богорида са Тјторима Сербско Правителство за какву помоћ моли ради искупленија свое цркве, која е великим дугом обтерећена и због кога ће се она, ако јој се ма у колико у помоћ не притекне, затворити морати. Премда Попечитељство иностраних дела зна, да е касса Правителствена у садашњим околностима многим издатцима обтерећена и пак ако држи да молба ова поменути Бугара, у свој њиховој тескоби, у којој се због свое цркве наоде, призренија Правителства нашег заслужује, почему Попечитељство узима час вопросне прозбе настојећи предмета Совету на успотрение и решение поднети, тим пре што оно исто без вишег решенија, ни одбити ние могло.“¹⁰⁸ Та препорука Совету одшкринула је врата молбама Бугарске црквено-школске општине у Цариграду, али је требало учинити завршни корак да би њихова молба била решена, а тај последњи потез требало је да учини кнез Александар. Наиме, Совет је већ био одредио суму као помоћ Кнежевине Србије за Бугарску црквено-школску општину у Цариграду, али је остало да то кнез потврди: „Совет узевши у речи

¹⁰⁶ Архив Србије, Попечитељство иностраних дела, И. одељење ф. 1, 35/1855, И. Но 623; писмо кнџза Стевана Богородија упућено кнезу Александру Караборђевићу.

¹⁰⁷ Архив Србије, Попечитељство иностраних дела, И. одељење ф. 1, 35/1855.

¹⁰⁸ Архив Србије, Државни Совет, ДС бр. 485, И. Но 623/1854.

стојећи предмет у расуђденије по већини гласова решио е и Вашој Светлости у покорности предлагае, да се к вопросној цели 500 цес. из касе Правителствене подари.¹⁰⁹ Совет је донео ову одлуку 30. октобра 1854, а већ три дана касније (2. новембра), кнез је потврдио овај предлог и обавестио Совет: „Да се Бугарском у Цариграду живећем народу, ради искупленија Цркве њихове од дугова, една помоћ од 500 цес. од стране Правителства даде. Ја сам решење Совета од 30. пр. мес. одобрио и о томе нужну препоруку на Касателна Попечителства одпустио.“¹¹⁰ После недељу дана, најпре је Совет 9. новембра званично обавестио кнеза Богоридија да је кнез Александар доделио новчану помоћ Црквено-школској општини, а затим је Попечителство иностраних дела послало упутства Николајевићу како да поступи у вези са том помоћи: „Височешје ово решење Његове Светлости Попечителство иностраних дела саопштавајући Вам у место 500 цес. примљену под полицу препоручује Вам, да Ви почем исту најлакше новце дотичним тамо лицима на квиту њину предати и ову, почем е с надлежне стране свое одоствоверите, Попечителству овом у надлежно употребление пошаљите.“¹¹¹ Новац је стигао Николајевићу поткрај 1854, па је договорено како ће он бити уручен: „По наређењу Вашег Попечителства од 9. XI 1854. год. И. Н° 3060 Агенција Кнежев. Србије у Цариграду издала е послане полице код П. Браће Стерија и Киркоча суму од 500 цес. коју е Правителство Кнежевско овдашњој цркви Бугарској усредстревило подарити, и предало е исту суму Епитропима речене цркве на њихову признаницу, коју овде Високославном Попечителству прилажем заедно са едним Благодарственим писмом речени Епитропа Његовој Светлости адресираним.“¹¹² После тога је Бугарска црквено-школска општина у Цариграду 1. јануара 1855, изразила захвалност кнезу Александру: „Съ неизреченна радостъ и съ велико благодареніе сж извѣстѣхмѣ како Ваша Свѣтлостъ сте примилій милостиво — то наше прошеніе, и сте благоизволили да испратите въ помощь Славеноболгарская оvdѣ народная цѣрковь пять стотинъ златици маджарски, кои — то пріяхми точно отъ руки благородійшаго зѣта Вашего Господіна К. Ніколіевича. Сіе Ваше природѣйше благодарѣніе сотворенное отъ Ваша Свѣтлостъ толіко благословеній народной нашей славянској цѣркви, и найпаче въ обстоятелства, въ кой — то слѣдва да ся находитъ въ велики притесненія, преисполни насъ радостъ и благодареніе, и даде намъ дерзостъ и за по велики наденія отъ Вашая благотворителная Свѣтлостъ.“¹¹³

¹⁰⁹ Архив Србије, Државни Совет, ДС бр. 485, И. Но 623/1854.

¹¹⁰ Архив Србије, Државни Совет, ДС бр. 485, П. Но 935/1854.

¹¹¹ Архив Србије, Попечителство иностраних дела, И. одељење ф. I, 35/1855, И. Но 155/1855.

¹¹² Архив Србије, Попечителство иностраних дела, И. одељење ф. I, 35/1855.

¹¹³ Архив Србије, Попечителство иностраних дела, И. одељење ф. I, 35/1855, И. Но 155/1855, писмо бугарске црквено-школске општине у Цариг-

Ако је помоћ кнеза Александра од 500 форинти Бугарској црквено-школској општини у Цариграду 1854. значила подршку и разумевање за потребе бугарског народа, промене које су наступиле у Турској почетком 1856. после доношења Хатишерифа допринеле су да се везе и сарадња између српског и бугарског народа све више проширују из године у годину. Томе су нарочито погодовале одредбе Хатишерифа из 1856. које су предвиђале већа грађанска права хришћанским народима у Турској у њиховом националном развоју, посебно преко црквено-школских општина, јер оне су тада постале главни ослонац за политички, национални и културно-просветни развој бугарског народа. Преко Бугарске црквено-школске општине у Цариграду шириле су се везе с бугарским црквено-школским општинама у унутрашњости које су преузеле иницијативу за обнављање старих и зидање нових цркава, подизање школа и читалишта, као и за њихово снабдевање уџбеницима и књигама. Већ у јулу 1856, Ломска црквено-школска општина је упутила молбу Београдском читалишту да јој поклони уџбенике за ломску школу. Пошто то није спадало у надлежност Београдског читалишта, оно се обратило Попечитељству просвете 30. августа 1856. и предложило да се услиши молба Ломске општине: „Обштина Ломска у Бугарској обратила се приложеном овде под прошењем од 15. пр. мес. Читалишту овдашњем молећи, да се школи њеној количество књига школски поклоне. Но едно што предмет овај спада у струку Похваљеног Попечитељства просвештенија, а друго и због тога, што већ постоји едно височајше решение, по коме се књиге школске, кое се више у нашим школама не употребљавају, имају разним школама у Турској поклањати. Управитељство Читалишта има част спровести ствар ову хваљеном Попечитељству учтиво молећи га, да би оно изволило издати наредбу, да се од свију школски књига, сходно поменутом Височајшем решењу, по неколико егземплара и школи Ломској спреми.“¹¹⁴ Попечитељство просвете је одмах узело у поступак предлог Београдског читалишта и наредило Инспекторату Државне типографије да то изврши: „У следствије тога Попечитељство просвештенија препоручује Инспекторату Типографије, да сходно височајшег решенија од 17. јунија 1853. године В Н° 655 од свију књига по два егземплара Тодору Лазаревићу, трговцу Ломском издати има, а Читалишту београдском послато е под данашњим да истога Теодора у Типографију ради примања књига упути.“¹¹⁵

После две године, готово у исто време, обратила се Црквено-школска општина у Панаџуришту уставобранитељској влади

граду од 1. I 1855. упућено кнезу Александру Караџорђевићу датирано је погрешно; наима стоји 1854. година, а треба да стоји 1855.

¹¹⁴ Архив Србије, Попечитељство просвете ф. VI, 57/1856, П. Но 1241; писмо Београдског читалишта Попечитељству просвете.

¹¹⁵ Архив Србије, Попечитељство просвете ф. VI, 57/1856, П. Но 1241; писмо Попечитељства просвете Инспекторату типографије.

за помоћ у књигама за потребе библиотеке која је била основана у овом граду. О томе је српски митрополит Петар писао Попечитељству просвете 2. октобра 1858: „Чувено усрдие високославног нашег Правитељства у подпомагању школа изван нашег Отечества побудило е и удаљену Панаџуриштку у Филипољској Епархији обратити се преко нас с молбом на наше Правитељство за помоћ њиховим школама. Друго по њеном такође овде приложеном прошенију тражи за обнављање изгореле школе и отворене Библиотеке, а у исто време проси и што од утвара за новоподигнути храм св. Великомученику Георгију.“¹¹⁶ И овог пута је молба била упућена правој личности, српском митрополиту Петру, преко београдског трговца Анастаса Христодула који је трговачким пословима био повезан с градовима средње Бугарске. Да би се удовољило овој молби било је потребно да она прође кроз уобичајен административни поступак Кнежевине Србије. Писмо митрополита Петра пренело је Попечитељство просвете у надлежност Совету, уз напомену каква се помоћ може пружити: „Будући да Правитељство на подизање и оправке и нашим школама ништа из своје касе не дае то Попечитељство прођој не налази никакве основе у овом смислу какво предложение чинити; као што им се ни од утвара црквени ништа дати неможе, прочем такве нема. А што се тиче подарениа књига обштини Панаџуришткој за основане библиотеке, Попечитељство има част овај предмет Високославном Совету на решење поднети с тим учтивим моленијем, да се по едан егзамплар од свију књига реченој обштини даде, кое се височајшем решењем од 6. т. мес. П Н° 1365 на оснивање Гимназијални овдешњи одобрење молећи га за благоволително решење у овом предмету и за повраћај прилога.“¹¹⁷ Коначну одлуку о поклону књига за библиотеку у Панаџуришту донео је кнез Александар на предлог Совета: „Ја сам одобрио и Попечитељству просвештенија на надлежно употребление саобштио закључение Совета од 16. октобра 1858. године Н° 1365 да се обштини Панаџуришткој у Турској за оснивање библиотеке од свију оних књига, кое су решењем од 6. ов. мес. за оснивање Гимназијски овдашњи библиотека по едан егземплар поклонити.“¹¹⁸ После обављеног поступка у вези с поклоном књига библиотеци у Панаџуришту, Правитељственој типографији је било наложено да одвоји по један примерак од оних књига које су биле предвиђене за гимназијске библиотеке и да се предају Атанасу Христодулу, а он ће их својим каналима послати на одређено место. Тек после годину дана, 13. септембра 1859, стигло је писмо-захвалница Панаџуриштанске општине кнезу Александру:

¹¹⁶ Архив Србије, Попечитељство просвете ф. XI, 10/1859, П. Но 2292; писмо Београдског митрополита Петра упућено Попечитељству просвете.

¹¹⁷ Архив Србије, Попечитељство иностраних дела, В. одељење ф. IV, 142/1858; В. Но 1259; писмо Попечитељства просвете Совету.

¹¹⁸ Архив Србије, Државни Совет, ДС бр. 595, П. Но 1404; писмо кнеза Александра Карађорђевића упућено Совету.

„Преминжлж — тж 1858 годинж отъ 31м. марта ся отнесохме съ просителтелно писмо за църковни потреби и училищны ржководств къмъ Негово Сіятелство Благовѣрнаго Княза Александра. Преминжлй — тж мѣсець мы съ особення рждость узнахме за искрено — то съчувствіе, което показа Вашето Славно Правителство въ сегашното възраждане на наше — то бѣхме честиты да получимъ чрезъ Г. Г. Братія Гешоглу въ Пловдивъ просени — тж учебны книжки, които сж много драгоцѣнны за насъ като сж на понятенъ намъ языкъ.

Като представители на нашж — тж общинж мы отъ Душж благодаримъ Ваше — то Славно правителство какъ за благодарѣніе — то, което имахме честь да получимъ така и за съдѣиствіе — то, което показвате къмъ които тжрсятъ въ честито — то за насъ Правителство образование, което въ сегашно време е за насъ най — нужно.¹¹⁹

Писмо су потписали најпре свештеник и икономъ Нестор, а испод њега чланови општине Велко Савов, Марко Стојанов, Петар Стојанов, Симеон Кирилов, Тодор Нејков и Георги Цветков, са леве стране црквени епитропи Таса Дончов и Марин Н. Дринов, испод њихових потписа отиснут је печат цркве у Панаѣуришту од 1818. године, са десне стране су потписи школских епитропа Манче Попова и Димитрија Стојановића, а испод њихових имена печат школе од 1838. године.

¹¹⁹ Архив Србије, Попечитељство просвете ф. XI, бр. 10/1859, П. Но 2732/1859; писмо Панаѣуришке општине кнезу Александру Караборѣвићу.

ШТАМПАЊЕ БУГАРСКИХ КЊИГА И УЧБЕНИКА У ДОБА УСТАВОБРАНИТЕЉСКЕ ВЛАДЕ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

Започето штампање бугарских књига и учбеника у Правитељственој типографији Кнежевине Србије још у доба кнеза Милоша Обреновића 1833. године¹ продужило се и за време уставобранитељске владе, али с посебном политичком димензијом која је произлазила из супротстављања Цариградске патријаршије тежњама бугарског народа да добију своју народну цркву.² Почетак штампања бугарских књига и учбеника у Србији за владавине уставобранитеља пада управо у време кад је Цариград постао средиште бугарског националног покрета за политичко и културно-просветно ослобођење на челу с Неофитом Хиландарским-Бозвелијем³ и кад је Србија на основу Гарашаниновог *Начертанија* одредила своје политичке циљеве према осталим балканским и јужнословенским народима, посебно према Бугарима, желећи да допринесе потврђивању њихове националне индивидуалности као основе за заједничку борбу за ослобођење од многовековне турске феудалне власти и притиска западно-европских капиталистичких земаља. У складу са овим програмом предвиђено је и штампање бугарских књига и учбеника у Србији: „Ваљало би штампати бугарске молитвенике и друге црквене књиге и бугарска дјела у Србији. Ово важно средство Русија већ одавна употребљава, и Србија мора гледати да Русију у томе претече.“⁴ Још један чинилац је допринео развијању културно-

¹ Б. Игњатовић, *Пред 120 години — Първите български книги во Белград*, Глас на Българите в Југославия, Белград 1953, бр. 238 од 1. VIII 1953.

² К. Иречек, *История на Българите*, София 1978, 576.

³ М. Арнауџов, *Неофит Хиландарски-Бозвели, живот, дело, епоха*, I, София 1971, 441.

⁴ Д. Страњаковић, *Југословенски национални и државни програм Кнежевине Србије из 1844. године*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, Сремски Карловци 1931, 24.

-просветних веза између српског и бугарског народа који се огледао у томе што је уставобранитељска влада јавно осуђивала политику Цариградске патријаршије према јужнословенским народима, а посебно према Бугарима. У чланку „Бугари и Грци“, *Србске новине* су 22. децембра 1851. писале: „Од неког времена у цариградским новинама (грчким) почели су се печатати неки чланци, којима се јавно и без икаквог осврћања тежи да понизи бугарски народ. Из свега овога види се, да сад часници ови чланака теже, да представе бугарски народ као сасвим низак и ништа незначајег, како би се и сами Бугари себе застидели, и да зажеле да буду Грци, као да би то могуће било. Бугари имају велику цркву за матер свију цркава, а ови људи, што то чине, као што се види, познају е да е права мајка само Грцима, а Бугарима као маћеха: па зато преко новина кое су орган за одбрану црквене ползе, разносе Грци међу иста њена чада поруге, клевете, хуљење, опорочавање и свакакве неприличне речи за њену пасторчад, Бугаре.“⁵

Први Бугарин који је започео штампати бугарске уџбенике у Србији за време уставобранитељске владе био је Иван Богоев, како се потписао у молби Совету тражећи новчану помоћ, или Иван Богоров, како је познат у бугарској историографији. Већ почетком августа 1842. био је у Србији, а 14. августа је у *Србским новинама* изишао оглас на бугарском (упућен бугарским школама и ђацима) да ће штампати превод руског уџбеника *Обица географија* од В. Бардовског која ће имати три дела: 1. математички који је већ изишао из штампе и продаје се по шест гроша, затим „2. Обшти подготвителни, и 3. део Историјска, физичка и политичка географија.“⁶ Међутим, поред те три објавиће се и четврта књига *Географија на Европска Турска* коју је он саставио. Оно што се често дешавало бугарским издавачима који су штампали књиге и уџбенике у Србији десило се и Богоеву: у току штампања понестало му је новца, па се 6. маја 1843. обратио Совету: „Познавајући велико учество Србаља у изображенију Словенски народа, као еднородне браће свое, усубујем се Високи Совет Књажества Србског, као представника Србије, раболепним понизношћу умолити, да би ми, кои сам се пред слаби материјални сила образованију Бугарског народа мога, до кога јошт благодетелни зрак просвештенија допрео ние, жествовао штампарски трошак књиге, коју сам под именом „Всеопштаја географија за децата“ овде у Правитељственој типографији, на ползу сонародника Србски — сиромашни Бугара — штампати дао, по великодушину своје милостиво улакшати благоизволио.“⁷ После уобичајене процедуре, Богоевљева молба је коначно стигла до кнеза Александра

⁵ *Србске новине* бр. 133, 22. новембар 1851.

⁶ *Србске новине* бр. 33, 14. август 1842.

⁷ И. Конев, *Българо-србски и българо-хърватски књижевни взаимно-отношени (материя и документи)*, БАН, София 1966, 22.

који је у вези са њом послао писмо Попечитељству просвете 14. маја 1843: „Совет узимајући важност сачинениа овог у расуђење и ценећи ползу коју ће младеж сродног нам Бугарског народа од овог сачинениа имати моћи, и узимајући при том и то у призрение оним, која се народном књижевношћу занимају за поштрение у предузећу њиховом служити, решио е и ја одобравам да се поменутом Ивану А. Богоеву трошак печатања тога дела, кои 130 талира износи, поклони, о чему Попечитељство ради његовог знања и управљања извештавам.“⁸

Две године касније, почетком августа 1845, у Србију је дошао свиштовски учитељ Емануел Васкидович који је још у доба кнеза Милоша са Неофитом Бозвелијем штампао бугарске уџбенике у раздобљу 1834—36. године. У молби кнезу Александру, Васкидович је 8. августа 1845. навео: „Доле именовани из града Свиштова у Бугарској, родом Бугарин, звање учитељско у том граду имајући од мое младости, трудио сам се и непрестано се трудим о просвештенију рода мог усменим наставлением, ово списанием полезни књига. Но због мог убожества, што се списавао нисам могао на свету издати да би мое отечество спрема мојој сили ползавао тем књигама. Приходим дакле при штедрости Вашој Светлости и припадам пред Вашим милостивим лицем да би с печатањем мои књига мени велику милост учинили и отечество мое обрадовали.“⁹ Само месец дана касније (5. септембра), у *Србским новинама* је објављен чланак о свиштовској школи у коме су изнети подаци о њеном развитку како би се српска јавност упознала са напредовањем просветних прилика код бугарског народа, и то управо у време кад је њен учитељ Васкидович боравио у Србији: „Бугарска школа у Свиштову постои већ од тридесет година и има у ово магновиение четири учитеља и две стотине ученика. Од езика уче се бугарски, старо славјански, старо и ново грчки, немачки и француски, од наука: стара и нова историја, географија, аритметика и граматика, даље начертание и краснописание. Учитељ начертанија предлаже својим ученицима за образац ликове прикључене к Росиадовом преводу Омера. Другог обрасца нема. Дobar е учитељ грчког езика, али врло слаб немачког, са рђавим изговарањем и без да език по граматички предае.“¹⁰ Васкидович је донео девет рукописа које је намеравао штампати у Правитељственој типографији о трошку српске владе: „1. Буквар за учећу се младеж, 2. Кратка свештена историја, 3. Ова иста опширније, 4. Кратак катихизис, 5. Прва поњатија к употребленију детеј начинајушти читати, 6. Бугарски цветник или различно наравоучителне историје, 7. Поучение по-

⁸ Архив Србије, Фонд ДС бр. 440. од 14. маја 1843.

⁹ Архив Србије, Фонд МИД, В. одељење ф. V, 215/1845, молба Емануила Васкидовича кнезу Александру за штампање уџбеника.

¹⁰ *Србске новине* бр. 71, 5. септембра 1845.

лезно за свакога, 8. Прво воспитание здравога човеческог разума и 9. Преводи од Лукиана Самостатког.¹¹ Васкидовичев веома амбициозан план довео је надлежне у недоумицу на који начин да се то оствари и под којим условима. Стога је Васкидовичева молба послана 11. августа из Књажевске канцеларије Совету на разматрање да би се утврдило каква се помоћ може пружити и којим би редом требало штампати предложене књиге и уџбенике. Пошто су издавачка делатност у Србији и Правитељствена типографија биле у надлежности Попечитељства просвете, Совет је од њега затражио податке о ценама штампарских услуга и мишљење о педагошкој вредности Васкидовичевих књига за образовање Ђака и народа, да би те податке доставио кнезу Александру. У писму Совета које је у вези са тим упутио Попечитељству просвете 14. августа стајало је: „Пре него што би Совет у предмету просбе проситеља решение учинити могао налази за добро препоручити Попечитељству просвете, да књиге ове које проситељ печатати жели, од проситеља изиште и размотривши ели достојно, да се исте о трошку Правитељства печатеју да о томе свое известије Типографије Совету поднесе, давши му у исто време, колико би печатање истих књига коштало.“¹² После две недеље проучавања и процењивања, Попечитељство просвете је 31. августа доставило Совету одговор у два дела: први се односио на погодност књига у педагошком и садржинском погледу, а биле су подељене у две групе. У прву је Попечитељство сврстало уџбенике и закључило: „Што се тиче Буквара, он е полезен за Бугарска училишта, мнение о Свештеној историји и Катихизису давати припада г. Митрополиту: но почем су књиге ове с грчког преведене езика, то ће и оне добре бити. Остале књиге понајвише су с француског преведене, кое безполезне нису, но да ли е избор савршено потрефљен. Попечитељство неможе осудно мнение давати, почем обстојателства оне земље добро не познае, само то едно примечава, да е врло рано за Бугарску преводе из Лукијана издавати, будући, ондашњи жители још нису до тог степена избражениа достигли, да би његове поставке сатира подобродетелно сватити и од њих што ползу имати.“¹³ Други део одговора односио се на цену штампарских услуга у Правитељственој типографији. На основу предрачуна који је сачинио њен управник Валтер 31. августа 1845, штампање свих девет књига стајало би 863 форинте и 45 крајцара, или појединачно: „1. Буквар 13 форинте и 2 крајцаре, 2. Свештена историја (мања) 29 фор. и 3 кр., 3. Већа свештена историја 145 фор. и 40 кр., 4. Христијанска поученија 21 фор. и 45 кр., 5. Прва поњатија 130 фор. и 30 кр., 6. Цветник 120 фор. и 15 кр., 7. Поучение 43 фор. и 30 кр., 8. Начелно светознание 174

¹¹ Архив Србије, Фонд МИД, В. одељење ф. V, 215/1845.

¹² Архив Србије, Фонд ДС бр. 440/1845.

¹³ Архив Србије, Фонд ДС бр. 440, Попечитељство просвете Совету 27. VIII 1845.

фор. и 9. Житие Лукијана 166 фор. и 45 кр.“¹⁴ Кад је Совет добио од Попечитељства просвете тражене податке, он ипак није био спреман да поднесе кнезу коначан предлог јер је желео да прикупи још нека обавештења и мишљења, па је 1. септембра 1845. писао кнезу: „Касателно рукописни књига проситељви, Совет за сад никакво решение учинити ние могло из тога, што се он с овако површним мнением Попечитељства о истима не може сложити. Зато ће он о оним делима, која дејствују о предметима християнске науке, од Г. Митрополита, а за остале обстојателније мнение од Попечитељства поискати, и потом у свое време решити, оће ли се и кое књиге проситеља о трошку Правителства издати.“¹⁵

У међувремену док је вођена преписка између кнеза Александра, Совета и Попечитељства просвете у вези са штампањем Васкидовичевих рукописа, у Београд је 13. септембра стигло писмо васељенског (цариградског) патријарха Мелетија на црквено-словенском језику упућено 3. августа 1845. београдском архиепископу и српском митрополиту Петру Јовановићу. У писму се наводи да је у Кнежевину Србију стигао свиштовски учитељ Емануел да штампа уџбенике на бугарском језику који нису у складу с канонима православне цркве: „По должествомому нашему церковному промышлению объявимо свящтенству вашему, да смо се извѣстили, да нѣки изъ Бугаріе вознамѣривши да издаду неке кнѣге типомаъ, и за избѣгнути цензурваніе онихъ, кое овде по високому царскому повеленію и церковной должности неизбежно на всякою кнѣгою. Была она гражданска или церковна одъ нарочно поставленныя овде подъ церковномъ призрачнемъ цензуръ бѣва, прибѣгавау Сербій, и у тамношной типографій печятаю оне безъ икаквогъ извѣстія велике цркве и размотренія по царскому Закону. И понеже вредъ кои може одъ они произйћи е почти очевидна, зато чрезъ настоящее церковное наше писмо объявмао любезному намъ свящтенству совѣщавающе да бы въ прочемъ веће вніймали на таквой типомаъ издаваеми тамо кнѣги, и за већу безопасность представили оне овдашной подъ церковномъ призрачнемъ, ѣ царскомъ повѣленіемъ поставленной цензури.“¹⁶ Овај покушај Цариградске патријаршије да спречи штампање књига на бугарском језику био је још један у низу

¹⁴ Архив Србије, Фонд МИД, В. одељење ф. V, 215, писмо Попечитељства просвете Совету 31. августа 1845.

¹⁵ Архив Србије, Фонд МИД, В. одељење ф. V, 215, писмо Совета кнезу Александру 1. септембра 1845.

¹⁶ К. Цамбазовски, *Неколико прилога о првим кораџима на културно-политичкој сарадњи српског и бугарског народа у првој половини XIX века*, Историјски часопис, XVI—VII, Београд 1970, 96. Цариградски патријарх Мелетије писао је 3. августа 1845. и кнезу Александру Караборџевићу да би га придобио да спречи штампање бугарских књига у Србији, али кнез није узео ово писмо у разматрање, него је овлашћен српски митрополит Петар да о томе изнесе своје гледиште у име Кнежевине Србије. Писмо цариградског патријарха кнезу Александру заведено је тек у јануару 1847, АС, МИД, В. одељење ф. I, бр. 302/1847.

њених настојања да код српских црквених власти употреби свој ауторитет како би спречила бугарски културно-просветни развитак на народном језику. Везе и сарадња између српског и бугарског народа на ширењу словенске идеје и културе нису биле у интересу Цариградске патријаршије, посебно њених црквених великодостојника грчке народности (фанариота) који су у јужно-словенским областима Турског Царства користили своју власт да би спроводили јелинизацију словенског становништва и ширили великогрчке идеје по којима је требало да Грчка достигне границе некадашње Византије. Цариградски патријарх је још почетком 1841. послао писмо српском митрополиту Петру и тражио од њега да се у Србији спречи растурање јеванђеља преведеног на бугарски. По канонима православне цркве, црквене књиге на територији под управом Цариградске патријаршије могле су се штампати само на грчком или црквенословенском. Употреба сваког другог, а посебно бугарског језика сматрана је за јерес. Тих канона се придржавала управа Цариградске патријаршије кад је настојала да у покрајинама Турског Царства у којима живе Словени спречи употребу народног језика, па је једино дозвољавала преписивање или штампање књига на црквенословенском. Тако је Цариградска патријаршија од времена кад су за архиепископе београдске митрополије почели да се бирају Срби вршила преписку са њима на црквенословенском језику, па су и писма патријарха Мелетија упућена српском митрополиту Петру у току 1845. била на црквенословенском, с тим што је једино патријархов потпис био на грчком.¹⁷

Митрополит Петар није у почетку прозрео намере цариградског патријарха кад је он 1841. захтевао да се у Србији спречи растурање јеванђеља преведеног на бугарски, него је 30. маја 1841. послао циркуларно писмо окружним протојерејима и епископима у којем је од њих тражио да спрече његово ширење: „Пре нџкогъ времена печатана су нџгди евангелія са славенскогъ на бугарскій езыхъ преведено и разаслату су у нџке вселенскомъ патријаршискомъ Константинополскомъ престолу подложене Епархіе. Но будући да наша православна церковъ овакве преводе евангелія са славенскогъ церковногъ езыха на бугарскій или сербскій езыхъ не одобрава збогъ погрѣшака у таквомъ преводу догодити се моћи збогъ душевне за благочестивне Христіјане отудъ проистичуће погубе; то е одъ Светѣйшегъ патријарха изъ Цариграда по свима подъ великомъ црквомъ Цариградскомъ стојећи Епархіјама употребленіе и читанѣ таквѣй преведены забранѣно, іоштѣ сувѣше заповеѣено, да се оваква не продаю нити распро страню, него на страну на сохраненіе оставе.“¹⁸ Имајући у виду како је митрополит Петар поступио 1841. приликом његовог та-

¹⁷ К. Цамбазовски, *нав. дело*, 95.

¹⁸ Архив Србије, Фонд МБ бр. 347/1841.

дашњег захтева, патријарх Мелетије је разумљиво очекивао да ће се он и сада супротставити штампању Васкидовичевих уџбеника на бугарском и зато га је обавестио о његовој намери: „Увѣравамо же васъ да сада скоро прејди у Србији некій учитель у Свищова Терновској Епархији именуемий Емануль таким намерениемъ и Буди вамъ на знанъ.“ Међутим, митрополиту Петру је овог пута било јасно да цариградски патријарх нема намеру да заштити канонска права у погледу штампања црквених књига, него да се супротстави штампању на једном од словенских језика, чиме се непосредно утиче на културно-просветни развитак једног народа. Стога се митрополит Петар сада дипломатски обратио патријарху Мелетију да би му објаснио како у Србији постоји државно уређење које води рачуна о напретку народа и да оно надзире и одобрава штампање књига према својим мерилима, па тако ни штампање бугарских књига у Правителственој типографији није у надлежности црквених власти него српске владе која има „слободно и независно грађанско управленије“. Стога му је 6. октобра 1845. послао следећи одговор: „Имао самъ честь получити високопочитаемо послание ваше Святлости одъ 3 Августа текуће године у коме сте благойзволели изложити ми, да по дужности настоимъ, да се унапредъ возбрани Бугарскимъ Списательима књиге свое духовногъ и грађанскогъ содржанія у овдашней Правителственој Књигопечатној печатати, ако такве по високомъ царскомъ повелѣнју предходително не прегледала за печатанъ одобрила существујућа при великој Цркви цензура, да не бы како изъ таковы сочиненија одъ цензуре велике цркве не прегледаны, произишао вредъ какавъ и за Православіе и за благочестіе нрави. Истина, да одъ некогъ времена долази овамо по неки Бугарскій Списатель, да сочинение свое у овдашней Правителственој Књигопечатној печатати; обаче те књиге были су по већој части грађанске. Одъ церковны су три знаменитіе напечатане, имено: Катихісіѣ 1835, Правило св. Јоана Рильскогъ године 1837-ме, и ове године Еданъ обычны Службеникъ, у свему оныма славенскимъ у Русіи печатаныма сходанъ, кромѣ неки на концу прибавлѣны, из устава изведени кратки послѣдованія и молитвѣ. Ове самъ књиге по налажеѣи ми дужности предварително духовној цензури подвргао, и почемъ се у њима ништа не нашло, кое бы Православной нашој цркви, ученію њѣномъ Преданіяма противно было; сувыше, пошто самъ о последној т. е. о Службенику прочитао и писмено дозволеніе, дано одъ велике цркве, да се именованый Службеникъ печатати може, соизволю самъ да се печатаю. А што се грађански књига тиче, оне не стое подъ надзирањемъ духовне власти, ничимъ манъ не печатаю се безъ надзирањя высокославно Правителство наше, имаюћи по милости царској слободно и независимо внутрено грађанско Правление установило е цензуру и прописало правила по коима се свако сочинение прегледати има. По тума

правилима не може се кодъ насъ ништа печатати, што бы противу православія или богонаравія, или противу владѣнія ма кога было. Изъ овога благоизволиће увидити ваша Святлость, да се нема бояти велика црква, да ће се књигама, кое бы Бугарски списатели овде печатали, подкрасти сѣмена Закону црковномъ и Преданіяма противна и за богонаравіе Крстіянско соблазнительна."¹⁹ Из одговора се јасно види да деловање патријарха Мелетија није успело да спречи штампање бугарских књига у Правителственој типографији зато што су у Кнежевини Србији већ биле разграничене надлежности политичких и црквених власти. Цариградски патријарх је испустио из вида чињеницу да је старешина српске цркве у Србији био исто тако потчињен својој влади као и старешине осталих националних установа, па је стога био обавезан да свој став усклади са интересима земље.²⁰ Пошто је из одговора видео да његова настојања нису успела, патријарх Мелетија је у жељи да сачува добре односе са српском црквом, у свом одговору митрополиту Петру од 24. октобра похвалио преданост старешине српске цркве и спремност на даљу братску сарадњу, не стављајући никакве примедбе на његов однос према штампању бугарских књига: „Священнѣйшій митрополите всея Сербій, в Дуѣ святѡмъ зѣло возлюбленный ѥ превожделѣнный Брате и Сослужителю нашея Мѣрности Господине Петре: Благодать буди любезному дамъ священству нашему, и мирь одъ Бога. Получи хомъ Братское ваше писмо одъ 6-го текущаго мѣсяца, и разумѣхомъ всяюже изложивте намъ: скорбихомъ научивши ся о касавшейся вамъ Болѣзни, но Буди хвала всевышнему, иже убѣдѣвсѣя теплымъ молитвами Благословенныхъ Хрстіянъ вашихъ, коихъ Богоугодно поступающе уже посѣтили Есте, вскорѣ возврати вамъ здравіе, и насъ тимъ обрадова. Видѣвше притомъ и извясненіе которое намъ творихте касающе ся до Болгарскихъ сочиненій, печатаемыхъ въ тамошней Княжества Сербской типографій, удоволствовахомся, и похвалихомъ синоволно и любезное намъ ваше Священство одъ таковомъ вашемъ настояній и вниманій въ ономъ предметѣ."²¹ У току преписке између цариградског патријарха Мелетија и српског митрополита Петра о држању српске цркве и владе у вези са штампањем бугарских књига и уџбеника у Србији продужено је саветовање између Књажевске канцеларије, Совета и Попечительства просвете како да се удовољи Васкидовичевој молби.²² На крају је Совет предложио кнезу да се на рачун српске владе штампају само уџбеници који ће се употребити за образовање бугарске омладине, а што се тиче осталих књига с црквеним или световним садржајем предложио је Васкидовичу да их штампа о свом трошку, па пошто ће их продавати

¹⁹ К. Цамбазовски, *нав. дело*, 100.

²⁰ К. Цамбазовски, *нав. дело*, 101.

²¹ К. Цамбазовски, *нав. дело*, 101.

²² Архив Србије, Фонд ДС бр. 381/1846.

биће у могућности да надокнади новац који је утрошио. О томе је кнез обавестио Попечитељство просвете 13. новембра 1845: „Поводом усмене просбе коју ми е Емануел учитељ свиштовски 16. пр. м. поднео ја сам посредством Представничества Совету тај дан препоручио, да ми решение у призренију печатања књига кое просител издати жели, поднесе. У следству тога Совет е 31. истог месеца Но 677 решио да се проситељева сачиненија о трошку правителства не штампају, будући да ће их он на своју корист продавати; но узевши у исто време у призрение, да се ове књиге за ползу младежи Бугарске печатају, и због тога да би достојно било издатељу његовом какву помоћ Правитељство учинило, он е решио да се из числа проситељеви сочиненија: 1. Буквар за учећу се младеж, 2. Кратка свештена историја, 3. Кратки катихизис и 4. Прва поњатија к употребленију детеј начинајушти читати, ако и надлежна цензура одобри, на тај начин и то свако у 1000 комада печати, да издател буде дужан само онолико колико папир и заслуга словослагатеља и печатеља Типографију кошта платити, а проценат, кои књигопечатња обично од печатајући дела наплаћује, да му се опрости.“²³ На крају ове одлуке стајало је: „Решение ово одобравам и саопштавам Попечитељству ради његовог управљања.“²⁴

У време Васкидовичевог боравка у Београду, у Србију је дошао такође познати издавач бугарских књига Николај Карастојанович из Самокова који је у Правитељственој типографији штампао књиге још у време владавине кнеза Милоша Обреновића. Он је у 1846. штампао две књиге: *Пасхална* и *Последование сие молебних пений*, али је желео да као трећу књигу штампа и *Часловац*. Уместо тога откупио је 1.000 комада већ одштампаног *Часловца* у Правитељственој типографији и растурао га по Бугарској.²⁵ У раздобљу од краја 1847. до 1850, као издавачи књига на бугарском језику појавили су се и бугарски питомци на Београдској богословији и Лицеју: Аверкије Петрович, Хрисант Јованович и Борђе Поп Стефанович-Јошев који су са српског на бугарски преводили популарне књиге за просвећивање свог народа. Захваљујући упорном залагању, они су за неколико година тако добро савладали српски језик да су могли преводити са српског на бугарски. Први се појавио Аверкије Петрович, ђакон и слушацац II године Београдске богословије. Он се обратио молбом кнезу Александру 18. октобра 1847: „Доле подписани гледајући с едне стране како мој бедни род у највећој тами непросвете и необразовања с друге пак како неки искренољубци истога рода приносе му од различити езика списательства, ради обра-

²³ Архив Србије, Фонд МПс ф. V, 61, писмо кнеза Александра упућено Попечитељству просвете 13. XI 1846.

²⁴ Архив Србије, Фонд МПс ф. V, 61/1846.

²⁵ Б. Игњатовић, *Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама (1833—1878)*, 62.

зовања младолетног и бедног јуношества Бугарског, еда би и њега Бог еданпут из таме к светлу, из ропства к слободи привео, реших се унети му нешто и од славни Србски Списаатеља, да би и он почувствовао ону радост, с којом цели Србски род се дичи, ради свое напредовање, кое ест „Цвет Милости“ потребуе трошка ради печатања, а ја немам: тога ради приходим к вашој Светлости и покорно молим, да би делце, као што сте и на много други, и соизволили печатати се с вашим Правитељственим трошком. Ослањајући се на превелику доброту ваше Светлости и очекујући пожелану помоћ есам.“²⁶ По већ устаљеној пракси српске управе, молба Аверкија Петровича је из Књажевске канцеларије била упућена Совету на разматрање да би се проверило да ли постоје финансијске могућности за штампање предложене књиге на рачун српске владе. После саветовања с Попечитељством просвете, Совет је 17. јануара 1848. известио кнеза Александра: „Да би Совет на ово прошение Аверкијево свое решение издати могао, писао е под 15. Децембра пр. год. Н° 933 Попечитељству просвештенија, да му оно по размотренију књижевног овог дела свое мнение поднесе т. е. заслужуе ли просба Проситељева уважениа, и ако заслужуе, колики би трошак на штампање и везивање његове књиге потребно било. Следуюћи Попечитељство овој препоруци Совета, под 13. јануара ов. год. ПН° 1653 од прошле године известило е Совет, да е дело Аверкија Петровића, под именом „Цвет милости“ превод с Српског, коју е књигу саставио Петар Стојшић, а издала Матица Србска године 1846. и да е исто дело састављено за будуће владетеле, кое садржава лепа наставленија и поученија за сваког човека. Што се самог превода тиче, ние могло Попечитељство никакво мнение дати, будући да нико од персонала незна савршено Бугарски, а цена како за печатане овог дела у 100 комада, тако и за везивање износи 125. фор. сребра.“²⁷ На крају писма, Совет и Попечитељство просвете препоручују кнезу да би било корисно да се Петровићева књига *Цвет милости* штампа на рачун српске владе. Кнез је после неколико дана обавестио Совет и Попечитељство просвете да прихвата њихов предлог: „Овим Совет извештавам, да сам одобрио његово решење од 17. ов. мес. по коме се Аверкију Петровићу, ћакону и слүшатељу II. год. Богословије 128. фор. сребра издаје.“²⁸ Какав је значај придавала српска влада штампању књиге *Цвет милости* види се из огласа у *Србским новинама* од 24. фебруара 1848. у коме стоји да је Правитељство српско поклонило штампање књиге *Цвет милости* Бугарину Аверкију Петровичу, питомцу Богословије.²⁹

²⁶ Архив Србије, Фонд МПС ф. VII, 628, молба Аверкија Петровича Попечитељству просвете 18. октобра 1847.

²⁷ Архив Србије, Фонд МИД, В. одељење ф. I, 45/1848.

²⁸ Архив Србије, Фонд ДС бр. 10/1848.

²⁹ *Србске новине* бр. 16, 24. фебруар 1848.

Други питомац из Бугарске који је поднео молбу кнезу Александру да се на рачун српске владе штампа књига *Цвет Старо-Славенског књижества*, превод са српског на бугарски, био је Хрисант Јованович. У предлогу Књажевске канцеларије Совету од 20. новембра 1848. стајало је: „Хрисант Јовановић, Ђакон, који е у овдашњем Лицеуму и Богословији науке слушао: моли Његову Светлост, да би му милост учинио, да едну књигу под именом „Цвет Старо-Славенског књижества“ коју е на бугарском езику спремио о трошку Правителственом печатати може.“ Међутим, Совет је одговорио кнезу да за то не постоје материјалне могућности: „Разматрајући Совет ово прошение, има чест Вашој Светлости у понизности саопштити, да он такво ние могао уважити по томе, што Правителство, како е проситеља у число свои благодејанаца примио, већ довољно за њега чини из призрения за братски овај Бугарски народ.“³⁰ Па ипак је књига Хрисанта Јовановича била штампана на рачун српске владе и изишла 1849. године.³¹

Борђе Поп Стефанович-Јошев био је последњи из групе бугарских питомаца у Србији који је штампао књигу преведену са српског на бугарски језик. У својој препоруци од 1. фебруара 1850, Попечитељство просвете се обратило Совету: „Борђе Стефановић, слушател при овдашњем Лицеуму, родом Бугарин, намерава скоро изавше код нас дело „Часови благоговенија“ преведеним самим на бугарски език на свет издати. Лишен сваке помоћи да лепу ову намеру к концу приведе, молио е Попечитељство просвештенија за садејствије код Правителства српског, да му се ово дело у хиљаду ексемплара бесплатно у Типографији нашој печати. Он би вели у овом случају само 400 ексемплара за себе задржао, а остали 600 уступио би Правителству Србском на собствено располагање. Попечитељство просвештенија спроводећи предмет овај високославном Совету на решеније, мненија би било, да се из многостручни призренија издатак овај из Правителствене касе учинио. Бугарски сродни нам народ, знаће и у овом случају оценити чувства Правителства Србског, кое е праведно подносити може с оним што е дојако за њи учинило.“³² Међутим, имајући у виду финансијске могућности српске владе, Совет није прихватио препоруку Попечитељства просвете него је предложио кнезу да се Стефановићева књига једино ослободи штампарских трошкова: „Совет имајући у виду штедњу касе Правителствене, а и многе подобне издатке, кое е Правителство српско до сада у више прилика за распрострањање просвете у Бугарској учинило, ние и овом проситељу овде до 200 фор. среб. суму по-

³⁰ Архив Србије, Фонд МИД, В. одељење ф. III, 286/1848, писмо Совета кнезу Александру 29. новембра 1848.

³¹ И. Конев, *Българо-сръбски литературни взаимоотношения през XIX век*, БАН, София 1964, 21; Б. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији*, 49.

³² Архив Србије, Фонд ДС бр. 172/1850.

клонити, него е за олакшицу изданија овог полезног дела на Бугарском езику, а за поштедети у исто време и касу Правитељствену од обтерећења, нашао за добро решење, и настојећим Вашој Светлости височајшег одобрења у покорности предлаже, да се проситељу књига ова по коштању у Типографији Правитељственој печати, а проценат книгопечатања, да му се сасвим опрости.³³ Кнез Александар је прихватио овај предлог и 14. фебруара 1850. о томе обавестио Попечитељство просвете.

У колико се више распламсавала борба бугарског народа за народну цркву, просвету и националне установе, утолико више срећемо Бугаре у Србији како се разним путевима обраћају уставобранитељској влади за помоћ у вези са својим националним и културно-просветним потребама. То је посебно било приметно после педесетих година XIX века, кад је бугарски народ преко својих националних установа: црквено-школских општина, народних школа, читалишта и штампарија, створио услове да развија политичку и националну особеност. У Србију су на краће или дуже време долазили истакнути бугарски народни просветитељи, учитељи, старешине манастира или њихови изасланици, ђаци и многи други. Молили су да штампају бугарске књиге у Правитељственој типографији, да им се поклоне српске књиге и уџбеници за њихове школе, читалишта или за личну потребу, па чак да им се поклоне слова за штампарију коју су основали за издавање бугарских књига. Тако је 1852. боравио у Србији ђустендилски учитељ Аверкије, монах Рилског манастира, који је у Правитељственој типографији штампао школске књижице за бугарску омладину. Пре повратка у Бугарску замолио је српског митрополита Петра да посредује код Попечитељства просвете да му се поклони по неколико примерака српских уџбеника, и то кратких и проширених катихизиса, затим кратка и пространа свештена историја, по неколико *Часловаца* и *Псалтира*, као и књиге штампане за српске гимназије које би употребио за себе лично. На посредовање митрополита Петра, Попечитељство просвете је уважило молбу учитеља Аверкија.³⁴ Кад је Александар Егзарх, истакнути бугарски национални радник и публицист, члан Бугарске општине у Цариграду, предузео иницијативу да у току 1853. оснује штампарију у Цариграду за издавање уџбеника и књига на бугарском језику, он се обратио молбом кнезу Александру да му српска влада поклони сто ока црквених и грађанских слова како би штампарија могла започети рад. У вези са тим, кнез Александар се обратио Совету 18. јула 1853: „Будући да типографије много доприносе и просвети и напретку сваке земље, и будући би тим поклоном Правитељство у исто време и приметну помоћ овом заведенију Бугарском у Цариграду и своје благонаклоно учасће у напредовању Бугарског књижев-

³³ Архив Србије, Фонд МИД, В. одељење ф. I, 129/1850.

³⁴ Архив Србије МПс ф. V, 501/1852.

ства и народа.³⁵ Разматрајући кнежеву препоруку, Совет се сагласио да се изиђе у сусрет молби Александра Егзарха и предузео кораке код српске владе да се поклоне тражена слова, па је после донесене одлуке обавестио Попечитељство просвете да се она спроведе у дело. На основу тога је кнез Александар 15. јула 1853. наредио Попечитељству просвете да изда одговарајући налог Правитељственој типографији. У кнежевом писму Попечитељству просвете је стајало: „Поводом прошенија Александра С. Б. Егзарха, Типографа Бугарског у Цариграду, кое е он мени под 8. пр. мес. у томе поднео, да би се Типографи његовој неко количество — до сто ока црквени и грађански слова подарило — ја сам согласием Совету од 8 т. мес. № 694 решио да се просителу Александру С. Б. Егзарху просимо количество слова из Правитељствене Типографие на дар одпусти, о чему Попечитељство ради надлежности и употребленија уведомљавам.“³⁶

Две године касније, у августу 1855, у Србији је боравио Калиник Пајсијевич, архимандрит манастира Трнаве у Бугарској, који је дошао да у Правитељственој типографији, односно литографији, штампа 5.000 икона *Свете тројице* и *Тајну вечеру* да би их после растурао и продавао по Бугарској. Кад је било завршено штампање икона установљено је да поручилац нема новца да плати штампарске услуге, па је он замолио да му дају 500 комада икона да их прода претплатницима у Београду, те да прикупљеним новцем у износу од 76 фор. сребрних и 40 кр. плати остале 4.500 икона које оставља као залог Правитељственој типографији. Инспекторат типографије се у вези са тим обратио Попечитељству просвете 4. октобра 1855. и тражио одобрење, што је било прихваћено: „Попечитељство у смотренију они 4500 ком. икона одпуштени, кое е Инспекторат за рачун дуга Архимандрита манастира Трнаве у Бугарској од 76. фор. и 40 кр. сребра задржао одобрава да Инспектор 1 месец дана истога архимандрита за рачун причека.“³⁷ У 1856. години обратила се Ломска општина Попечитељству просвете преко Београдског читалишта да јој се поклони извесна количина књига и уџбеника за потребе недавно основаног читалишта и за ђаке ломске школе. Попечитељство просвете је удовољило молби и обавестио Инспекторат Правитељствене типографије „сходно височајшег решења од 17. јулија 1853. године ПН⁰ 655, да се од сваке школске књиге по два егземплара Тодору Лазаревићу трговцу ломских издати оно.“³⁸ Следеће године (14. јуна 1857), Ломска општина се поново обратила српској влади молећи поклон у књигама, с тим што се овог пута обратила кнезу Александру преко Цеке Петкова, родом из Лома, који је живео као избеглица у Београду: „Има више од месец

³⁵ Архив Србије, Фонд ДС бр. 339/1853.

³⁶ Архив Србије, Фонд МПс ф. III, 74/1853.

³⁷ Архив Србије, Фонд МПс ф. V, 37/1855.

³⁸ Архив Србије, Фонд МПс ф. VI, 57/1856.

дана, како се општина Ломпаланачка у Турској молила Вашој Светлости, да правителство српско усредствуе подарити училишту и Читалишту тамошњем и младежи учећој најнеобходније школске књиге. Па како ни до данас поменута општина нема никаквог одговора, то е у речи стоећа општина покорно-подписаног опуномоћила, да на ново о овој ствари код Ваше Кнежевске Светлости подеиствуем, како би што пре удовлетворителан одговор получити могла.³⁹ На препоруку кнеза Александра, Попечителство просвете је 19. јуна 1857. издало налог Инспекторату Правителствене типографије да се Ломској општини пошаље на поклон 115 разних књига и уџбеника преко Цеке Петкова.

Пошто су црквено-школске општине и поједина лица из Бугарске, Македоније, Босне и Херцеговине веома често подносила молбе уставобранителској влади да им се поклоне књиге и уџбеници за потребе њихових школа и читалишта, Попечителство просвете је да би скратило поступак приликом доношења одлука о таквим молбама за поклон књига „једнородној браћи из Турске“ поднело предлог Совету 2. марта 1857. да се ставе на располагање извесне количине књига и уџбеника или новчана средства за наведене сврхе. На препоруку Совета, кнез Александар је 24. априла донео одлуку да се одобрава сума од 459 форинти у сребру и 24 крајцаре од које ће Попечителство просвете набавити потребан број књига и уџбеника и поклањати једнородној браћи у Турској.⁴⁰ Ова сума је ушла у буџет Попечителства просвете за сваку годину, да би се сваке године повећавала пошто су се умножавале и молбе црквено-школских општина и појединих лица из наведених крајева.

У току наших истраживања у вези са штампањем бугарских књига у Србији у доба уставобранителске владе, посебну пажњу смо посветили истакнутим бугарским народним просветитељима и реформаторима школског система у Бугарској као што су били Најден Геров, учитељ у Пловдиву, и Сава Доброплодни, учитељ у Шумену, који су педесетих година XIX века штампали своје уџбенике у Србији, као и издавачима и продавцима књига Хаџи-Најдену Јовановичу из Татар Пазарџика и Атанасу Николајевичу-Карастојановичу из Самокова који су издавачком делатношћу задовољавали потребе бугарских школа у оквирима Турског Царства. Најден Геров⁴¹ је стигао у Србију средином 1849. да би у Правителственој типографији штампао уџбеник *Извод од Физике*. Међутим, он се око штампања задржао у Србији дуже него што је предвиђао, па је потрошио и више новца од предвиђеног тако да није имао довољно за плаћање штампарских услу-

³⁹ Архив Србије, Фонд МПс ф. II, 90/1857.

⁴⁰ К. Цамбазовски, *Културно-општествение врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960, 32.

⁴¹ Н. Чакъров и Ж. Атанасов, *История на образованието и педагогическата мисъл в Българи*, Сопија 1962, 172.

га. Тада је поступио као и многи други Бугари кад би им понестало новца у Србији — обратио се Попечитељству просвете 30. августа 1849: „Долепотписани имам при Правителственој типографији овдашњој у радњи мое дело под насловом „Извод от Физике“, кое сам ја за народне школе мом отечеству Бугарској посветио. Ово дело налази се при у речи стојећој типографији више времена, него што сам се ја надао. Поводом овог задржавања оштетио сам се што сам овде на великом трошком а јошт више, што сам се задоцнио у моме отечеству у речено време вратити се. Дакле, наводом тим усубуем се најпонижније Високославно Попечитељство просвештенија молити, да би ми оно из призренија горе наведеног обстојателства, као и благонаклоности, коју е Србија мом отечеству свагда указивала, а с тим више, што се наш народ доста у сиромашном стању налази, и ја ово делце без икаквог интереса поради изображенија народног жертвуем, благоволило процент, кои ја типографији давати, ако ние шта више могуће, опростило.“⁴² Ову молбу је Попечитељство просвете пренело у надлежност Совету да размотри каква му се помоћ може дати, на што је Совет 5. септембра затражио од Попечитељства просвете да достави цену штампања књиге: „Будући се овде вишом трошку изложио и с повратком у отечество задоцнио, молио е да би му произрение на горенаведено обстојателство, као и изблиза наклоности коју Србија отечеству његовом Бугарској указује. Проченат кои има типографији давати опростио тим пре што се народ Бугарски у доста сиромашном стању налази и што он делце ово без икаквог интереса поради изображенија народног жертвује.“⁴³ Совет је већ после неколико дана добио тражени обрачун, па је на основу тога поднео кнезу препоруку да Геров буде ослобођен плаћања половине штампарских трошкова. На то је кнез обавестио Попечитељство просвете 27. септембра: „Узевши предмет молбе проситељеве у разматрање и саслушавши мнение Совета од 24. ов. мес. № 550 у сагласности са овим решио сам да се проситељу половина вопросног Типографског процента кои ће по извештају Попечитељства просвете од 20. ов. мес. ПН⁰ 835 свега 160 фор. и 39. кр. среб. износити, по томе дакле 80 фор. и 19,5 кр. среб. опростити; кое решење саобштавам настојећим како Попечитељству просвете тако и Финансија ради надлежног њиховог управленија.“⁴⁴

Следећи бугарски писац и издавач био је шуменски учитељ Сава Дорбоплодни⁴⁵ који је стигао у Србију средином септембра 1852. да штампа тзв. узајамне таблице за бугарске школе. Одмах

⁴² И. Конев *Българо-сръбски и българо-хърватски книжовни взаимоотношения*, София 1966, 26.

⁴³ Архив Србије, Фонд МПс ф. III, 295/1849.

⁴⁴ Архив Србије, Фонд МПс ф. III, 295/1849.

⁴⁵ *Кратка българска енциклопедия*, II, София 1964, 198; Н. Чакъров и Ж. Атанасов, *нав. дело*, 160.

по доласку обратио се 15. септембра кнезу Александру за новчану помоћ да би успешно завршио посао ради којег је дошао:

„Азъ долѣподписанныи смиренъ вашъ рабъ като са увѣрихъ за человѣколюбивата душа, приемамъ дерзость да приближа Ваше Высочество чрезъ настоящето и да вы моля за една милость която е мала за васъ, но ще принесе доволно полза на непросвященаго и сиромашнаго нашего болгарскаго народа.

Азъ единадесетъ лѣта правя учителство въ болгарія у града Шюменъ, и ся трудихъ по возможности за безчиніето на нашитѣ унилица най после преди два мѣсяцы. Защото имамъ присѣченіе на нашитѣ уроцы. Обиколихъ и колко главны болгарски градове, и като видохъ безчиніето и незнаніето, и на начелнитѣ и Взаимны наши училища които сѣуть основаніе на горнитѣ изрекохъ да напечата Таблици Взаимноучителни добрѣ наредени, сосъ една друга книга именуема Водитель, която потенко ще поучава за Взаимното учение. За тия книги спомогнаха за себе по главнитѣ болгарски градове, а другитеѣ уставать, у вѣтхата метода отъ сиромашеството.“⁴⁶ Меѣутим, Доброплодни није добио никакав одговор на своју молбу ни после неколико месеци, па је одлучио да се обрати Попечительству иностранных дела с молбом готово истог садржаја.⁴⁷ После саветовања с Княжевском канцеларијом, Попечительство иностранных дела послало је молбу у надлежност Совету: „Прошение ово по височайшем налогу Његове Светлости узима част Попечительство иностранных дела високославном Совету на решене спровести.“⁴⁸ На то је Совет 15. јануара 1853. затражио од Попечительства просвете обрачун трошкова: „Приложено овде у оригиналу прошение Саве Доброплодног, учителя Шумљанског, у Бугарској, коим се моли, да му се дозволи неко число таблица, кое е он за младеж Бугарску саставио, и у нашој Правителственој књигопечатни печатати намерава, овде о трошку Правителственном печатати и кое е Попечительство иностранных дела височайшем налогу Његове Светлости Совету на решене припослало шаље Совет Попечительству просвѣштенија с том препоруком да оно иследи, шта би помоћ, коју проситељ од Правительства моли, изнела, и са извештајем о овој да Попечительство и свое мнение у предмету поднесе, имајући и оригинални Акт повратити му.“⁴⁹ Иза тога се Попечительство просвете обратило Типографији да достави цену штампарских услуга за наведене таблице и да одреди рок у којем би оне биле завршене. Типографија је 19. јануара одговорила да би штампање сто таблица коштало 375 форинти у сребру, односно 40 таблица стајало би 82 форинте и 4 крајцаре за типографију, а 27 форинти

⁴⁶ Архив Србије, Фонд МИД, В. одељење ф. IV, 174/1852.

⁴⁷ И. Конев, *Българско-сръбски и българско-хърватски взаимоотношения*, 38.

⁴⁸ Архив Србије, Фонд ДС бр. 150/1853.

⁴⁹ Архив Србије, Фонд МПС ф. II, 245/1853.

за литографију, што укупно износи 100 форинти. Овај одговор је пренет Совету: „Приложени предрачун Попечитељство просвештенија са повраћајем прилога у покорности доставља високо-славном Совету с тим учтивим мнением да би се могло проситељу почем 300—400 комада таблица о свом трошку печатао буде, 100 комада о правитељственом трошку израђене на поклон дати т. е. почем проситељ буде 582 фор. и 20 кр. до 692 за све таблице платио, да му Правитељство за 109 фор. и 40 кр. таблица на поклон уступи.“⁵⁰ Најзад је кнез Александар донео одлуку 17. марта 1853: „Да се учитељу шумљанском у Бугарској Сави Доброплодном почем 300—400 ком. таблица за младеж Бугарску у нашој Правитељственој типографији печатано буде, 100 ком. о трошку Правитељства поклон се дају т. е. пошто проситељ Сава буде 582 фор. и 20 кр. до 692. фор. за све таблице платио, да му Правитељство за 109 фор. и 40 кр. таблице на поклон уступи. Ја сам по мненију Совета од 5 тек. мес. Но 233 одобрио и на тај конач налог на касателна Попечитељства одпратио.“⁵¹

Највећи број бугарских књига и уџбеника штампао је у Правитељственој типографији Хаџи Најден Јованович из Татар Пазарџика, издавач и књигопродавац по целој Бугарској. Само у раздобљу од 1849. до 1851. одштампао је књига у тиражу од око 61.500 примерака: „Из приложеног овде под А, Б, В, Г и Д, Рачуна и Признаница Правитељствене књигопечатне, увидеће Високославно Попечитељство просвештенија, како сам ја покорно подписани од 1849 до данашњег дана 61.500 комада разних књига из речене књигопечатне узео и за исте књиге по прикљученим Рачунима толико новаца све готовности често и до данас исплаћивао.“⁵² То је најстарији сачуван документ у којем смо нашли прве податке о веома богатој и разноврсној издавачкој делатности Хаџи-Најдена у току неколико година. Прегледајући наслове бугарских књига и уџбеника Хаџи-Најдена у Правитељственој типографији од 1849. до 1851, Илија Николић је закључио да је он био не само издавач и књигопродавац него и писац многих уџбеника, на пример уџбеника *Буквар или начално учење... ради болгарскоју јуности*, а добар део штампаних књига из тог времена није бугарска библиографија ни до данас регистрована.⁵³ Многи уџбеници и књиге које је Јованович штампао у Правитељственој типографији били су преводи с руског на бугарски. Обимна Јовановичева издавачка делатност наилазила је као по

⁵⁰ Архив Србије, Фонд ДС бр. 150/1853, Попечитељство просвете Совету 14. II 1853.

⁵¹ Архив Србије, Фонд ДС бр. 150/1853, кнез Александар Попечитељству просвете 17. III 1853.

⁵² И. Николић, *Бугарски просветитељ Хаџи Најден Јованович у Србији*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, ХХI 1—2, Београд 1954, 75; И. Конев, *Българо-сръбски и българо-хърватски книжовни одношения*, 29.

⁵³ И. Николић, *нав. дело*, 75.

правилу на озбиљне финансијске тешкоће услед недостатака обртних средстава с обзиром на то да претплатници или купци књига нису били у могућности да на време исплате своја дуговања. На прве озбиљне финансијске тешкоће, Јованович је наишао у току 1851. кад није имао довољно прикупљеног новца да би платио одштампане књиге. Разуме се да је и он попут својих претходника учинио исто — обратио се српској влади да га ослободи дуга, или барем да одложи његово плаћање. Стога се 17. августа 1851. обратио Попечитељству просвете: „Усуђујем се Високославном Попечитељству просвештенија покорно замолити да би оно високу милост своју нада мнош, кои се единствено о изображенију учећи се сироте Бугарске деце дено-ношно трудим, изволити, и мени писмено дозволение, да могу више речене књиге, кое су у вредности 300 фор. среб. из книгопечатне бесплатно узети благоизволио. Или у противном случају, ако ми се сиреч ти 300 фор. среб. поклонити не би; књиге ми из книгопечатне издати а за новце до два месеца дана, док сиреч из Бугарске дошао и новце не скупио, причекати смиловало се, на кое очекујући што скорие премилостивог удовлетворенија есам.“⁵⁴ Мада му није стигао одговор од Попечитељства просвете на молбу од 17. августа, он је већ 22. августа упутио Совету молбу готово исте садржине да би српска влада што пре узела у разматрање његов случај. У међувремену је Попечитељство просвете посредовало код Совета: „Проситељу се дозвољава да печатане књиге своје из Книгопечатне узети може под тим условијама, да емца овде набави, кои ће бар за њега стајати да ће дуг свој до два месеца дана Типографији исплатити.“⁵⁵ Предлог Попечитељства просвете стигао је Совету управо у исто време кад и Јовановичева молба, тако да се Совет могао обратити кнезу Александру. Кнез је своју одлуку послао Попечитељству просвете 24. августа: „Будући да се проситељ, као што се из приложеног к прошенију његовом рачуну и признаница Типографији види, свагда за сада кад год е што у Типографији нашој печатио, уредно плаћао, то сам се ја побуђен нашао согласити се с мнением Совета од 22. тек. мес. № 724 решио да се поменутом проситељу вопросне у Типографији налазећи се књиге у вредности од 300 фор. среб. на кредит даду, и од њега на то облигација узме, да ће сиреч, он дужан бити да суму до 2 месеца доба Типографији нашој непримено донети и исплатити, о чему Попечитељство настоећим ради надлежности његовог употребленија извештавам.“⁵⁶ На то је Попе-

⁵⁴ И. Конев *Българо-сръбски и българо-хърватски книжовни взаимоотношения*, 29; Архив Србије, фонд МПс ф. II, 357/1851; молба Хаџи.Најдена Попечитељству просвете 17. VIII 1851.

⁵⁵ Архив Србије, Фонд МПс ф. II 357/1851, Попечитељство просвете Совету 18. VIII 1851.

⁵⁶ Архив Србије, Фонд МПс ф. II, 357/1851, кнез Александар Попечитељству просвете.

чителство просвете одмах обавестило инспектора Типографије: „Будући е Његова Светлост у сагласности са Советом од 24 тек. мес. ВН^о 751 молбу ову реченог Хаџи Хајдена одобрити благоизволили, с тим да се од њега облигација узме, да ће сирач он дужан бити ову суму до 2 месеца дана Типографији нашој непримено донети и исплатити; препоручуе се Инспекторату Типографије да по истом вопросном решенију поступи.“⁵⁷ Пошто је пребродило све невоље, изгледа да Хаџи Најден није за извесно време имао већих потешкоћа у вези са штампањем књига и уџбеника у Правитељственој типографији. Међутим, већ почетком 1853. није имао довољно новца да подигне одштампане књиге, па се поново обратио српској влади, али овог пута непосредно Совету. Уз молбу је доставио и списак књига и уџбеника које је штампао у Правитељственој типографији од 1849. до 1853: „Од 1849. до 1853. године ја сам покорно подписани следујуће књиге за Бугарску дечицу у Књигопечатни Правитељственој печатао као:

	форинти крајцара	
2.000 комада Псалтира мањи чини	310	”
5.000 ” Буквара	67	”
3.000 ” Часлова мањи	254	10
500 ” Псалтира велики	166	40
4.000 ” Кратки Свештени Историја	185	55
5.000 ” Буквара мањи	52	46
5.000 ” Сановника		
6.000 ” Песмарица	343	40
6.000 ” Требника		
11.000 ” Календара мањи		
6.000 ” Краснописа	140	45
5.000 ” Буквара	67	9
2.000 ” Слав. басни Езопови	210	21
8.000 ” Календара мањи	116	48
5.000 ” Свештени Историја	246	47
5.000 ” Катихизиса пространи	732	30
5.000 ” Буквара		

Сума књига 83.500

Сума 2.896 фор. 34 кр.

На ову суму платио 2.402 фор. 38 кр.

Остаем дужан јошт 493 фор. 56 кр.“⁵⁸

⁵⁷ Архив Србије, Фонд МПс ф. II, 357/1851, Попечитељство просвете инспектору Типографије.

⁵⁸ И. Николић, *нав. дело*, 81; И. Конев, *нав. дело*, 30.

Хаџи-Најден је уз наведени обрачун замолио Совет 23. марта 1853. да му суму од 493 форинте и 56 крајцара поклони, или да га причека да касније плати онако како се договоре: „Истина, да се из ове суме књига и новаца дае се закључити, да ја неку добит одтуд могу имати, али кад се сравни мој трошак овде у Београду чекајући док се књиге печатају, мој пут до и преко Бугарске, мој поклон књига учитељима за њихов труд, кои те књиге распродају и на послетку мој почек новаца за исте књиге; онда се тек види, да ни Књигопечатну, а камо ли да ми што остане, немам одкуд платити. Истина е па и то, да је ову радњу колико за моју корист, толико за добит ваљан спомен и подижећи вољу младим и непросвештеним јошт Бугарима к читању и већем изобраењу, предузео. Зато у највећој покорности принуђен се налазим молити, да би ми се сада, као што ми се од Високославног Совета прош. 1851. године на моју молбу под 20 Августа исте године учињену, учинило, и садањи дуг у 493 фор. и 56 кр. стојећи се, будући сам стари дуг и све до сада давајући новце, као што приложени Рачун и Признаница сведоче честно поисплаћивао, или као дар од Високославног Правитељства Србског за долни дојакашњи труд и радњу моју, кое би ми се сада тек единствена то добит сматрати могао, поклонио, или најпрече дозволение писмено издало, да могу у Бугарску ићи и најдаље до 3 месеца, за разне књиге новце прикупити и честно с благодарношћу више речени дуг књигопечатни положити.“⁵⁹ После добијене молбе од Хаџи-Најдена, Совет се 24. марта 1853. обратио Попечитељству просвете и затражио мишљење како да поступи са његовом молбом. Попечитељство просвете је одговорило 27. марта: „Следући почитаеом предложенију високославног Совета од 24. тек. мес. № 312 у смотренију овде повраћајуће се просбе Хаџи Најден Јовановића, кои се молио да му се 493 фор. и 56 кр. среб. кое Правителственој Типографији дуге опрости или само донде кредитирано, док у Бугарску отиде и за три месеца новце покупи и овамо донесе, Попечитељство просвете позивајући се мнением Инспектората Типографије у овом питаљу, мисли да би се довољно благодeание тиме учинило реченом Х. Најдену, из признанија на честност његовог карактера и на његово познато пожртвовање и неуморни труд за просвету бугарског народа, њега с горњом суммом од 493 фор. и 56 кр. кредитирати, почем би сам поклон толике сумме, која по казивању самог проситеља ни пуно пету част свију њим у Типографији нашој израбени послова не износи, одвећ знатан био и почем по дознанију Попечитељства овог проситељ при издавању ови књига свој рачун налази. Да пак проситељ овај кредит злоупотребити неће може се отуд закључити, што е он и пређе дато му поверење умео уважити, ер е дуговану суму од 400 фор. у свое време Типографији

⁵⁹ И. Николић, *нав. дело*, 81; И. Конев, *нав. дело*, 31.

исплатио.⁶⁰ Кад је Совет добио мишљење Попечитељства просвете, он се обратио кнезу Александру, који је потом 2. априла 1853. донео следећу одлуку: „Сходно мненију Совета од 31. пр. мес. Но 339 да се Хаџи Најдену Јовановићу сума од 493. фор. и 56 кр. среб. коју он Типографији овдашњој дугује на 3 месеца, док он у Бугарску отиде и новце донесе као осведоченом и тачном платцу без залога повере, ја сам одобрио по томе сходну препоруку Попечитељству просвештенија одпуштио.“⁶¹ Пре него што је кренуо назад у Бугарску, Јовановић је 26. марта 1853. поднео молбу Попечитељству просвете у име општина и вароши Татар Пазарџик, Пештер, Копривштица, Дупница и Сливен да им се шаљу *Србске новине*: „Одајући из Бугарске, кад сам књижице мое разпарчавао наишао сам на такве општине, кое су жељне Србске новине видити и имати, а не могу такве због разни обстојателства и због велики турски дација плаћати, па су мене замолили, да би ја у име њихово од Високог Правитељства Србског по едан број новина измолио, и да ћеду они поштанску таксу плаћати.“⁶² Пошто Попечитељство просвете није било надлежно да то реши, на полеђини молбе је записано: „При сачињавању новог уговора с Н. Јовановићем да се има у виду.“

Међутим, међународни догађаји нису ишли на руку Хаџи-Најдену и његовој просветитељској делатности; кримски рат га је спречио да се врати у Бугарску како би прикупио новац за књиге од претплатника и дужника. Правитељствена типографија није правила питање око исплате његовог дуга готово годину и по дана, али је средином новембра 1854. била принуђена да се обрати Попечитељству просвете, па му је послала следеће обавештење: „Од оног доба па до данас Хаџи Најден Јовановић на рачун одплате свога дуга ништа није дао, нити зна Инспекторат шта ће са истим Х. Најденом чинити. Кад год би новце од њега потражили добио за одговор, да су метежи у Бугарској и бивши и трајући узрок, па неможе у Бугарску да иде и да новце донесе и да он пре долазећег Бурђева дана неможе дуг свој платити.“⁶³ Затим је Јовановић 19. новембра послао молбу кнезу Александру, а њену копију Совету да му се опрости дуг од 493 форинте и 56 крајцара. Као и прошлог пута кад је 24. марта 1853. молио да му се опрости или одложи плаћање дуга, и сада је изнео податке колико је књига и уџбеника штампао у Правитељственој типографији од 1849. до 1854. Кад се ови подаци упореде са списком од 24. марта 1853. може се закључити да је за годину и по одштампано нових књига у тиражу од 25.500:

⁶⁰ Архив Србије, Фонд ДС бр. 158/1853, Попечитељство просвете Совету 27. III 1853.

⁶¹ Архив Србије, Фонд ДС бр. 158/1853, кнез Александар Попечитељству просвете.

⁶² И. Конев, *нав. дело*, 32.

⁶³ Архив Србије, Фонд МПС ф. V, 367/1854, Правитељствена типографија Попечитељству просвете.

„1. Простран Катихизис на бугарском езику, кои су по 9 1/2 табака	5.000
2. Свештена Историја стари и нови завет по 3 1/2 таб.	10.000
3. Езопови басни по 5 таб.	4.000
4. Синдипе филозофа по 3 1/2 таб.	2.000
5. Историја Бертолдова 5 1/2 таб.	3.000
6. Краснописа по 1 таб.	6.000
6. Краснописа по 1 таб.	6.000
7. Пенија Султану и Његовој Светлости по 2 таб.	6.000
8. Филозофска поученија по 1/4 таб.	6.000
9. Свитоци (Богоматере молитве) по 1 таб.	8.000
10. Христова поученија по 1 таб.	10.000
11. Календара разни за прош(ле) године по 14 таб.	20.000
11. Календара разни за прош[ле] године по 14 таб.	20.000
12. Календара вечни по 2 1/4 таб.	2.000
13. Приповетки Насрадин Хоце по 1 1/2 таб.	3.000
14. Снотолкованија по 2 1/2 табака	5.000
15. Езопове басне на Слав. език по 5 1/2 таб.	2.000
16. Часловца по 6 таб.	3.000
17. Псалтира по 10 табака	2.000
18. Буквара по 1 табак	20.000
19. Календара вечни на србском езику	2.000
	Свега 119.000

Све ове књиге у вредности су 5.206 фор. и 1 кр. среб.

Од ове сам суме Типографији платио 4.412 фор. и 5 кр. среб.

Дуга још на ову суму Типографији имам 493 фор. и 56 кр.⁶⁴

Уз приложени обрачун, Хаџи Најден износи и тешкоће које су га онемогућиле да среди своја дуговања: „И заиста би ово давно и давно исплатио био да нису ова бурна времена (рат) у Бугарској почела бивати, и то е баш онда отпочело ратовати, кад сам ја по несрећи мојој књиге у Бугарској послао. Тако је нити сам у оно време кад сам мислио, нити пак данас у Бугарској смети ићи; а за цело ние ни оном несретном народу сада до књига, како што ми Познаници мои и јављају, да покрај свога рада и дејанија морају своја добра и стоку у бесцену, па и у пола цене продавати, да само до новца доћи могу, како би се само оног премногог пореза отрести могли. Видећи се у оваквом случају у нужди, кад на време обвезницу нисам био у стању исплатити, нити е могу, ер сам и сам све свое новце што год сам имао у исте књиге уложио, следователно постао сам оне исте среће, кое сам и у Букурешту био. Писао сам моима Познаницима, да ми ма у пола цене књиге распродају, ер би се само дуга осло-

⁶⁴ И. Николић, *нав. дело*, 83; И. Конев, *нав. дело*, 34.

бодити могао; али све бадава, добијам у место новаца одговор, да о књигама моима нико сада и не сања, додајући ми, кад новаца нема, ни да е за пару купаца нема.⁶⁵ После саветовања с Попечитељством просвете шта да се ради у овом случају, Совет је 27. новембра поднео предлог кнезу да се Јовановичу опрости дуг, и то овако образложио: „Попечитељство одговарајући препоруци Совета под тек. мес. П. № 1049 извештава, да е овај човек по известију Инспектората, пре тога дугујуће сумме Типографији нашој тачно и уредно исплаћивао, да е он, не толико интереса свога ради, колико из благородне тежње, своје душевне образованости скоро са свим лишавајућем се, народу, а нашој сабраћи прве и најнужније дарове просвете принети старо се; по томе, да е исти Хаџи Најден едан од родољубиви и поштени људи, кои, да е иколико у стању не би јамачно тај, Правитељством одобрени кредит злоупотребио, као што е, вели, он и желео да, по продаји свои књижица, поменути дуг исплати; па се тиме јошт и данас у нешто нада. Но почем су прво те књижице проситељево од незнатне важности, те би се после дугог времена њином распродајом до новца доћи могло, а друго у Бугарској данас така обстојателства владају, да никако ние могуће да се распродаја исти књижица скоро удејствује, нити да пак сачинитељ скоро до новаца дође, следователно ни предпоменути дуг никако исплатити у стању неће бити, и почем, вели, то не би била прва жртва, коју би наше Правитељство према овој нашој, на сваком душевном благу оскудевајућој браћи учинило, то е оно мненија да ће Правитељство наше, указујући милост у наведеној ствари истоме Х. Најдену, уедно и према народу његовом едан нови доказ и осветочење братске љубави и помоћи дати и показати; дакле да се тај дуг Хаџи Најдену са свим опрости.“⁶⁶ Прихватајући ово образложење, кнез је донео следећу одлуку: „Из наведени у приложенију Попечитељства просвештенија од 20 пр. мес. П. Но 1049 призренија и узрока, ја сам са сагласијем Совета од 27 пр. мес. № 1020 нашао за добро решити: да се Х. Најдену Јовановићу, бугарину, књигопродавцу, по молби његовој од 18. новембра ове године опрости дуг од 493 фор. и 56 кр. среб. кои он Правитељственој типографији за књижице неке давати има. О чему како Попечитељство просвештенија, тако и Попечитељство финансија ради надлежног употребленија уведомљавам.“⁶⁷ Иако су политичке прилике у Бугарској за време кримског рата неповољно утицале на издавачку делатност Најдена Јовановича, он ипак није — како наглашава Николић у својој студији о његовом просвештељском раду — одустао од штампања књига и свега онога

⁶⁵ Архив Србије, Фонд МИД, В. одељење ф. III, 206/1854, Хаџи Нај-

⁶⁶ Архив Србије, Фонд МИД, В. одељење ф. III, 206/1854, Совет кнезу Александру.

⁶⁷ Архив Србије, Фонд МПс ф. V, 367/1854, кнез Александар Попечитељству просвете.

што може допринети просвећивању бугарског народа. У току 1855, Јованович је штампао две књиге: *Псалтир* и *Календар за 1855. годину*, као и српску књижицу *Историја Синдине филозофа персијског*. Следеће године није му успео покушај да у Правитељственој типографији штампа 1.000 комада *Часловца* и 500 *Псалтира* зато што се то косило са интересима продајне мреже Правитељствене типографије. Наиме, типографија није могла дозволити да се он појави као приватни књигопродавац у Кнежевини Србији пошто би то нарушавало њен монопол у продаји уџбеника. После 1856. године, Јованович се бавио издавањем литографских ликова које је продавао у Бугарској и Србији. Тако је на пример литографисао ликове Гирила и Методија, бугарског цара Ивана Шишмана и цара Јована Владимира.⁶⁸ Неуморан издавач бугарских књига и уџбеника које је штампао у Правитељственој типографији у раздобљу од 1849. до 1858. године, Хаџи Најден Јованович је последне године свога живота провео у Београду, где је и умро 1862. у бедн. заборављен и болестан.⁶⁹

Анастас Николајевич-Карастојанович Самоковљанин био је последњи бугарски издавач и продавац књига штампаних у Србији у доба уставобранитељске владе. Припадао је породици Николе Карастојанова из Самокова који је у Правитељственој типографији штампао бугарске књиге још у доба кнеза Милоша Обреновића од 1833. до 1838. У Србију је стигао у јуну 1857, управо у време кад је у Правитељственој типографији био припремљен слог за штампање *Часловца*.⁷⁰ у договору са инспектором Типографије Васом Бераром, он се 16. априла 1857. обратио Попечитељству просвете и предложио да се 1.000 комада *Часловца* одштампа и за њега, али без плаћања штампарског процента: „Познато е свим да високо-србско правителство не само свое поданике усрећити стара се, већ и оне под непосредном владом Порте стојећи као своју по крви и вери сродну браћу теши и помаже и ја се најпокорније долеподписани на вишеславно Попечитељство с том молбом обраћам да би ми се приликом сада печатајућег се *Часловца* допустило, да се и ја са већ сложеним слогом послужим и 1.000 комада исте књиге печатати дадем како се већ втори табак печатати одпочео то ћу и ја први на новом трошку сложити дати, као што ћу и хартију и печатање платити за цео *Часловац*, но молим да ми се проценат и што друго трошка буде осим мастила и хартије опрости. И ја се сам с два брата у Самокову трудим око печатања мали црквени књига и желим да се словенско православие по Турској одржи и прослави но средства нам много оскудевају ербо смо убоги. Велику

⁶⁸ И. Николић, *нав. дело*, 79.

⁶⁹ И. Николић, *нав. дело*, 80.

⁷⁰ М. Стојанов, *Българска в зрожденска книжнина*, Државна библиотека „Васил Коларов“, том I, Софија, библ. единце бр. 4460, 4462, 4465.

ће дакле задужбину нашој православној вери високо србско Правителство учинити, ако без собствене икакве штете ни трошка мојој жељи удовлети.“⁷¹ На Бераров предлог, Попечителство просвете је желело да изиђе у сусрет молби Анастаса Николајевича, али је претходно било потребно да молба прође кроз уобичајену процедуру српске управе. На крају је кнез Александар послао своју одлуку Попечителству просвете 2. јуна 1857: „Закључение Совета од јучерашњег № 906 да се Анастасу Николићу (Николајевичу) из Самокова у Бугарској 1.000 комада *Часловаца* из Типографије без процента прода. Ја сам одобрио и надлежно Попечителство о томе обавестио.“⁷² Међутим, услов за прештапавање *Часловца* био је тај да се Николајевич обавезе да књиге неће продавати на територији Кнежевине Србије да не би конкурисао домаћим продавцима књига.

Од тренутка кад је Иван А. Богоев Богоров почео 1842. да штампа *Всеопица географиа* у Правителственој типографији, па до средине 1857, кад је Анастас Николајевич-Карастојанов прештапао свој *Часловац*, у том раздобљу од пуних 12 година развијала се веома жива издавачка делатност за штампање бугарских књига и уџбеника према материјалним могућностима уставобранитељске владе. Захваљујући последњим истраживањима Борба Игњатовића, посебно библиографским, могли смо утврдити да је за време уставобранитеља штампано 86 бугарских књига и уџбеника, што представља веома значајан број за ондашње услове и могућности штампарских установа у Србији.⁷³

⁷¹ Архив Србије, Фонд МПс ф. IV, 57/1857, молба Анастаса Николајевича Попечителству просвете.

⁷² Архив Србије, Фонд МПс ф. IV, 57/1857, кнез Александар Попечителству просвете.

⁷³ Б. Игњатовић, *Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама 1833—1878*, стр. 56—92.

ШКОЛОВАЊЕ БУГАРСКИХ БАКА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ УСТАВОБРАНИТЕЉА

Следећи корак који је уставобранитељска влада учинила да би допринела културном, политичком и националном ослобођењу бугарског народа било је школовање бугарских бака у вишим школама Кнежевине Србије. Кад је стварао путеве за међусобне везе између српског и бугарског народа, Гарашанин је у свом *Начертанију* изнео следеће: „Бугари немају васпитавајућа и учебна заведенија; за то би требало Србија своје школе Бугарима отворити, и особито да неколико благодејанија за Бугаре младе, у Србији учеће се нареди. Бугарско свештенство је понајвише грчко, а не народно бугарско; за то би врло пожелателно и полезно било да би неко число младих Бугара богословију у Србији свршило, па као свештеници у њихово отечество међу свој род се вратило.“¹ Ова препорука је усаглашена с борбом бугарског народа за цркву и просвету на народном језику, а на челу те борбе налазио се Неофит Хиландарски-Бозвели који је тада у Цариграду предузимао кораке за оснивање бугарске општине као средишта одакле ће се постепено ширити бугарска национална свест и просвета на народном језику.² Први Бугарин који је постао благодејанац српске владе и дошао у Србију 1844. да би стекао више образовање на Лицеју и Богословији у Београду био је Хрисант Јованович, ученик или послушник Неофита Бозвелија. Њега је Бозвели послао у Србију да продужи своје образовање, о чему Арнаудов пише: „Он се школовао још

¹ Д. Страњковић, *Југословенски национални и државни програм Кнежевине Србије из 1844. године*, Гласник Историјског друштва, Нови Сад 1831, 24.

² М. Арнаудов, *Неофит Хиландарски-Бозвели, живот, дело, епоха*, I. Софија 1971, 442.

у току 1845. године у Београду, имајући препоруку старца Неофита за београдског митрополита.“ Арнаудов је то изнео на основу једног писма Хрисанта Јовановича у коме се налазе подаци о Неофитовом путовању од Габровског манастира до Цариграда почетком 1839. и његовом задржавању по неким бугарским градовима.³

Школовање првих бугарских богослова у Кнежевини Србији

Први бугарски благодeјанци уставобранитељске владе били су Бакон Хрисант Јованович, архимандрит Максим Рајкович и монах Аверкије Петрович, а припадали су бугарском нижем свештенству које је требало да се преко вишег богословског образовања у Србији припреми за борбу против јелинизације коју је наметала Цариградска патријаршија.⁴ Овој групи благодeјанаца треба додати и јеромонаха Софронија Банковича који је стигао средином 1850. из Рилског манастира.⁵ Бакон Јованович и монах Петрович имали су нешто преко 20 година тако да је постојала могућност да се упишу у средње и више школе, док је архимандрит Рајкович имао преко 45 година, а јеромонах Банкович преко 30, па су они могли продужити своје образовање факултативним путем. То су могли чинити на два начина: или да слушају поједине предмете на Београдској болословији по свом избору, или да читају литературу из оних области за које су били заинтересовани, а коју су могли добити у Митрополији београдског архиепископа Петра.⁶ Хрисант Јованович је 4. јануара 1845. поднео следећу молбу кнезу Александру: „Долеподписани, по внутрењем расположенију тежећи за собственим изображением прешао сам из Свиштова, где сам учитељствовао, у месецу јунију прошле године овамо у Србију с тим намерением да би овде у Београду високе науке, кое се у Лицеуму овдашњем предају на език мени као болгарину најразумением слушати и њима ползовати се и изображавати се могао. Но будући ми оскудевају средства да би поне најнужније потребе мое подмирити могао, тога ради усубуем се с најдубљим страхопочитанием Вашој Светлости милостивејшему Господару приклоно молити, да би се смиловао и мени едно благодeјание као што га многи од питомаца овдашњег Лицеума уживају, определи благодeјание.“⁷ Представништво Књажевске канцеларије упутило је Јовановичеву

³ Б. Игњатовић, *Неофит Хилендарски и Србија*, *Balkanica IV*, Београд 1973, 250.

⁴ М. Арнаудов, *нав. дело*, I, 552.

⁵ Б. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији (1830—1878)*, *Историјски гласник*, 2, Београд 1972, 55.

⁶ К. Цамбазовски, *Школовање бугарског народног свештеничког кадра у Кнежевини Србији*, *Balkanica II*, Београд 1971, 183.

⁷ Архив Србије, Фонд МПС ф. I, 33/1845.

молбу 23. јануара Попечитељству просвете с препоруком да се испитају могућности о додељивању благодеејанија: „Представничество књажеско спроводи прошение Попечитељства просвештенија с том молбом да би оно именованог проситела у число благодеејанаца наши примити изволило, а као то сама учинити не могне, а оно нека код височајшег Совета за получение одобренија о чему ће га и Представничество помагати.“⁸

Уставобранитељска влада није 1845. имала резервисана посебна буџетска средства за стипендије питомаца из Бугарске, па је стога требало да се Попечитељство просвете договори са Советом како да се од суме одребене за питомце Лицеја и за ученике у гимназији додели стипендија и Хрисанту Јовановичу. После саветовања између Попечитељства просвете и Совета била су обезбеђена средства за Јовановичеву стипендију и уједно обавештен кнез Александар, с молбом да донесе коначну одлуку. Кнез је у вези са тим одговорио 23. марта 1845: „На предложение Попечитељства просвештенија од тек. мес. П Н^о 41, ја сам са согласием Совета од 20 ов. мес. Н^о 207 решио: да Христанту Јовановићу дјакону из Бугарске, кои науке у Лицеуму нашему слуша, Правителствено благодеејание оз 3 талира месечно у име одеће дае, а Попечитељство Просвештенија да ступи у споразуму са Г. Митрополитом, да он ради ране и обиталишта буде примљен у число остали Богословски благодеејанаца. По овоме решењу нека Попечитељство поступи.“⁹ После годину дана школовања у Србији, Јованович је 13. јула 1846. замолио да му се повећа стипендија, што је Попечитељство просвете прихватило и повећало му благодеејаније на 4,5 талира месечно. Међутим, кад је завршио школовање на Лицеју, Јованович је пожелео да у школској 1848/49. години положи заостале испите из појединих предмета на Београдској богословији у којој је пратио предавања као стипендист Лицеја, али му је укинута благодеејаније. Стога се митрополит Петар обратио Попечитељству просвете 19. новембра 1848. да би посредовао у Јовановичеву корист: „Јеродјакон Хрисант Јовановић, који е до сада у Лицеуму учио и правителствено благодеејаније уживао, ступио е ове године у Богословију, желећи у њој свршити недовршене предмете чрез течение ове школске године. Он има као и остали благодеејанци препитание и квартиру у Семинарији, као што е то до сада имао; но нужно му е покрај тога и нека новчана помоћ, а то му е вели од неког времена ускраћено, те е зато замолио од Нас ходотајство да би му се продужило оно благодеејание.“¹⁰ На то је Попечитељство просвете дало следеће објашњење: „Хрисант Јованович, кои е по височајрешенију уживао 4,5 талира месечно благодеејание, укинута е ово благодеејание онда, када е он прешао у Богословију; по томе

⁸ Архив Србије, Фонд МИД, В. оделење ф. Ј, 24/1845.

⁹ Архив Србије, Фонд ДС бр. 111/1845.

¹⁰ Архив Србије, Фонд МБ ф. II, 703/1848.

што оно благодeјание е из суме определене на благодeјанце Лицеума и Гимназија, као бивши ученик Лицеума, следователно и учеником благодeјаниа из сума за благодeјание ученика Лицеума определено.¹¹ Услед тога је било потребно да се поново предузму кораци код Совета и кнеза Александра како би Јованович добио ново благодeјање пошто је старо изгубио кад је променио школу. Најзад је после саветовања између кнеза Александра и Попечитељства просвете донесена нова одлука 10. децембра 1848. да се Јовановичу додели благодeјање, које је он затим уживао до краја школовања у Србији.¹² Кад је Јованович завршио своје школовање на Лицеју и Београдској богословији, он је пре повратка у Бугарску добио уверење (грамату) од београдског архиепископа Петра које је науке и са каквим успехом завршио у току петогодишњег школовања у Србији: „Носилац ове грамоте (уверења) дјакон монашеског реда Хрисант, од половине лета 1844 до данас, и година доле наведени превео е у Београду, именовани се у Богословији занимао, прво проучавањем богословски, а затим филозофски и православни наука и други предмета у овдашњем Лицеуму.“¹³ Петогодишњи боравак у Србији пружио је Јовановичу могућност да се упозна с политичким и културним развитком српског народа и да се припреми за мисионарски културно-политички рад међу својим народом. Са српског на бугарски превео је књижицу Матије Бана *О југословенству* коју је у Бугарској растурао архимандрит Максим Рајкович после свог повратка у родни крај 1846. године,¹⁴ а затим је после две године превео књижицу *Цвет Старо-славенског књижества* док је био ученик Београдске богословије 1849. године.¹⁵ Што се тиче његовог политичког рада био је укључен у политички живот Кнежевине Србије као сарадник друштва „Тајна радња“ Илије Гарашанина, а после 1850. као повереник Северног предела са седиштем у Књажевцу. Ту је био задужен да одржава и развија везе са истакнутим личностима бугарског националног покрета у северној Бугарској ради припремања заједничке ослободилачке акције српског и бугарског народа против турске власти кад се за то буде указала прилика.¹⁶

Следеће свештено лице које је из Бугарске дошло у Србију за време уставобранитељске владе био је архимандрит Максим Рајкович који је дошао да би допунио своје образовање. Као старешина Љасковачког манастира у близини Трнова био је лич-

¹¹ Архив Србије, Фонд МПС ф. V, 448/1848.

¹² Архив Србије, Фонд МБ ф. I, 12/1849.

¹³ К. Цамбазовски, *нав. дело*, 181.

¹⁴ Б. Игњатовић, *Неофит Хилендарски и Србија*, 255.

¹⁵ И. Конев, *Българско-српски литературни взаимоотношени през XIX век*, 21.

¹⁶ Д. Страњаковић, *Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844—1858*, Гласник Историјског друштва, IX, 2, Нови Сад 1936, 158.

ни пријатељ и сарадник Неофита Бозвелија, па је и његов долазак у Србију био повезан с Бозвелијевим прогонством (епитимијом) у Свету Гору почтеком априла 1844. Како износи Арнаудов: „Максим је на време дознао да се припрема претрес његовог манастира, скрио се у Љасковац и одатле заједно с љасковачким баштованима отпутовао је у Србију.“¹⁷ Према подацима из Архива Србије, архимандрит Рајкович је стигао у октобру 1844, а у Бугарску се вратио тек у септембру 1846. Пошто је имао безмало 45 година, разумљиво је што за њега није било предвиђено неко систематско образовање, него му је омогућено да необавезно посећује часове на Београдској богословији по свом избору. О томе је српски митрополит писао бугарским архијерејима: „Сувише е гореречени времена и на своје усавршавање употребио, посећивао е често овдашњу клирикалну школу и трудољубиво се са читањем полезни књига занимао.“¹⁸ Рајкович је за време свог боравка у Србији био у сталној вези с Ђаконом Јовановичем и монахом Петровићем, кога је 15. маја 1846. рукоположио за Ђакона заједно с духовником Ефтимијем. Почетком септембра 1846, на повратку у Бугарску понео је књижицу Матије Бана *О Југословенству*, коју је на бугарски превео Хрисант Јованович, да би је растурао у свом месту. Као и Јованович, и он је од архиепископа Петра добио грамату 7. септембра 1846. која је требало да му послужи као препорука код бугарских архијереја: „Показатељ овог писма, Преподобнејши Архимандрит, Славено-Болгарске Трновске, Превитер, бавио се при Нашем двору од месеца октобра 1844. до подписаног дана ове 1846. године. За цело то време он сажитие своеобразно е правилима чина монашеског проводио: у цркву е примерно долазио, да е свагда како наше задовољствие и благоволение уживао, тако и љубав и познатие овдашње грађане себи придобио. И таквим похвале достоиним поведением своим заслужио е, да свакоме, а нарочито православним Архијерејима возљубљеним во Христе брат Наши, у молитвејши препоручимо.“¹⁹ Михаил Арнаудов износи тврђење да је архимандрит Рајкович прешао из Србије у Влашку. Међутим, на основу његовог писма архиепископу Петру, које је послао 13. новембра 1846. из Свиштова где је намеравао да буде свештеник, са сигурношћу се може тврдити да се он најпре извесно време задржао у Бугарској, па затим прешао у Влашку. О томе сведочи писмо које је Рајкович упутио митрополу Петру 19. новембра 1846. из Свиштава: „И предъ Всевышнимъ бы было грѣшно и предъ смертными стыдно, още азъ получивъ отъ вашего Высокопреосвященства толико благодарѣнія, пребуду семъ безгласенъ. Сего ради съ нижайшимъ сіе моимъ писмомъ, въ первыхъ спѣшу изрещи отъ всея душа моя Вашему Высокопросвященству благодаренія и всѣхъ благо-

¹⁷ М. Арнаудов, *нав. дело*, 554.

¹⁸ К. Цамбазовски, *нав. дело*, 181.

¹⁹ М. Арнаудов, *нав. дело*, 554.

дѣяніяхъ яже до послѣднаго моего издыханія остануть напечатана въ души моей.

По семъ же обѣщанію моему объявляю о благополучномъ въ Сищовъ моемъ прибытіи, и како жители сего града съ великою радостію пріяше ме. До сего же часа живу и нахъ при церкви Святаго преображенія. Граждани же нѣколко кромъ предложише мнѣбытъ имъ въ духовнаго отца и исповѣдника, но азъ не обѣщахся еще и исполнити сіе. Таково мое положеніе.²⁰

Најмлађе свештено лице које се најдуже задржало у Србији за време уставобранитељске владе и завршило систематско образовање у Београдској богословији био је монах Аверкије Петрович, рођен 1821. у Сопоту близу Пловдива. Према једном документу из Архива Србије, Петрович је стигао у Београд 10. јануара 1845. и у почетку ступио у приправничко одељење у коме је провео две године, да би после постао редован ђак Београдске богословије.²¹ У почетку се о његовом издржавању и школовању бринуо архиепископ Петар, коме се Аверкије обратио 1. децембра 1845. молећи свога добротвора да му испослује благодејаније као и осталим ђацима Београдске богословије: „Доле подписани с гљубочајшим страхопоштовањем мољу вашу Отеческу љубав као што сте ме воспримили за ваше духовно чедо, да би се постарали за мое иждивание за време док свршим Богословију. Ербо од друге стране немам никоја надежда, кроме Вашег Високопреосвештенство. Понеже ја до сад примах како вам драго начином с оскудностју, али видећи да не могу без они средства, кои ми су најнужнија живота, принудила молити ваше Високопреосвештенство да бих получио нешто помошт с чим бих могао одржавати за да би свое намеренија постићи могао.“²² Пошто од митрополита Петра није добио никакав одговор, он се 25. јануара 1846. обратио кнезу Александру: „Доле подписан Есам Болгарин из села Сопота, окружја Филипољског у Бугарској. Од природе тежећи за изображение да би своме роду од ползе био, дошао сам године 1845. Јануара 10. у Београд и одма дозволением Милостивејшег Отца Архиепископа Господина Петра у Предготвительну класу Богословски Наука ступио и мало затим с осталим Богословима и вседневно благодејание примио, своим пак собственим трошком издржавао се. Ал будући да ми већ ништа не остане за издржавање, прибегавам к Вашој Светлости умољавајући да би милостиву и благодетелну руку и на мене као што сте на многи пружили, да би тако издржавајући се са свршавањем теченија Наука пожељну цел постигао; ер само тако могао би при нужди Отчества помоћ притећи.“²³ Да би се решила Петровичева молба било је потребно да се Совет сагласи и о додељивању стипендије

²⁰ Архив Србије, Фонд МБ бр. 1085/1846.

²¹ Б. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији (1830—1878)*, 50.

²² Архив Србије, Фонд МБ ф. III, 974/1845.

²³ Архив Србије, Фонд ДС 49/1846.

и о њеној висини. Стога је Кнежевска канцеларија 7. фебруара 1846. затражила од Совета да испита могућност за доделу стипендије.²⁴ Совет је најпре затражио мишљење од Попечитељства просвете да ли Петровић на основу дотадашњег успеха у Богословији заслужује правитељствену стипендију. Управник Богословије известио је Попечитељство просвете о Петровићу 5. марта: „Аверкије Петровић, монах, Бугарин, родом из Филипоља, прошле е године 1845. прву, а ове 1846. другу подготвителну класу Клирикалног училишта посећивао. Напредовањем пак својим у предпредателним предметима дотле е успео, да е свагда место превасходства придобијао. У наравима е сваке препоруке достојан.“²⁵ На основу тог извештаја, Совет је 22. марта поднео кнезу Александру предлог да се Петровићу додели стипендија: „Узевши Совет у данашњем заседанију свом прозбу ову проситеља Аверкија у расуждение нашао е за добро решити, да се њему, докле прописане богословске науке у данашњој нашој Богословији не сврши на месец по 3 талира на рачун Правитељствене касе издае, кое решение свое узима он чест и Вашој Светлости височајше одобрење у покорности представити.“²⁶ После десетак дана (2. април), кнез је потврдио предлог Совета и Аверкију Петровићу доделио месечну стипендију у износу од три талира, о чему је било обавештено и Попечитељство просвете. Захваљујући добрим резултатима које је показао у савладавању наставног градива на Београдској богословији у току прве и почетком друге школске године, као и ласкавој препоруци управитеља Богословије, Петровић је добио исти статус какав је уживао Хрисант Јовановић. Поред бесплатне хране и стана у Богословији добијао је и три талира месечне помоћи за остале потребе. Посећујући редовно наставу завршио је школовање школске 1851/52. године после шестогодишњег боравка у Србији. Средином октобра 1852. вратио се у Бугарску да би се ставио у службу своме народу. На поласку је од Друштва србске словесности добио књиге на поклон које је однео у место свога учитељевања.²⁷

Школовање на Београдској богословији и шестогодишњи боравак у Србији допринели су да се Аверкије Петровић упозна с политичким и културним развојем српског народа, па је он још у току свог школовања радио на развијању културно-политичких веза између српског и бугарског народа. Он је био први бугарски благодееанац у Србији који је 1847. превео са српског на бугарски књигу *Цвет милости*, а затим и књигу *Разговори за срдечно и душевно образование*²⁸ „ради образовања младог и бедног јуношества Бугарског, едва би и њега Бог еданпут из таме к

²⁴ Архив Србије, Фонд МС бр. 49/1846.

²⁵ Архив Србије, МПс ф. I, 366/1846.

²⁶ Архив Србије, Фонд ДС бр. 49/1846.

²⁷ К. Цамбазовски, *нав. дело*, 82.

²⁸ Б. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији (1830—1878)*, 50.

светлу, из ропства к слободи принео“, и „унети му и од славни Србски Списатеља, да би и он почувствовао ону радост, с којом се цели Србски род дичи.“²⁹ Ни после одласка из Србије, Петровић није прекинуо везе с митрополитом Петром и другим пријатељима. Кад је у Србији припремана прва група питомца која је требало да допуни своје образовање на Кијевској духовној академији, митрополит Петар је уз остале кандидате предложио и Аверкија као одличног ученика Београдске богословије за школовање у Кијеву.³⁰ О томе је био благовремено обавештен крајем 1856, па је било договорено и време састанка с групом кандидата из Србије. Требало је да се нађу у Видину и да заједно продуже пут у Кијев по постигнутом споразуму с кијевским митрополитом Филаретом. Међутим, десило се нешто непредвиђено, о чему је Никола Поповић обавестио митрополита Петра 20. јануара 1857: „Аверкије кои е нас као друг у Видину очекивао, ние са нама пошао, нити е дошао овамо. Ово е тако било, што е параход на коме смо се возили, ноћу прошао поред Видина, бивше се ради пријема ташенера ние бавио од 5 минүти, следователно, нисмо се могли с њим ни видети, а камо ли га у друштво наше на такав начин узети.“³¹ Ипак се Петровић убрзо нашао у Кијеву и захваљујући посредовању митрополита Петра који га је предложио за академију завршио је школовање заједно с кандидатима из Србије и тиме достигао највиши степен образовања у духовним наукама тога времена. После завршеног школовања у Кијеву борао је извесно време у Бугарској, да би се седамдесетих година XIX века опет нашао у Србији као наставник веронауке у зајечарској и крагујевачкој гимназији.³² После ослобођења Бугарске постао је митрополит врачанске епархије.³³

Хаџи Софроније Банкович из Самокова, стар 30 година, јеромонах Рилског манастира, био је последње бугарско свештено лице из групе бугарских стипендиста у доба уставобранитељске владе. У Србију је стигао крајем августа 1850. године. Пошто није имао услова да буде редован слушалац Београдске богословије, српске просветне власти су и за њега организовале неку врсту факултативне наставе, наиме да може посећивати часове само оних предмета за које је био заинтересован, или које су му препоручили наставници сматрајући их корисним за његово богословско образовање као будућег свештеника у Бугарској. За њега се такође заузео митрополит Петар који се обратио Попечитељству просвете 2. августа 1851: „Није редован слушател и према томе не посећује едну класу искључиво, но у више класа слуша по неке предмете њему најнужније, као човеку, и неучећи

²⁹ Архив Србије, Фонд ДС бр. 10/1848.

³⁰ Архив Србије, Фонд МБ ф. III, 702/1856.

³¹ Архив Србије, Фонд МБ без броја од 20. I 1857.

³² К. Цамбазовски, *нав. дело*, 183.

³³ Б. Игњатовић, *Школовање Бугара у Кнежевини Србији (1830—1878)*,

се раније уредно, не може предмете научити, но труди се научити колико боље може. Ми смо мненија да му се да еданпут за ову школску годину 20—30 талира, па ако се за ову годину покаже заслужан и даљег благодејања, и он се зато моли, ми ћемо у свое време опет учинити и представљение за њега. Иначе даћемо му савет да иде у манастир свој, да не би заборавио подучение и послужение, свагда потребно, а у чину монашеском неопходно нужно.³⁴ На предлог Попечитељства просвете, Совет је пристао да се Банковичу додели једнократна годишња новчана помоћ од 10 талира. То је учињено из разлога што је Банкович имао преко 30 година и није показивао нарочит напредак у току школовања на Београдској богословији, па није имао потребне услове да посећује редовну наставу. Јеромонах Банкович је пожелео да за време школског распута посети српске манастире у Фрушкој гори како би упознао значајне историјске и културне споменике српског народа у Војводини. Да би му то било омогућено, митрополит Петар му је 5. јуна 1851. написао препоруку за старешине фрушкогорских манастира: „Показател овог листа јеромонах манастира св. Јована Рилског у Бугарској, именован Софроние Банковић који е ради слушања науке богословских у Београд дошао, зажелело е у теченију времена одмора посетити Србске манастире у Фрушкој Гори. Одобривши му овакву намеру издаемо му ово наше отворено писмо, препоручујући га свима г. г. Настојателима, да би га за Јермонаха више поменутог манастира сматрали, и као странца усродно примили усредствоваши.“³⁵ Док је јеромонах Банкович обилазио фрушкогорске манастире, митрополит Петар је настојао да му обезбеди благодејање још за годину дана како би стекао потпуније образовање. Стога се 6. јула 1851. обратио Попечитељству просвете с предлогом: „Сада е поменути Јеромонах представио нама и изјавио да жели јошт годину дана остати овде на науке, и за то време слушати неке предмете у Семинарији, а неке у Лицеју, но да не може обстати ако му Високославно Попечитељство бар 40 талира за идућу школску годину не одреди. Како е он прилежио слушао неке предмете у Богословском заведенију, а при том чину своје сходно обходио се, а к томе обећава и у напред у наукама трудио се, да би свом отечеству полезнији могао бити, то га ми Високославном Попечитељству препоручујемо и за получение правитељственог благодејанија у наведеном њиме количеству.“³⁶ Међутим, сва његова настојања нису уродила плодом код Попечитељства просвете и Совета пошто се сматрало да је Банкович исувише стар за школовање, па није могао добити редовну стипендију као остали бугарски ђаци. У то време је навала бугарских младића

³⁴ Архив Србије, Фонд МБ ф. III, 738/1850.

³⁵ К. Цамбазовски, *нав. дело*, 183.

³⁶ К. Цамбазовски, *Културно-просветне везе Рилског манастира са Кнежевинам Србијом у току XIX века*, Глас САНУ, Одељење историјских наука, I, Београд 1974, 205.

да се школују у Србији била толико да је српска влада сматрала кориснијим да се стипендије додељују само млађим кандидатима који имају боље изгледе у школовању.³⁷ Кад је београдски митрополит на крају увидео да од стипендија нема ништа, он је закључио да ће бити најбоље да се јеромонах Банкович врати својој братији у Рилски манастир да би се посветио монаштву, па га је зато почео припремати за пут, а уједно му је 18. августа издао уверење (грамату) да је школске 1850/51. године похађао предавања на Београдској богословији: „Јеромонахъ Рылскогъ отецъ Хаджи Содроніе, роденъ въ Самоковъ, въ Болгаріи, представъ Намъ минѡвшаго лѣта въ мѣсецѣ Августѣ, просилъ благословенія учити ся въ здѣшнѣмъ богословномъ училищи, и Мы прирѣвше съ благоволеніемъ на похваленіе сіе намѣреніе его благословихомъ ему учити ся въ поменѡтомъ училищи, въ катормъ былъ дѣйствително и прилѣжно посѣщавалъ чрезъ едно лѣто учебна предаванія изъ Патырскаго, Догматическаго и Наравственаго богословія, Церковныя исторіи, Славянскія Граматіки, Реторики и Херминевтіки. Мимо сего ходилъ въ церковь прилѣжно и савршавалъ правила въ придвореніи въ Христѣ нашемъ а често былъ его въ благоволеніи.“³⁸ Тако је јеромонах Хаши Софроније Банкович завршио своје школовање у Србији као последњи кандидат из прве групе бугарских стипендиста уставобранитељске владе који су се школовали од 1844. до 1851. да би се припремили за бугарске народне свештенике.³⁹

Молбе бугарских студената у западноевропским земљама и Русији упућене уставобранитељској влади за стипендије

Студирање младића из јужнословенских земаља у западноевропским земљама и Русији средином XIX века било је скопчано с неколико озбиљних тешкоћа: прво, с великим материјалним издацима; друго, савлађивањем језика земље у којој су студирали; треће, с постепеним укључивањем у универзитетску наставу зато што њихово средњошколско образовање није било довољно да их припреми за студирање у иностранству.⁴⁰ Ове тешкоће биле су разлог што је њихово школовање трајало дуже, па су били принуђени да се довијају на разне начине како би дошли до материјалних средстава да би успешно завршили започете студије. Први студенти из Србије кренули су као државни

³⁷ К. Цамбазовски, *Школовање бугарског народног свештеничког кадра у Кнежевини Србији*, 184.

³⁸ К. Цамбазовски, *Културно-просветне везе Рилског манастира са Кнежевином Србијом у току XIX века*, 205.

³⁹ И. Николић, *Бугарски ђаци у југословенским земљама*, *Енциклопедија Југославије II*, 290.

⁴⁰ Ј. Милићевић, *Прва група србијанских студената, државних питомаца школованих у иностранству (1839—1846)*, *Историјски часопис*, IХ—Х, Београд 1959, 368.

питомци на студије у западноевропским земљама тек 1839, кад су се њих десеторица уписала на универзитете у Аустрији и Саксонији. Две године потом (1841), на студијама у Паризу били су Димитрије Црнобарац, Филип Христић, Стојан Јовановић-Цукић, Коста Магазиновић и Константин Николајевић. То су биле тзв. „Паризлије“, заговорници либералних идеја у Србији, који су претежно студирали правне науке и како каже Слободан Јовановић: „Државни питомци, то су кандидати за највише положаје у јавној служби грађанској, војној и црквеној, зато међу питомцима на прво место долазе правници, војни питомци и богослови.“⁴¹ Далеко од својих домова, у средини којој су се тешко прилагођавали, студенти из јужнословенских земаља били су упућени једне на друге и међусобно се помагали кад се за то указивала потреба. Тако је дошло и до међусобног упознавања српских и бугарских студената који су студирали у Паризу још од 1836. године,⁴² а њихов број је особито порастао кад су стигли и државни питомци Кнежевине Србије. До њиховог упознавања и повезивања долазило је преко пољске емиграције окупљене око Адама Чарториског који је радио на политичком повезивању јужнословенских народа у њиховој борби за културно и национално ослобођење, или преко непосредних упознавања. У свом дневнику са студија у Паризу почетком априла 1841, Димитрије Матић пише: „У петак увече имали смо сабор и сви Срби и сви овдашњи Бугари. Сви се слажемо сви оћемо независност нашег народа и свезу југословенске државе. Сада је време раду, када нам нико сметати не може у том преважном предузећу.“⁴³

Међусобно упознавање и везе између српских и бугарских студената у западноевропским земљама, а посебно у Паризу, омогућиле су бугарским студентима да се обраћају уставобранитељској влади за новчану помоћ, односно правитељствене стипендије. Борбе Атанасович из Свиштова, студент медицине у Паризу, био је први Бугарин који се 10. септембра 1844. обратио уставобранитељској влади с молбом да му додели стипендију,⁴⁴ готово у исто време кад је свиштовски учитељ Хрисант Јованович дошао на школовање у Србију по препоруци свога покровитеља Неофита Хиландарског-Бозвелија.⁴⁵ Уставобранитељска влада је веома брзо дала своју сагласност да се Атанасовичу додели стипендија. Одлучујући чинилац да се тако поступи био је тај што је он студирао медицину, а српски државни питомци су углавном

⁴¹ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Српска краљевска академија, Београд 1912, 59.

⁴² К. Шарова, *Българският политически център в Париж през 40-те години на XIX век*, Посебно издање у част академика Христа Христова, Софија 1976, 64.

⁴³ Љ. Дурковић, *Сарадња Југословена и Пољака у Паризу 1848—1849*, Историјски часопис, XIX, Београд 1972, 208.

⁴⁴ Б. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији (1830—1878)*, 47.

⁴⁵ Б. Игњатовић, *Неофит Хиландарски и Србија*, 257.

студирали правне науке, па је влада рачунала да ће он после завршених студија доћи у Србију да буде лекар. О томе је Совет дао образложење кнезу Александру 24. октобра 1844: „Судећи Совет да е врло похвална ствар, указати помоћ едном младићу на путу изображениа, постарао се он известити се приватним путем о владању проситеља и дознавши, да е он врло доброг и препоручителног владања, и да му за достижение његове цели јошт само три године дана потребно; а поред тога узевши у призрение да се ни едан од наших младића ние до сада одважио на учење лекарске науке, а овај младић да обећава по свршетку науке знање и услуге свое посветити земљи од кое буде получено благодeјание, нашао е он за добро прошение Борџа Атанасовића уважити, и потом решио, да се истому поради окончана предузете науке Правителствено благодeјање од 300 талира годишње дае, кое узевши он и Вашој Светлости одобрења ради у покорности подноси.⁴⁶ На основу предлога и препоруке Совета, кнез је 14. новембра 1844. донео одлуку да се Атанасовичу додели годишња стипендија од 300 талира, па је био укључен у списак српских правителствених питомаца у Паризу⁴⁷ и преко Јанаћка Куманудија добијао редовну стипендију.⁴⁸ Атанасович је примио стипендију од краја 1844. до почетка 1848. Међутим, на његову молбу и на предлог Совету, кнез Александар је 1. априла 1848. донео одлуку да му се додели и помоћ од 500 франака да би исплатио заостале дугове начињене у току студија и измирио трошкове око добијања дипломе о завршеним медицинским наукама.⁴⁹ Атанасович је после завршених студија дошао у Србију и био постављен за наставника француског језика на Лицеју, али је у лето 1848. отишао да посети болесну мајку у Свиштову. Међутим, он се никад више није вратио у Србију, па тако није ни испунио обећање које је дао уставобранитељској влади кад је тражио државну стипендију. До ослобођења Бугарске био је лекар у Букурешту и члан Бугарског комитета у Румунији, а после ослобођења постао је први министар просвете Кнежевине Бугарске.⁵⁰

После Борџа Атанасовича, такође је изван број студената Бугара у западноевропским земљама тражио стипендије од уставобранитељске владе. Тако се 3. октобра 1844. обратио влади и Александар Егзарх, студент медицине у Паризу, 23. септембра 1846. поднео је молбу Иван Андреов-Богоров из Карлова, студент хемије и физике на Универзитету у Лајпцигу, а током 1848. обратили су се молбом за стипендије још и Димитрије Кирович и Никола Протопопов, студенти медицине у Паризу.⁵¹ Њихове мол-

⁴⁶ Архив Србије, Фонд МИД, И. одељење ф. IV, 262/1844.

⁴⁷ Архив Србије, Фонд ДС бр. 582/1844.

⁴⁸ Б. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији (1830—1878)*, 47.

⁴⁹ Архив Србије, Фонд МПС ф. I, 8/1848.

⁵⁰ Архив Србије, Фонд МИД, В. одељење ф. III, 115/1848.

⁵¹ Б. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији (1830—1878)*, 48.

бе су стигле управо у време кад се српска влада определила да помогне школовање бугарских ђака у српским гимназијама, на Лицеју и Богословији, за чије је потребе одвајала посебна буџетска средства, па је одбијала молбе уз следеће образложење кнезу Александру на његову препоруку да се помогне наведеним студентима: „Будући да су суме, којима Правителство за текућу ову годину располагати може, буџетом за исту годину увелико исцрплене, то Совет није могао прошение ово уважити, кое Вашој Светлости у покорности доставља до знања.“⁵² Кад је Иван Ст. Калежи Иванов, студент Кијевског императорског универзитета св. Владимира, 2. децембра 1852. поднео молбу да му се додели правителствена стипендија, а Иван Богоров тада студент медицине у Паризу по други пут 6. децембра 1854, уставобранитељска влада је образложила кнезу Александру да не може стипендирати бугарске студенте у иностранству, него само бугарске ђаке у Србији: „Размотривши Совет молбу ову проситељеву чест има Вашој Кнежевској Светлости у покорности. Правителство наше, кое по могућности своим дае благодeјание странцима у Србију учећим се, неможе оптерећивати Правителствену касу трошковима на питомце странце, изван Србије учећи се“.⁵³

Редовно школовање бугарских ђака за време уставобранитељске влада у Кнежевини Србији у гимназијама, на Лицеју и Богословији

Трећу групу бугарских стипендиста уставобранитељске владе сачињавали су младићи који су дошли у Србију да би се редовно школовали у гимназијама, на Лицеју или Богословији. Тако је средином 1845. у Београду стигао Борђе Поп-Стефановић из Софије кога је српској влади (како износи Борђе Игњатовић) препоручио Лазар Теодоровић, српски капућехаја у Цариграду.⁵⁴ У вези са тим, Попечитељство просвете је 22. маја 1845. предложило Совету да донесе одлуку о висини новчане помоћи која би се доделила Стефановичу. После саветовања између Совета и кнеза Александра одлучено је да му се додели новчана помоћ од 70 талира годишње,⁵⁵ а за 1845. годину од 9. јула до 9. децембра исплаћено му је 58 талира.⁵⁶ Кад је свиштовски учитељ Емануел Васкидович дошао у Србију да штампа своје књиге и уџбенике почетком августа 1845, он је довео и свог сина Константина. Васкидович се 8. августа 1845. обратио кнезу Александру: „При том умољавам за сина мог, кога сам довео да се овде у Гимназију, потом у Лицејуму воспитава, да би га с благодeјанием ради из-

⁵² Архив Србије, Фонд ДС бр. 438/1846. и ДС бр. 1507/1848.

⁵³ Архив Србије, Фонд ДС бр. 422/1853.

⁵⁴ Б. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији 1830—1878*), 51.

⁵⁵ Архив Србије, Фонд МИД, В. одељење ф. II, 192/1845.

⁵⁶ Архив Србије, Фонд МПС ф. III, 78/1845.

државања обдарили, да би по времену за обое полезан био.⁵⁷ Кнез је брзо решио питање Константиновог стипендирања, па је одлучио да му се додели стипендија од 4 талира месечно, о чему је обавестио Совет: „А што се тиче сина проситеља, кои овде жели науке слүшати по мненију Совету одобравам, да се њему, као ученику, да би овде у вишим школама учити могао сваког месеца по 4 талира дотле дае, докле се добрим владањем и успехом у наукама овог благодејаниа достојан буде показао.“⁵⁸

Молбе за стипендије уставобранитељској влади поднели су током 1846. најпре Теодор Крестович из Трнова, затим Добривоје Анђелкович из Пловдива, и на крају Васил Димитров из Самокова који је из Пловдива стигао у Србију на препоруку Стојана Чалкова, познатог бугарског сточарског трговца, после разговора кнеза Александра с бугарским трговцима у Казанлуку. Тако се Димитров обратио кнезу Александру 26. новембра 1846: „Чуем у Филиби од ондашњих чорбација да се у Вашем отечеству разна заведенија налазе и да сте кад е Ваша Светлост била у Казанлуку на сусрет Његовог Величества Султана дошли, обећали да ћете примити неколико младића из Бугарске да се с Вашим Правителственим трошком уче, а притом видивши да у мом Отечеству од никога помоћи добијати немогу, едно што наше чорбацие нису сложне а друго што највише владике препјатствују и забрањују да се на Славенском езику науке предају.“⁵⁹ Молба Теодора Крестовича није била прихваћена, Добривоју Анђелковичу је додељена стипендија, а што се тиче Васиља Димитрова предузети су кораци да се упише у гимназију захваљујући посредовању кнезу Александру. Међутим, приликом уписа у гимназију појавиле су се извесне тешкоће зато што његово раније школовање није било систематско, па није могао бити уписан као редован ђак, него је условно уписан у III граматически разред. О томе је Совет обавестио кнеза Александра 10. фебруара 1847: „На основу извештаја Управитеља Гимназије јављао е Совет, да се просител од пре два месеца у III. граматически разред као добровољац налази, и да му има 20 година. Што се пак успеха његовог тиче, Управитељ гимназије јавља да надлежни професори од примљеног по овом предмету предписанија Попечитељства нису га саслушали, додајући, да га е само едан професор пре, а едан после истог предписанија из задатка питао, и онда исти Василије ние био приправан, а томе е узрок, вели, незнање Србског езика.“⁶⁰ У граби из Архива Србије нашли смо да је Димитров у току школске 1846/47. године био на списку београдске гимназије као ученик III разреда, а такође да је био примљен и Антоније Станкович из Софије који је добио стипендију Константина Васкидовича јер

⁵⁷ Архив Србије, Фонд МИД, В. одељење ф. V, 215/1845.

⁵⁸ Архив Србије, Фонд МПС ф. V, 47/1845.

⁵⁹ Архив Србије, Фонд МИД, В. одељење ф. IV, 264/1846.

⁶⁰ Архив Србије, Фонд МИД, В. одељење ф. I, 206/1847.

се он вратио у Бугарску.⁶¹ Тако су од 1845. до 1847. били уписани у гимназију следећи бугарски ученици: Борбе Поп-Стефанович, ученик VI разреда, стар 22 године; Васил Димитров, ученик III разреда, стар 20 година; Добривоје Анђелкович, ученик II разреда, стар 20 година; Антоније Станкович, ученик IV разреда, стар 21 годину.⁶² Поред њих је постојала још једна група бугарских ђака који су похађали гимназију и имали стипендију српске владе, али они нису дошли у Србију посредовањем неке општине или истакнутог бугарског националног радника, него на неки други начин. То су били Григорије Протич из Видина, ученик II разреда гимназије, стар 15 година; Михаило Евстатијев из Рушчука, ученик II разреда гимназије, стар 14 година; Григорије Златкович из Радова, ученик II разреда гимназије, стар 16 година; Риста Топлицки из Силистре, ученик II разреда гимназије, стар 13 година.⁶³

Услед неуједначеног школског система на територији Бугарске, бугарски ђаци по правилу нису били довољно припремљени за редовну гимназијску наставу, били су старији 5—6 година од редовних ученика, уз то им је требало времена да савладају српски језик како би без тешкоћа могли пратити наставу. Тако је влада морала вратити у Бугарску Васиља Димитрова пошто је закључила да за њега услед недовољног претходног образовања и његових година не постоји могућност да продужи школовање у Србији. Уставобранитељска влада је иначе из године у годину настојала да се бугарски ђаци који дођу у Србију предходно припремају неколико месеци у савлађивању српског језика и познавања неких предмета да би се могли уписати у гимназију као редовни ученици. Стога су полагали контролне испите да би се утврдило у који разред могу бити уписани. Кроз тај систем су прошли бугарски стипендисти који су 1848. дошли у Србију: Константин Поп-Павлович из Ловеча уписан је у III разред гимназије⁶⁴ и Константин Кесаријевич из Габрова, такође је уписан у III разред гимназије.⁶⁵ У току 1849, знатно се повећао број бугарских стипендиста захваљујући већем заузимању бугарских црквено-школских општина које су сваке године настојале да се што више ђака пошаље на школовање у Србију. Тако се Црквено-школска општина у Старој Загори по ранијем договору обратила кнезу Александру 9. марта 1849: „Иако је прошло више од две године од Ваше посете нашег бедног места и до сада заостало у просвети нашег Отчества, ипак благи Ваши савети за образование народа, које сте благоизволели да нам пренесете у Казанлуку остали су дубоко утиснути у нашу душу и срце, тако да као и до сада стално се старамо да и ми можемо, ако е могуће допри-

⁶¹ Архив Србије, Фонд МПс ф. V, 396/1847.

⁶² Архив Србије, Фонд МПс ф. VI, 406/1847.

⁶³ Б. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији (1830—1878)*, 52.

⁶⁴ Архив Србије, Фонд ДС бр. 205/1848.

⁶⁵ Архив Србије, Фонд ДС бр. 225/1848.

несемо истинском и систематском образовању нашег бугарског народа.“⁶⁶ Захваљујући посредовању кнеза Александра код Совета и Попечитељства просвете, кандидати Старозагорске црквено-школске општине били су убрзо примљени за стипендисте уставобранитељске владе и уписани у гимназију као редовни ђаци.⁶⁷

Затим се Свиштовска црквено-школска општина обратила Попечитељству просвете у августу 1849. и замолила да се за државног питомца прими Димитрије Павлович, син познатог свиштовског учитеља Христакија Павловича који је још за владавине кнеза Милоша Обреновића штампао 1833. прве бугарске уџбенике у Србији: „И за то данас обштегласно дрзаемо при покорно вашој обштој милости, от нашег града едног колико толико за први разред Гимназиума у Београд приговореног детета именован Димитрија покојног у Свиштов учитељ Господина Христакија Павловича сина возрастом година петнаест молително препоручити, да би ваше Високородије благоизволило Совету милостиво за њега представити и издејствовати му као што е то многима било, милостиво правителствено благодeјание и професорима Гимназиума заповест да истога у ред свој редовни ученика прими.“⁶⁸ Влада је убрзо решила молбу Свиштовске црквено-школске општине, па је Совет 13. октобра 1849. донео одлуку да се Димитрије Павлович прими за државног стипендисту и упише у I разред гимназије.

Знатно повећан број бугарских ђака који су били на школовању у Србију у току 1849. натерао је Попечитељство просвете да посредује код уставобранитељске владе да се обезбеде средства у државном буџету искључиво за издржавање ученика из Бугарске. Попечитељство се одлучило на овај корак зато што се дотадашње школовање бугарских ђака финансирао из средстава која су била предвиђена за стипендирање домаћих сиромашних ученика, па је то стварало тешкоће приликом одређивања висине новчане помоћи за кандидате из Бугарске. Стога је Попечитељство просвете поднело предлог Совету 19. септембра 1849. кад је требало да обезбеди средства за три пристигла ђака: „У исто пак време чест има Попечитељство предложити, да би добро било еданпут за свагда одредити суму едну новаца која би служила на издржавање страних младића, кои би се у Отечественим заведенијама нашим васпитавали. Сума ова могла би се сваке године у Буџет ставити, као што се ради с оним која е на издржавање отечествени наши младића убогог стања одредена.“⁶⁹ Овај предлог је Совет пренео кнезу Александру 26. септембра 1849, а он је већ 13. октобра донео одлуку да се за „идућу буџетску годину

⁶⁶ К. Цамбазовски, *Школовање бугарског народног свештеничког кадра у Кнежевини Србији*, 180.

⁶⁷ Архив Србије, Фонд ДС бр. 208/1849.

⁶⁸ Архив Србије, Фонд МПс ф. IV, 346/1849.

⁶⁹ Архив Србије, Фонд ДС бр. 232/1849.

докле садање число страни благодјанаца у нашим школама постојано буде“ одреди сума из које би се обезбедило њихово издржавање у току школовања у Србији. Одлука је ушла у буџет Попечитељства просвете за 1850. годину, кад су за стипендирање страних ђака били одређени следећи бугарски ђаци: Борђе Стефанович, ученик Лицеума, 70 талира годишње; Константин Поп-Павлович, ученик VI разреда гимназије, 36 талира; Константин Кесаријевич, ученик IV разреда гимназије, 50 талира; Слава Бојович, ученик V разреда гимназије, 120 талира; Стефан Поп-Иванович, ученик V разреда гимназије, 120 талира; Димитрије Павлович, ученик I разреда гимназије, 36 талира.⁷⁰ Уз то се Попечитељство просвете бринуло и о њиховом успеху у школи како би се што пре и што боље припремили за културно-просветну и националну мисију кад се буду вратили у своју земљу. Кад су Поп-Павлович, Бојович и Поп-Иванович показали слаб успех у току школске 1850/51. године, Попечитељство просвете је предузело веома енергичне кораке да се томе стане крај, па је 23. јуна 1851. обавестило Попечитељство иностраних послова: „По сведоци Професора и овдашњи класификација не само рђав успех показали су, него неки од њих као Коста Павловић и Стефан Поповић (Ивановић) и необрижљиви у посеђивању неки наука били, а Сава Бојовић и Коста Павловић, живећи сасвим по својој Ђуди, и испите из неки наука полижили нису, тако, да и он наши ниједан који би оваквог владања и способности, био, не би могао никако Правителствено благодјение уживати.“ Стога је Попечитељство просвете предложило да због слабог успеха у школи и лошег владања Константина Поп-Павловича, Слава Бојовича и Стефана Поповича, Попечитељство иностраних дела пише њиховим општинама нека их позову да се врате кући, а на њихово место да пошаљу нове кандидате: „То достављајући предхваљеном попечитељству све ово до знања, има чест то свое мнение изјавити, да би целисходно било поменуће ученике, од који никакве ползе бити неможе, Правителственог благодјения лишити, и гореименованим општинама писати, да друге какве на њихово место овамо пошаље, који би се у живања овог благодјения достојнији се учинили, и Отечеству свом већу ползу приносили.“⁷¹

После сдам година школовања у Србији, почевши од средине 1845. до средине 1852, Борђе Поп-Стефанович Јошев је као стипендиста уставобранитељске владе био први бугарски младић који је редовним школовањем, почевши од V разреда гимназије, успешно завршио Лицеј. Пре него што је кренуо у своје родно место упутио је Попечитељству просвете молбу да му обезбеди новац за путни трошак, а истовремено је 1. јула 1852. изразио захвалност српској влади за све што је учинила за њега и за све бугарске стипендисте: „Благодарност и признателност од стране

⁷⁰ Архив Србије, Фонд ДС бр. 464/1850.

⁷¹ Архив Србије, МПс ф. IV, 91/1851.

мое и народа Бугарског, Правителству српском, кое е не само мени помоћи указивало, него и многе друге синове народа Бугарског са нуждним за доста бедно отечество наше средствима да би се изобразили снабдевало и снабдева коју синови народа Бугарског унутрености својој осећају није у стању моје слабомоћно перо описати, него се у толико изразити могу, да заиста Правителству овај поступак његов сваки одобрити и заслужену му благодарност одати мора; ер едан народ, кои е толико стотина година са робским ланцима окован и у свачему назадан остао, из дремежа тога подићи и правац му за напредак његов показати, заиста е велика добродетел и то таква каква се по уму коа најбоља помислити може.⁷² Попечитељство просвете је проследило молбу Совету, а овај кнезу Александру, па је кнез 14. јула одобрио да се Јошеву исплати 10 дуката за путне трошкове при повратку у Бугарску.⁷³

Како смо већ навели, сви бугарски баџи нису увек долазили на школовање у Србију једино преко црквено-школских општина или познатих народних радника, него су неки самоиницијативно покушавали да се снабу за школовање. Долазили су о свом трошку, али су рачунали на помоћ српске владе кад им буде понестало средстава за живот и школовање. Тако је Иван Тодорович из Трнова упутио молбу кнезу Александру 17. августа 1851: „До конца ове школске године свршио сам I. гимназијски разред. У науци сам превасходан успех учинио. Но како сам све што сам у отечество заслужио, чрез течение ове године потрошио, а никаква благодетаља немам, кои би ми помогао да задатак мој испуним и цел моју постигнем, принуђеним се налазим Вашу Светлост смирено молити, да би ми благодејанием своим у помоћ притећи усредствовали.“⁷⁴ После саветовања између Попечитељства просвете, Совета и кнеза Александра била је донесена одлука 10. октобра 1851. да се Тодоровичу додели стипендија. Потом су се уставобранитељској влади са истом молбом обратили 21. августа 1852. Павле Тодорович⁷⁵ из села Чертова у трновском крају, а затим 11. новембра Иван Христич и Трнова.⁷⁶ Они су се уписали у гимназију и намеравали да се издржавају сопственим средствима, али кад су потрошили новац били су принуђени да се обрате српској влади и замоле стипендију. Њихове молбе су повољно решене: кнез Александар је 27. октобра 1852. донео одлуку да се Тодоровичу додели стипендија од три талира месечно, а 29. новембра је донео исту одлуку и за Христича, то јест три талира месечно.

Стално повећање броја стипендиста и компликована процедура при додељивању стипендија заинтересованим баџицама који

⁷² Б. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србију (1830—1878)*, 51.

⁷³ Архив Србије, Фонд ДС бр. 270/1852.

⁷⁴ Архив Србије, Фонд МПс ф. III, 447/1851.

⁷⁵ Архив Србије, Фонд МПс ф. VI, 660/1852.

⁷⁶ Архив Србије, Фонд МПс ф. VI, 662/1852.

су понекад чекали и по неколико месеци док би се Попечитељство просвете, Совет и кнез Александар сагласили о додељивању и висини стипендије, приморали су Попечитељство просвете да посредује код Совета крајем фебруара 1852. да се та процедура поједностави и скрати. Попечитељство просвете је предложило да се сваке године издвоји из буџета одређена сума за издржавање стипендиста из „суседних турских области“ која би се ставила њему да располагање за већ примљене ђаке и оне који током године поднесу молбе. Совет се није у целини сложио с предлогом Попечитељства просвете, али је прихватио у начелу да би било корисно да се у буџету одреди сума за већ примљене кандидате, с тим да Попечитељство просвете не може самостално одлучивати о пријему нових стипендиста, него да то остане у надлежности виших тела српске владе. Коначну одлуку о овом питању донео је кнез Александар 16. јануара 1853. кад се сложио с предлогом Совета да се Попечитељству просвете ставе на располагање буџетом предвиђена средства за издржавање већ примљених питомаца, а што се тиче примања нових да то буде на основу одлуке виших органа српске владе.⁷⁷ У току размене мишљења између кнеза, Совета и Попечитељства просвете о начину стипендирања ђака из суседних области и о надзору над њиховим учењем донесена је одлука да могу похаћати само гимназију и богословију да би се припремили за учитеље и свештенике у својој земљи „за кое нам е стало, да се у отечество своје враћају и да се по свету не растурају“.⁷⁸ На крају је утврђена сума за школску 1852/53. годину која ће се ставити на располагање Попечитељству просвете за издржавање стипендиста из „суседних турских области“. У вези са тим, Попечитељство просвете се обратило Совету 22. новембра 1852: „Поред ове суме од 480 талира, тражило је Правителство на 5 бугара 194 талира, дакле у суми 674 талира. Попечитељство просвештенија држећи да ће од сад за издржавање Странаца у Србији учећи се бити довољна сума од 600 талира, моли високославни Совет да такву као редовни издатак на речену цел одобри, давши у исто време Попечитељству овом дозвољу, да за изванредно потребне суме високославном Совету обраћати моћи. За ову годину потребно е преко 600 талира осим предвидена 74 тал. изванредно јошт и на Ивана Христића из Бугарске кои досад никакво благодеејание имао ние, 36 тал. дакле свега 110 тал. кое све у свему за ову 710 тал. износи.“⁷⁹ Овај предрачун је потврдио кнез Александар својом одлуком од 16. јануара 1853. године.⁸⁰ Финансирањем за буџетску 1852/53. годину били су обухваћени следећи бугарски стипендисти преко Попечитељства просвете: Константин Павлович из Ловача, стар 21 годину, ученик II годи-

⁷⁷ Архив Србије, Фонд ДС бр. 615/1852.

⁷⁸ Архив Србије, Фонд ДС бр. 615/1852.

⁷⁹ Архив Србије, Фонд ДС бр. 615/1852.

⁸⁰ Архив Србије, Фонд ДС бр. 615/1852.

не Лицеја, 36 талира; Димитрије Павлович из Свиштова, стар 16 година ученик IV разреда гимназије, 36 талира; Иван Тодорович из Трнова, стар 18 година, ученик III разреда гимназије, 36 талира; Константин Кесариевич из Габрова, стар 22 године, ученик VI разреда гимназије, 50 талира; Павле Тодорович из села Чертова, стар 18 година, ученик I разреда гимназије, 36 талира; Иван Христич из Трнова, стар 15 година, ученик I разреда гимназије, 36 талира.⁸¹ У бугарске стипендисте треба убројати још Славу Бојовића и Стефана Поп-Иванова из Старе Загоре који су на посредовање кнеза Александра добијали стипендију по 120 талира годишње.

Како смо већ нагласили, бригу о издржавању и школовању стипендиста из Бугарске и суседних турских области предузело је после 1851. године Попечитељство просвете у чијем су буџету сваке године биле предвиђене суме у ту сврху. Што се тиче Ђака који су добијали стипендију за похађање Београдске богословије, то питање је стављено у надлежност београдском архиепископу и српском митрополиту Петру. Ради што боље организације учења и живота богословаца, митрополит Петар се 16. октобра 1858. обратио Попечитељству просвете и предложио да за њих оснује интернат: „На наше предложеније да се правителствени питомци из Босне, Хеџеговине и Старе Србије, учећи се у Семинарију заједно издржавају о правителственом благодејању, јавило нам је хваљено Попечитељство по гласу свога одговора од 9. XII. пр. год Н^о1695 да е високославно правителство на њих дванаесторо, учећи се у Семинарији, одредило годишње по 720 талира из кое суме да имају по нашем предложенију не само све оне потребе као и оне у Семинарији, него и одело по прописаном кроју, при том да не живе разштркани, него да су сви 12 под едним кровом.“⁸² Посебно велик број бугарских питомаца био је примљен у Београдску богословију за владавине кнеза Михаила Обреновића. У току неколико година, почев од школске 1852/53, затечени бугарски стипендисти завршили су школовање на Лицеју и у гимназији и вратили се у своју земљу, а на њихова места су стигли нови Ђаци: Ранђел Јованович, Тома Шишманович, Никола Прванович, сви из Лом Паланке, Петар Васиљевич из Љасковца и други.⁸³ После завршетка школовања у Србији, бугарски младићи су се у својим местима посветили културно-просветном раду, па су неки постали учитељи или свештеници, други су се укључили у националноослободилачки покрет свог народа, а неки су продужили школовање у иностранству и постали књижевници,

⁸¹ Архив Србије, Фонд ДС бр. 615/1852.

⁸² К. Цамбазовски, *Културно-општествени врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, ИНИ, Скопје 1960, 34.

⁸³ Б. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији (1830—1878)*, 56.

лекари, правници и слично.⁸⁴ Основни циљ помоћи српске владе бугарском народу на путу његовог ослобођења био је у томе да помогне његовој омладини да се оспособи за све задатке који су пред њом стајали у борби за духовну и националну еманципацију.

⁸⁴ Б. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији (1830—1878)*, 53—60.

Résumé

RELATIONS CULTURELLES ET POLITIQUES DES BULGARES AVEC LA PRINCIPAUTÉ DE SERBIE DEPUIS LE COMMENCEMENT DU XIXe SIÈCLE JUSQU'AU TRAITÉ DE PARIS 1856

La situation géopolitique et internationale de la Serbie et de la Bulgarie, dans le passé aussi bien qu' à présent, était un facteur naturel et la base pour le développement des liens mutuels et la coopération entre les peuples serbe et bulgare et lorsqu'on y ajoute encore l'origine sud-slave commune, on constatera alors combien grandes étaient les possibilités qui existaient, et existent encore, pour la compréhension mutuelle, pour surmonter, par les forces communes, les difficultés qui se présentaient dans la voie de leur développement national et politique. Ces facteurs naturels se manifestaient particulièrement en ces moments-là où l'un et l'autre peuple se trouvaient sous la domination étrangère, surtout pendant la servitude sous le joug turc qui avait duré cinq siècles. L'objet de nos recherches et études présentes sont les rapports culturels et politiques des Bulgares avec la Principauté de Serbie depuis le commencement du XIXe siècle jusqu'au Traité de Paris en 1856. Cependant, pour dévoiler les fondements et les manifestations des liens mutuels et la coopération entre les peuples serbe et bulgare en ce temps-là, il est nécessaire de commencer nos recherches et études depuis l'arrivée des Turcs dans la Péninsule Balkanique encore et la subjugation de leurs Etats féodaux médiévaux, lorsque, dans leur développement politique et historique se sont produits de tels bouleversements qui ont contribué par leur rattachement mutuel plus ferme, à la lutte par les forces communes, pour la libération de la domination turque plusieurs fois séculaire.

L'arrivée des Turcs de l'Asie Mineure dans la Péninsule Balkanique avait stimulé le mouvement de la population balkanique du

sud vers le nord et le peuple bulgare, se retirant devant l'envahisseur pour sauver sa vie, commençait à passer sur le territoire de la Serbie où il avait la possibilité pour l'existence avec l'aide du peuple serbe. Ce déplacement des Bulgares du sud vers le nord avait commencé au temps du Despotat d'Etienne Lazarevitch, lorsqu'un grand nombre de la population bulgare s'était réfugié dans celui-ci et parmi ces réfugiés se trouvaient aussi les illuminateurs éminents du peuple bulgare et savants: Grégoire Tzambлак et Constantin de Konstenec ou Constantin le Philosophe, comme il est connu dans l'historiographie serbe. Leur arrivée dans le Despotat de Serbie après la chute de l'Etat féodal bulgare médiéval représentait un pas et un moment importants dans le rattachement culturel et politique du peuple serbe avec le peuple bulgare au Moyen âge. Par là fut offerte la possibilité de lier le développement culturel et politique de deux peuples sud-slaves. C'était en même temps une illustration du fait comme deux illuminateurs éminents bulgares s'étaient vite inclus dans la vie culturelle, d'instruction et scientifique de la Serbie de cette époque et combien ils avaient contribué à établir les liens entre les écoles de Tirnova et de Resava.

Relations culturelles et politiques des peuples serbe et bulgare à l'époque de la domination turque

Après la conquête du Despotat de Serbie par les Turcs les peuples serbe et bulgare s'étaient trouvés dans le cadre du même Etat et souvent aussi dans la même unité administrative de l'Empire Ottoman, de sorte qu'ils étaient soumis à la même administration et avaient parfois aussi les chefs ecclésiastiques communs qui contribuaient à l'établissement des liens et communication communs. Lorsque, en 1557, fut restauré le Patriarcat de Peć, il embrassait les diocèses de Samokov, Cústendil, de Dupnica et d'Ichtiman qui comprenaient la Bulgarie du sud-ouest, vers l'Est presque jusqu'à Pazardžik et Plovidiv (Philippopoli) et au nord jusqu'au sud de Sofia. La restauration du Patriarcat de Peć était une date importante dans le passé des Serbes et des Bulgares, parce que c'est alors que les institutions ecclésiastiques sous sa juridiction étaient devenues protecteurs et gardiens de l'individualité des peuples serbe et bulgare. Le Patriarcat de Peć s'opposait au Patriarcat de Constantinople qui tendait à assimiler les peuples sud-slaves dans le cadre de l'Empire Ottoman. Un rôle particulièrement important dans l'établissement des liens entre les peuples serbe et bulgare a été joué par les évêchés, les monastères et les églises qui se trouvaient tout à tour entre les limites des Etats féodaux médiévaux serbes et bulgares. C'est à cette époque-là qu'étaient établis les contacts et les liens entre ces deux peuples sud-slaves qui ont été continués aussi au temps de la domination turque. Sous ce rapport, pourtant, se distinguait surtout le monastère

de Rila qui fut fondé pendant le règne de l'empereur bulgare Pierre et à l'époque de l'empereur Dušan était sous la juridiction du Patriarcat de Peć, lorsque le grand seigneur de Dušan, Hrelja, avait fait construire la tour de pierre; pendant la domination turque ce monastère était devenu centre et temple des peuples serbe et bulgare dans la Bulgarie de l'Ouest et la Serbie de l'Est après la restauration du Patriarcat de Peć qui travaillait à la conservation de leur individualité nationale et à la propagation de la mutualité slave. Les patriarches, chefs du Patriarcat de Peć visitaient souvent le monastère de Rila pour sacrer les prêtres bulgares en évêques, en contribuant par là au développement et à la vie de la conscience nationale bulgare et à la communauté slave.

Après le siège manqué de Vienne en 1683, l'armée turque fut à ce point refoulée que les troupes autrichiennes commençaient à pénétrer profondément par les vallées de la Morava et du Vardar en atteignant Veles et Stip et éveillant les espérances des peuples balkaniques que l'heure de leur libération de la servitude turque était venue. Dans l'arrière de l'armée turque, dans la Serbie du Sud, la Bulgarie du Sud-Ouest et en Macédoine le peuple se soulevait et prenait les armes pour aider à l'avance de l'armée autrichienne. Cependant, à cause du conflit avec la France, l'armée autrichienne fut obligée à se retirer de la Péninsule Balkanique et la population balkanique, qui était impliquée dans l'insurrection, était laissée à la merci de l'armée turque. Pour se soustraire à la vengeance des oppresseurs turcs, elle a commencé à fuir vers le nord pour sauver tout juste sa vie de la vengeance turque. C'est alors qu'eut lieu la grande migration des Serbes, des Bulgares et des Macédoniens sous la conduite du patriarche Arsenije III Čarnojević. Se retirant devant l'invasion turque la population de la Serbie du Sud, de la Bulgarie du Sud-Ouest et de la Macédoine a traversé la Save et la Danube et s'est installée en Hongrie jusqu' à Bude. La migration avait embrassé cette partie du territoire de la Serbie, de la Bulgarie du Sud-Ouest et de l'Ouest et de la Macédoine qui étaient sous la juridiction du Patriarcat de Peć.

Grâce à l'aide que les peuples balkaniques avaient offerte à l'armée autrichienne lors de son passage de la Save et du Danube, elle était arrivée jusqu'à Veles et Stip et l'empereur autrichien Léopold Ier Habsbourg a accueilli les réfugiés de la Serbie, de la Bulgarie et de la Macédoine et leur a octroyé des privilèges qui ont contribué à maintenir leurs individualités nationales dans le cadre de la Hongrie. Après le passage de la Save et du Danube, les Serbes, les Bulgares et les Macédoniens se sont installés en majeure partie dans la plaine hongroise à peu près jusqu'à Bude et y ont fondé leurs communes comme corps autonomes pour veiller au développement de leur culture et instruction et à la conservation des traditions populaires et de la religion sous la juridiction du métropolitain de Karlovci.

Après l'échec des assiégeants turcs sous Vienne a commencé le déclin de la puissance ottomane, lequel se manifestait, avant tout, par les insuccès dans les guerres contre les pays de l'Occident européen et de la Russie. Dans la vie intérieure de l'Empire turc ces défaites ont eu pour conséquence d'abord l'affaiblissement du pouvoir central du sultan et ensuite la désintégration du système féodal turc. La diminution de l'autorité du sultan se manifestait par les défections et les refus de l'obéissance des seigneurs féodaux éminents et des chefs des provinces, et la différenciation et la déformation dans le système féodal turc par la transformation des fonds de terre seigneuriaux en glèbes auxquelles étaient attachés les serfs. Ce phénomène est devenu particulièrement intense vers la fin du XVIIIe et au commencement du XIXe siècle.

Parallèlement aux victoires que les pays de l'Europe occidentale et la Russie remportaient sur la Turquie et à son ouverture aux influences politiques et économiques étrangères dans la Péninsule Balkanique, commencent à pénétrer les idées nouvelles ayant résulté de la transformation sociale et politique de l'Europe occidentale à cette époque-là. C'étaient des idées du rationalisme et du romantisme qui ont produit des répercussions dans la renaissance nationale des peuples balkaniques et sud-slaves. Grâce à la situation géographique et internationale de la Serbie ou plutôt du peuple serbe, elle est devenue le pont naturel et l'intermédiaire dans la transmission de ces processus idéologiques et sociaux venant des pays de l'Occident européen. Ces idées modernes des peuples de l'Europe de l'Ouest ont commencé à se répandre parmi les peuples subjugués balkaniques et sud-slaves, éveillant leur conscience nationale, et elles utilisaient les mêmes chemins qu'avaient pris les courants d'émigration des peuples balkaniques en passant la Save et la Danube. Un rôle spécial dans l'éveil de la conscience nationale parmi les Bulgares et les Serbes a été joué par les monastères connus, serbe et bulgare, Chilandar et Rila, qui étaient les gardiens de la tradition populaire et de l'individualité de ces peuples. En ce temps-là, Chilandar, monastère situé dans le Mont d'Athos, fondation des souverains médiévaux de la Serbie, à proximité des pays habités par les peuples bulgare et macédonien, était devenu centre de culture et d'instruction et promoteur principal de l'éveil de la conscience nationale parmi les peuples sud-slaves dans leur lutte contre l'hellénisation qui était un des objectifs du Patriarcat de Constantinople.

Chilandar a commencé à jouer un rôle extrêmement important dans la vie des peuples sud-slaves vers la fin du XVIIe siècle lorsque, le 8 mars 1688, l'empereur d'Autriche Léopold Ier lui avait octroyé la permission de faire des collectes dans les pays sous sa domination, pour pouvoir payer aux autorités turques ses dettes provenant des impositions excessives et pour améliorer la situation matérielle grave dans laquelle se trouvaient les moines de Chilandar. Le plus

grand secours dans cette action sur le territoire de l'Empire autrichien lui fut prêté par Serbes et les Bulgares, installés sur les rives gauches de la Save et du Danube, à aider Chilandar. Grâce à l'application du métropolite de Karlovci, Pavle Nenadović, dans les églises de son archidiocèse se trouvait, à côté de la boîte dans laquelle on recueillait les dons pour Peć, aussi la boîte de Chilandar dans laquelle on recueillait les dons pour les besoins de ce monastère. En outre, les patriotes serbes en Hongrie ont fait don à ces moines de Chilandar de metochia à Sremski Karlovci et à Novi Sad qui devaient leur servir de sources de revenus permanente.

Le contact établi entre le monastère de Chilandar et l'Archidiocèse de Karlovci vers la fin du XVIIe et au cours du XVIIIe siècle était depuis ce temps une voie ininterrompue par laquelle se maintenaient les rapports entre l'institution serbe classique du Moyen âge et celle, d'origine plus récente, formée à l'intérieur des frontières de l'Empire d'Autriche. Cette même voie par laquelle on offrait l'aide financière à Chilandar pour l'entretien des moines et la conservation du monastère, servait aussi pour la propagation des influences culturelles d'un pays de l'Europe Centrale sur la vie des peuples sud-slaves qui entretenaient des relations avec Chilandar.

Vers le milieu du XVIIIe siècle à Chilandar se faisait sentir une grande présence des Bulgares. C'était la période où commence la prospérité économique des villes bulgares, situées au pied de la montagne de Balkan, grâce au commerce florissant des produits agricoles et d'élevage, à l'intérieur de l'Etat ottoman aussi bien qu'avec l'étranger, et particulièrement à celui qui approvisionnait Constantinople de ces marchandises. L'archimandrite Danilo s'employait à attirer un grand nombre de donateurs des villes péribalkaniques susmentionnées (Koprivštica, Kalofer, Panađurište, Pazardžik et autres) qui visitaient Chilandar comme une institution qui les liait, à l'époque de la renaissance nationale, à leur passé. La présence des Bulgares à Chilandar, fondation des Nemanjić, a eu lieu au temps de leur développement national, lorsqu'a commencé la renaissance nationale bulgare. L'initiateur de celle-ci était le pro-igoumène de Chilandar Pajsije dit Hilandarski, moine d'origine bulgare, auteur de l'Histoire slavo-bulgare, oeuvre qui avait marqué le tournant dans le développement de la culture et de l'instruction du peuple bulgare vers le milieu du XVIIIe siècle. Le séjour de Pajsije à Chilandar tombe dans cette période où, en premier lieu, avait commencé sa restauration après le grand incendie par les efforts communs des Serbes et des Bulgares, ensuite lorsque s'étaient développés les liens importants et utiles avec l'Archidiocèse de Karlovci et les Serbes en Autrich et, enfin, lorsque les savants éminents des pays slaves et sud-slaves, et particulièrement des pays serbes, avaient commencé à visiter Chilandar. C'étaient, par exemple, l'archimandrite Jovan Rajić, auteur de l'Histoire des divers peuples slaves et, particulièrement des Bulgares, des Croates et des Serbes, ainsi que l'archiman-

drite Gerasim Zelić qui y étaient venus afin d'établir la continuité entre le passé que l'on gardait à l'époque de la renaissance nationale. Ce lien qui était établi dans le développement national du peuple serbe a servi à Pajsije Hilendarski à chercher un lien pareil aussi dans le développement national du peuple bulgare. Pour cette raison il a quitté Chilandar et s'est dirigé au-delà de la Save et du Danube en Autriche, dans le siège de l'Archidiocèse de Karlovci en vue de recueillir la littérature moderne chez son ami l'archimandrite Jovan Rajić, avec lequel il s'était lié d'amitié lors du séjour de celui-ci à Chilandar.

Les visiteurs de Chilandar, savants éminents serbes ou protagonistes de la renaissance nationale et du développement serbes, pendant qu'ils y séjournaient, entraient souvent en contact, soit avec les moines d'origine bulgare soit avec les pèlerins de la Bulgarie qui visitaient les monastères du Mont Athos, particulièrement Chilandar, apportaient des dons, et initiaient ceux-ci au développement national et politique du peuple serbe. En de telles conversation avec les pèlerins de la Bulgarie entrait l'archimandrite Gerasim Zelić qui leur avait conseillé, vers la fin du XVIIIe siècle déjà, de lutter pour l'église nationale bulgare, comme base du développement culturel et national du peuple bulgare dans l'Empire Ottoman.

Les liens culturels et politiques des peuples serbe et bulgare qui s'étaient développés au cours du XVIIIe siècle déjà, ont obtenu, vers la fin du XVIIIe et dans les premières décennies du XIXe siècle, des possibilités nouvelles pour leur extension dans l'esprit des changements qui se produisaient en ce temps-là en Europe et leurs protagonistes étaient les grands hommes de la renaissance nationale serbe Dositej Obradović et Vuk Stefanović Karadžić. Grâce au fait qu'ils avaient vécu dans un milieu où ont eu lieu de grands changements dans le développement intellectuel et politique des peuples de l'Europe occidentale, Dositej Obradović et Vuk Karadžić ont contribué à la transmission de ces idées, par leurs oeuvres littéraires, au développement intellectuel et politique des peuples serbe et bulgare. L'influence exercée par Dositej Obradović a fait entrer dans la renaissance nationale bulgare les idées qui étaient alors présentes dans le développement social des peuples de l'Europe occidentale avec l'objectif final d'affranchir l'homme, sous l'influence de la raison, de tous les préjugés et de toutes les contraintes spirituelles et les idées de Vuk Karadžić ont donné lieu à l'étude du passé national, de la tradition populaire, du folklore et de la langue, pour affirmer, par ceux-ci, l'individualité du peuple bulgare. La littérature et la philosophie représentaient pour Dositej Obradović la préoccupation principale dans sa vie de créateur, ce qui a contribué à ce qu'il devienne fondateur du mouvement rationaliste dans la littérature et la philosophie serbe et bulgare à cette époque, tandis que Vuk Karadžić s'occupait exclusivement à étudier le folklore et la langue populaire, ce qui a contribué à ce qu'il devienne protagoniste du ro-

mantisme national chez les peuples serbe et bulgare. Les oeuvres de Dositej Obradović jouissaient d'une telle popularité parmi les Bulgares qu'elles étaient devenues une espèce de lecture domestique, tant de fois copiées et finalement traduites en bulgare. Nombreux écrivains bulgares, de Sofronije Vračanski à Ljuben Karavelov et Petko Slavejkov, utilisaient les oeuvres de Dositej Obradović comme exemple dans leur littérature, soit qu'ils les traduisaient, soit qu'ils les imitaient. L'influence de Vuk Karadžić atteignit son point culminant à l'époque du réalisme, lorsqu'apparut un groupe de jeunes écrivains bulgares qui s'occupaient de folklore et de langue.

La situation sociale et politique dans les pachaliks de Belgrade et de Vidin à l'époque des réformes de Sélim III était presque identique, comme résultat de l'anarchie qui avait gagné l'Empire Turc. Grâce à la situation que le Serbie occupait dans l'Etat ottoman, le peuple serbe a commencé la première insurrection pour s'opposer à l'anarchie qui s'était emparée du pachalik de Belgrade. La première insurrection, c. à d. la révolution serbe contre le féodalisme et l'anarchie turques éveillait l'espoir chez les peuples balkaniques et sud-slaves que le temps était venu pour la libération de la servitude turque séculaire et pour cette raison ils l'aidaient de différentes façons. Nombreux Bulgares qui s'étaient trouvés dans le pachalik de Belgrade au moment où la première insurrection a éclaté s'y sont ralliés pour combattre en commun les Turcs et lorsque les unités des insurgés passèrent sur le territoire de la Bulgarie, le peuple bulgare soutenait leurs actions de différentes manières et adhérait en masse aux insurgés.

Lorsque le pouvoir insurrectionnel s'était stabilisé dans le pachalik de Belgrade et les actions communes avec l'armée russe de 1807 à 1812 pour la libération des peuples balkaniques et sud-slaves sur le territoire de la Serbie avaient commencé, les détachements des volontaires bulgares furent formés pour la lutte contre les Turcs et à l'arrière des unités turques les bandes des haïdouks bulgares empêchaient leurs concentrations et interventions contre les insurgés.

Bien que les circonstances dans lesquelles s'était produite la première insurrection serbe ne fussent pas favorables aux peuples balkaniques et sud-slaves, à leur libération définitive du joug séculaire, l'action armée, entreprise en commun par le peuple serbe et les peuples balkaniques et sud-slaves éveillait tout de même l'espoir que ce but serait atteint s'ils continuaient ensemble la lutte qu'ils avaient commencée.

Relations culturelles et politiques des Bulgares avec la Principauté de Serbie à l'époque du prince Miloš et du régime des défenseurs de la constitution

C'est seulement après la libération de la Principauté de Serbie que furent créés des possibilités plus vastes pour le développement des liens durables et de la coopération entre le peuple serbe et le peuple bulgare dans les domaines de la politique, de l'économie, de la culture et de l'instruction. Bien que le peuple serbe édifiât fort lentement ses institutions politiques et celles ayant trait à la culture et l'instruction, à cause des conditions internationales dans lesquelles il acquérait son indépendance nationale et politique, l'existence même de la Principauté de Serbie signifiait, tout de même, un pas en avant pour les peuples voisins balkaniques et sud-slaves, et tout particulièrement pour le peuple bulgare, comme un encouragement dans la voie de leur propre libération. Ce facteur psychologique était souvent décisif aussi dans le développement des rapports mutuels, parce que les forces de production et les rapports sociaux chez les peuples balkaniques et sud-slaves étaient, dans les premières décennies du XIXe siècle, à un tel degré du développement que le régime féodal turc représentait le principal obstacle à leur développement politique et national.

La libération de la Principauté de Serbie sous Miloš Obrenović a été inaugurée par l'insurrection de Takovo, le 11 avril 1815, qui était provoquée par la situation politique et économique intolérable dans laquelle se trouvait le peuple serbe pendant le régime que Soliman pacha Skopljak avait instauré dans le pachalik de Belgrade. Cependant, pour que le pouvoir serbe s'organisât et se consolidât, il a fallu que s'écoulent encore presque deux décennies, c. à d. jusqu'à l'année 1830 et 1833, lorsque la Principauté de Serbie obtint sa pleine autonomie politique et les territoires ayant appartenu autrefois à la Serbie de Karageorges. Pendant tout cet intervalle, la Serbie exerçait, tout de même, l'attraction sur les peuples voisins, balkaniques et sud-slaves, particulièrement sur la Bulgarie dont elle était directement limitrophe, de sorte que l'on rencontrait souvent des Bulgares dans la Principauté de Serbie, soit comme émigrants politiques qui s'y réfugiaient pour se soustraire à la terreur turque, soit comme commerçants ou pečalbars (ouvriers cherchant du travail hors de leur pays) et saisonniers, pour s'inclure dans le développement économique des villes serbes, afin d'assurer, par leur travail, l'existence de leurs familles et de recueillir assez d'argent pour pouvoir payer des impôts énormes aux autorités turques dans leur pays natal.

Outre ces relations entre les peuples serbe et bulgare, résultant des besoins de la Principauté de Serbie de développer la coopération économique avec les peuples voisins, le prince Miloš Obrenović établissait les rapports personnels avec les éminents commerçants bul-

gares, comme c'était le cas de Christo et Dimitrije, frères Mustakov de Gabrovo, d'Alexandre et Pierre, frères Šišmanov de Vidin, ainsi que d'Athanase Ikonomov-Armaš, qui devenaient, au cours de la coopération, ses associés ou partenaires dans le commerce.

Cependant, la coopération des Bulgares avec la Principauté de Serbie dans le domaine de la culture et de l'instruction, n'eut lieu qu'après l'entrée en vigueur des Hatti-chérifs de 1830 et de 1833, lorsque furent créés les conditions pour la fondation des institutions culturelles et d'instruction, comme c'est le cas de l'Imprimerie d'État qui, fondée en 1830, commença à travailler régulièrement au cours de l'année 1833. Ce fut une coïncidence qu'à l'acquisition de l'équipement pour l'Imprimerie d'État de la Principauté de Serbie, avait pris part Dimitar Mustakov, représentant du prince Miloš en Roumanie, qui a informé de cette acquisition les instituteurs et autres travailleurs dans le domaine de l'instruction en Bulgarie, en leur recommandant de faire imprimer en Serbie leurs livres et manuels pour les écoles bulgares. A peine l'Imprimerie d'État eut-elle commencé à travailler, l'instituteur de l'École slavo-hellène de Svištov, Christaki-Chrysan Pavlović, envoya au cours de l'année 1833, le manuscrit de son Arithmétique pour y être imprimée en 2.000 exemplaires. Cependant, les plus grands bénéficiaires de l'impression des manuels scolaires et des livres en langue populaire bulgare ont été réalisés par les propagateurs des lumières bulgares connus, Néophyte de Rila et Néophyte de Chilandar dit Bosveli qui étaient venus dans la Principauté de Serbie pour y organiser l'impression de leurs livres et manuels scolaires. Ce dernier a séjourné même deux ans en Serbie pour mener à bonne fin le travail commencé. Depuis 1833 jusqu'à la fin du règne de Prince Miloš Obrenović, dans l'Imprimerie d'État de la Principauté de Serbie ont été imprimés environ 22 livres et manuels scolaires en langue bulgare, dont Néophyte de Rila avait fait imprimer six et Néophyte de Chilandar-Bosveli huit livres et manuels. Comme en ce temps-là il n'y avait en Bulgarie que quelques écoles nationales bulgares, avait tout à Svištov et à Gabrovo, on peut affirmer avec certitude qu'elles étaient fournies de manuels imprimés dans l'Imprimerie d'État de la Principauté de Serbie.

Il y a encore un moment qui a influé sur le développement des liens des Bulgares avec la Principauté de Serbie dans le domaine de la culture et de l'instruction, à l'époque du règne du prince Miloš Obrenović et c'était sa coutume d'aider l'édification et la réparation des églises et monastères anciens. Cette coutume du prince était la plus avantageuse au monastère de Rila et à l'église de Svištov, cette dernière ayant été ruinée pendant la guerre entre la Russie et la Turquie en 1812. Après le grand incendie qui avait lieu au monastère de Rila au commencement de l'année 1833, le supérieur du monastère l'archimandrite Joseph, ayant offert au prince Miloš de prendre le monastère sous sa protection à l'instar des princes médiévaux serbes qui en étaient les fondateurs, s'est acquis la faveur du prince qui

a prêté son aide matérielle pour la restauration du monastère et, en outre, fait don de trois cloches, en confirmation du fait qu'il acceptait avec plaisir cette offre de l'archimandrite. Pour la restauration de l'église de Svištov, le prince Miloš a permis à la commune de cette ville d'acquérir dans la Principauté de Serbie les matériaux de construction, nécessaires à sa réparation.

La meilleure illustration des résultats favorables des liens entre les Bulgares et la Principauté de Serbie dans le domaine de la culture et de l'instruction pendant le règne du prince Miloš, sont des accueils que lui firent les Bulgares en masse lors de son passage à travers la Bulgarie lorsqu'il se rendait à Constantinople, en automne 1835, pour s'y rencontrer avec le sultan.

L'arrivée au pouvoir dans la Principauté de Serbie du gouvernement des défenseurs de la constitution représentait un tournant dans le développement politique et national du peuple serbe. Au bout de quelques années seulement, la Serbie devint, d'un pachalik à moitié turc, un Etat bourgeois, avec l'administration, la justice et les institutions de culture et d'instruction organisées qui contribuaient au rehaussement du niveau politique, national et culturel du peuple serbe au degré atteint en Europe. L'ordre constitutionnel dans la Principauté de Serbie, qui devait correspondre au degré du développement du peuple serbe au XIXe siècle, était à mi-chemin entre la monarchie constitutionnelle dans les pays de l'Europe occidentale et l'organisation parlementaire moderne, avec une Assemblée nationale à la tête.

Dans la vie du peuple serbe ont été introduits aussi d'importants changements du développement économique, qui signifiaient l'abolition du système de monopole dans le commerce qui existait au temps du règne du prince Miloš Obrenović et l'introduction du libre commerce en deux sens, à savoir: l'échange libre des produits d'agriculture et d'élevage contre les produits de l'industrie et des métiers, entre le village et les villes dans la Principauté de Serbie, et ensuite l'échange libre des produits d'agriculture, d'élevage et d'artisanat entre la Serbie, les provinces limitrophes de l'Empire Ottoman et les pays voisins. Cette tendance du développement économique de la Principauté de Serbie a contribué à ce qu'on rencontrât, en ce temps-là, dans les villes serbes, des commerçants et artisans bulgares qui vendaient leurs produits et achetaient différentes matières premières et produits d'agriculture et d'élevage pour leurs besoins et pour la transformation. Les plus nombreux étaient les marchands des bestiaux bulgares, originaires des villes situées au pied de la montagne de Balkan dans la Bulgarie méridionale qui venaient au printemps en Serbie acheter des moutons et des chèvres, pour les vendre ensuite au marché de Constantinople pour l'approvisionnement de la population musulmane de viande pendant les fêtes de Baïram.

Le développement de l'économie urbaine dans la Principauté de Serbie pendant le régime des défenseurs de la constitution a permis l'embauchage d'un grand nombre d'ouvriers, soit de Serbie, soit des provinces turques voisines, qui contribuaient, par leur travail, à la satisfaction des besoins de la population urbaine par différents produits et services. Une place spéciale dans l'approvisionnement de la population urbaine de légumes a été occupée par les maraichers des environs de Tirnova, Bulgarie septentrionale, qu'on rencontrait presque dans toutes les villes de la Serbie d'alors. Ils venaient d'habitude au commencement du printemps, en groupes composés de 5 à 10 personnes, et, les travaux saisonniers une fois terminés, ils rentraient chez eux vers la St Démétrius, pour revenir au printemps et continuer la production des légumes pour les besoins des villes serbes. Se basant sur la documentation, nous avons pu constater qu'environ une centaine de maraichers bulgares venaient dans la Principauté pendant la saison des travaux dans les jardins.

Le perfectionnement de l'organisation sociale et le développement de la vie économique dans la Principauté de Serbie ont créé la base pour la formation du concept de la perspective politique et nationale du peuple serbe, ainsi que pour la fondation des institutions culturelles et scientifiques qui contribueront à rehausser le niveau culturel. Considérablement élargi est le réseau des écoles primaires, ont été fondées les écoles secondaires nouvelles et le Lycée (établissement d'enseignement supérieur — n. du tr.) a été réorganisé et de cette façon ont été créées les conditions pour embrasser par l'enseignement primaire et l'enseignement secondaire un plus grand nombre de la population. En outre furent fondés la Société littéraire serbe (1842), Le Musée National à Belgrade (1844), la Salle de lecture de Belgrade (1847) et le Musée de Belgrade (1852) qui, à leur tour, signifiaient aussi un pas en avant dans l'émancipation culturelle et scientifique du peuple serbe.

Cependant, la politique nationale future du peuple serbe était tracée dans «Načertanije» (Projet) d'Ilija Garašanin, qui prévoyait le développement de l'État national serbe au cours du XIXe siècle se basant sur le passé historique du peuple serbe et ses possibilités dans les conditions internationales extrêmement complexes où il vivait. Une place à part dans ce projet a été consacrée à la coopération du peuple serbe avec les peuples voisins balkaniques et sud-slaves, en vue de la libération commune de la servitude turque qui avait duré plusieurs siècles, afin que les peuples balkaniques deviennent héritiers de la Turquie et non les grandes puissances qui luttaient pour la domination dans la Péninsule Balkanique. Le plus d'attention dans «Načertanije» a été prêté à la coopération entre le peuple serbe et le peuple bulgare pour la lutte commune contre le pouvoir turc et pour la création des bases pour la prospérité du développement national. Vu que le peuple bulgare se trouvait à un tel degré du développement politique et national qu'il avait besoin

d'aide, dans le développement de sa culture et instruction aussi bien que dans le développement national, dans la lutte contre l'hellénisation à laquelle visait le Patriarcat de Constantinople, on y prévoyait que les jeunes Bulgares suivraient les cours aux écoles de la Principauté de Serbie en vue de se qualifier pour l'exécution de ces tâches qui étaient liées au développement de leur individualité nationale en langue populaire bulgare. Enfin, pour rendre possible au peuple bulgare en Bulgarie de s'instruire, on prévoyait aussi l'impression des manuels scolaires et des livres bulgares dans l'Imprimerie d'État de la Principauté de Serbie.

Ces intentions du gouvernement des défenseurs de la constitution d'aider le peuple bulgare dans le développement de sa culture, de l'instruction et de la nationalité tombent en ce temps-là, où les protagonistes éminents de l'idée nationale bulgare prenaient l'initiative pour établir à Constantinople le centre de la renaissance nationale bulgare, d'où ils lutteraient pour la fondation des communes et des écoles nationales bulgares à l'intérieur des frontières de l'Empire Ottoman. A la tête de ce mouvement se trouvait Nèophyte de Chilandar — Bosveli, et cette initiative était supportée par les éminents commerçants bulgares qui avaient le siège de leur activité commerciale à Constantinople. Grâce aux liens économiques déjà développés des marchands de bestiaux bulgares avec la Principauté de Serbie, lesquels approvisionnaient Constantinople de viande de moutons et de chèvres de la Serbie, le contact pour la réalisation des intentions du gouvernement des défenseurs de la constitution fut vite établi. Les médiateurs dans la réalisation de cette idée étaient aussi les maraichers bulgares de la Bulgarie du Nord qui chaque printemps venaient dans la Principauté de Serbie comme saisonniers et prenaient part à l'approvisionnement des villes serbes de légumes. Au temps du gouvernement des défenseurs de la constitution, l'influence culturelle, scolaire et politique sur le peuple bulgare, visant à sa prospérité nationale, se répandait par le même chemin sur lequel se développaient les relations économiques entre les Bulgares et la Principauté de Serbie. Les organisateurs de l'action qui consistait à envoyer les jeunes Bulgares dans la Principauté de Serbie pour y fréquenter les écoles et à faire imprimer les manuels scolaires et autres livres en langue bulgare dans l'Imprimerie d'État de la Principauté de Serbie étaient les communes ecclésiastiques-scolaires à Constantinople, Svištov, Stara Zagora et dans certaines autres localités, ainsi que les éminents nationalistes bulgares, tandis que les réalisateurs de ces intentions étaient les propagateurs des lumières Ivan Bogorov, Emmanuel Vaskidović, Najdan Gerov, Sava Dobropodni et Hadji Najdan Jovanović. A l'époque du régime des défenseurs de la constitution, le tirage des livres et manuels scolaires bulgares, imprimés dans l'Imprimerie d'État de la Principauté de Serbie, avait dépassé le chiffre de 150.000. Ainsi, par exemple, Hadji Najdan Jovanović a fait imprimer, dans l'intervalle

de 1849—1856, plus de 119.00 exemplaires de livres et manuels pour les écoles bulgares.

Les relations dans le domaine de la culture et de l'instruction entre les Bulgares et la Principauté de Serbie, au temps du régime des défenseurs de la constitution avaient pris de tels proportions que le Ministère de l'Instruction Publique fut chargé par le gouvernement serbe de prévoir chaque année dans le budget une somme spéciale, destinée à l'entretien des jeunes hommes bulgares qui fréquentaient les écoles serbe, ou à l'impression des manuels scolaires et des livres en langue populaire bulgare.

L'aide matérielle que le gouvernement des défenseurs de la constitution destinait au développement de la culture et de l'instruction du peuple bulgare ne se limitait uniquement aux frais de scolarité des jeunes Bulgares et à l'impression des manuels et des livres. Les subventions étaient prévues aussi pour les communes ecclésiastiques-scolaires en Bulgarie, lorsque ces institutions les exigeaient. Ainsi, par exemple, lorsque la commune bulgare à Constantinople s'était trouvée dans les difficultés financières lors de l'édification de l'église bulgare à Constantinople, elle s'adressa au gouvernement des défenseurs de la constitution en lui demandant une aide matérielle pour payer ses dettes énormes. Le gouvernement serbe a monté sa pleine compréhension pour la situation de la Commune bulgare à Constantinople et lui a fait don de 500 ducats impériaux (autrichiens) pour régler ses dettes. Le prince Alexandre Karageorgevitch a, lui aussi, donné des subsides aux communes, écoles et églises bulgares lorsqu'il voyageait par Ruščuk et Gabrovo pour rencontrer le sultan à Kazanlik.

La voie du développement national des peuples balkaniques et sud-slaves, indépendante de l'influence des grandes puissances, tracée dans »Načertanije« prévoyait leur libération du joug séculaire turc par leurs propres forces. Pour cette raison, le gouvernement des défenseurs de la constitution, et Ilija Garašanin particulièrement, travaillait à la préparation de l'insurrection générale des peuples balkaniques et sud-slaves qui devait éclater lorsque l'occasion se présente. Pour l'organisation de l'insurrection générale fut fondé la »Société secrète« qui envoyait ses agents dans les pays voisins, surtout en Bulgarie, pour préparer à l'insurrection les peuples balkaniques et sud-slaves, lorsque le temps serait venu. Dans les sièges des nahiyés et des casas sur le territoire de la Bulgaire ont été nommés les chefs (načelnici), choisis parmi la population locale qui devaient se charger des préparatifs pour l'insurrection générale. Ainsi, par exemple, pour le pachalik de Vidin, fut nommé comme chef Joseph Joakimovič, archimandrite du monastère de Rakovac, dans le cadilik de Lm Palanka c'était Dimitrije Popović, éminent commerçant, le chef de la casa de Svištov était le marchand connu Apostol Kojikovič, dans le cadilik de Tirnovo fut nommé Enča Todorovič, originaire de Ljaskovac, instituteur dans son village natal, à Gabro-

vo était nommé l'archimandrite du monastère de Gabrovo et le chef de pachalik de Sofia était Zamfir Dimitrijevič, qui entretenait des relations commerciales avec la Serbie et était un des principaux commerçants dans cette région.

Nos recherches sur les relations culturelles et politiques des Bulgares avec la Principauté de Serbie depuis le commencement du XIXe siècle jusqu'au Traité de Paris en 1856 sont basées sur la documentation originale et leur but fondamental est d'exposer d'une façon objective comment ces relations se développaient dans les conditions où se trouvaient alors le peuple serbe et le peuple bulgare, compte tenu des possibilités qui étaient à leur disposition.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВСКА ГРАБА

- Архив Србије, Кнежева канцеларија
Архив Србије, Београдска митрополија
Архив Србије, Београдски Бумрук
Архив Србије, Државни Савет
Архив Србије, Министарство (Попечитељство) иностраних дела И одељење
Архив Србије, Министарство (Попечитељство) финансија К одељење (Казначејство)
Архив Србије, Министарство (Попечитељство финансија П одељење (Промишленост)
Архив Србије, Министарство (Попечитељство) просвете П одељење
Архив Србије, Министарство (Попечитељство) унутрашњих дела П одељење (Полициско)
Архив Србије, збирка Илије Гарашанина

ЛИТЕРАТУРА

- Арнаудов Михаило, *Неофит Хилендарски — Бозвели, живот, дело и епоха*, кн. I и II, Софија 1971; Паиси Хилендарски, *Хемусъ, Софија* 1910; Творци на българското възраждане, Софија 1969.
Арсенијевић Лазар — Баталака, *Историја српског устанка*, Београд 1898.
- Богдановић Димитрије, Бурић Војислав и Медаковић Дејан, *Хиландар*, Београд 1978,
- Васљевић Хаџи Јован, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, Београд 1929 град 1929
- Вучо Никола, *Привредна историја Србије до првог светског рата*, Београд 1955; *Распадање еснафа у Србији*, Посебно издање САНУ, Историјски институт ССХХII, Београд 1964

- Гавриловић Михаило, *Милош Обреновић, I, II, и III*, Београд 1912;
Истиси из паријских архива, Београд 1901,
- Гандев Христо, *Проблеми на бугарското възраждане*, София 1976,
- Гласник Друштва српске словесности, VIII и IX, Београд 1856.
- Димитров Страшимир, *Въстанието от 1850. в България*, БАН, Институт за Балканистика, София 1972,
- Дурковић Љубомир, *Сарадња Југословена и Пољака у Паризу 1848—1849*. Историјски часопис, XIX, Београд 1972,
- Борбевић Р. Тихомир, *Из Србије кнеза Милоша — Становништво — Насела — Занати*, Београд 1924; *Архивска граѓа заната и еснафа у Србији од Другог устанка до еснафске уредбе 1847*, САНУ, Живот и обичаји народа кн. 158, Београд 1925
- Екмецић Милорад, *Маргинале о српско — бугарским везама 1844—1851*, Гласник Друштва историчара Босне и Херцеговине, XV, Сарајево 1965.
- Живот Герасима Зелића*, Штампарија Браће Јовановића у Панчеву
- Игњатовић Борбе, *Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама (1833—1878)*, Београд 1980; *Пред 120 години — Првите бугарски книги в Белград*, Гласот на Бугарите в Југославия бр. 238, Београд 1953; *Школовање Бугара у Србији (1830—1878)* Историјски гласник 2, Београд 1972; *Доситеј и Бугари*, Ковчежић XI, Београд 1973; *Неофит Хилендарски и Србија*, Valcanica IV, Београд 1973.
- История на България*, БАН, Институт за история, второ преработено издание, том први, София 1961.
- Историја на македонскиот народ*, ИНИ, I, II и III, Скопје 1969.
- Причек Константин, *История на България*, София 1978.
- Ивановъ Йорданъ, *Св. Иванъ Рилски и неговиотъ манастир*, София 1917.
- Йордановъ Йорданъ, *История на българската търговуна до ослободението*, София 1939.
- Јовановић Слободан, *Уставобранители и њихова влада*, СКА, Београд 1912.
- Конев Илия, *Българско—српските литературни взаимоотношени през XIX век*, БАН, София 1964; *Българско—српските и българско — хрватските книжевни взаимоотношени*, БАН, София 1966; *Ние сред другите и те сред нас*, София 1973.
- Милићевић Јован, *Прва група србијанских студената, државних питомца школованих у иностранству (1839—1846)*, Историјски часопис, IX—X Београд 1959.
- Милић, Миљковић Даница, *Трговина Србије 1815—1839*, Београд 1959

- Мирковић Мирко, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459—1766)*, Београд 1965.
- Николић Илија, *Първите български ученици в Белград (1832—1858)*, Глас на Българите в Югославия, бр. 225, Београд 1953; *Бугарски просветител Хаџи Најден Јовановић у Србији*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXI, св. 1—2, Београд 1954; *Бугарски ђаци у југословенским земљама*, Енциклопедија Југославије, кн. II, Загреб.
- Новаковић Стојан, *Балканско питање и мање историјско — политичке белешке о Балканском полуострву 1885—1905*, Београд 1908; *Из хроника Деспота Бурђа Бранковића*, ГСУД, XXXIII, Београд 1872.
- Пеневъ Боянъ, *Пауси Хилендерски*, Историјскокултурна струдија, Софија 1910; Доситеј Обрадовић код Бугара, СКГ, кн. 26, св. 6, Београд 1911.
- Перуничкић Бранко, *Београдски суд*, Историјски архив Београда, Београд 1964.
- Петровић Мита, *Финансије и установе обновљене Србије од ослобођења до 1842*, I, II, и III, Београд 1897.
- Поповић Васиљ, *Источно питање*, Београд 1928.
- Поповић Павле, *Преглед српске књижевности, Стара књижевност, Народна књижевност и Дубровачка књижевност*, Београд 1927; *Старе српске биографије од XV—XVII*, Београд 1936.
- Радојичић Никола, *Рајићева бугарска историја*, От Сборникот в чест на Васил Н. Златарски, Софија 1925.
- Раковски С. Георги, *Аутобиографија и мемоари подъ редакцията на проф. М. Арнауодовъ*, Софија 1939.
- Руварац Димитрије, *Јован Рајић 1726—1801*, Сремски Карловци 1902. Скерлић Јован, *Српска књижевност у XVIII веку*, СКА, Београд 1909.
- Слепчевић Бока, *Укидање Пећске патријаршије 1766*, Београд 1938.
- Стајић Васа, *Привреда Новог Сада 1784—1880. Из Архива новосадског магистрата*, Нови Сад 1941.
- Стојанов Маньо, *Българска възрожденска книжнина*, Държавна библиотека Васил Коларов, том I и II Софија 1957.
- Стојанчевић Владимир, *Кнез Милош и Источна Србија 1833—1838*. Посебно издање САНУ, Одељење друштвених наука, кн. ССХС VIII, Београд 1957; *Кнез Милош Обреновић у његово доба*, Београд 1966; *Јужнословенски народи у отоманском царству од Једренског мира 1829. до Паријског конгреса 1856*, Београд 1971; *Први српски устанак према Бугарима и Бугарској*, Историјски гласник, 1—2, Београд 1954; *Кнез Милош према Бугарској и Бугарима*, Историјски гласник, 4, Београд 1954; *Четири писма кнеза Милоша из 1837 и 1838*. Јужнословенски филолог, XXIV, кн. 1—4, Београд 1957; *Миграције из Бугарске у Србију за време*

влада кнеза Милоша, Гласник Етнографског института САНУ, VII, Београд 1959; *Вукова знања о Бугарској и Бугарима*, Посебно издање САНУ, Вуков Зборник кн. С. Београд 1966; *Бугари у Београду и Крагујевцу у време кнеза Милоша*, Зборник радова, *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867*, САНУ, Београд 1970.

Страњковић Драгослав, *Влада уставобранитеља 1842—1853*, Београд 1932; *Илија Гарашанин* (рукопис необјављене монографије) Архив САНУ бр. 14233; *Југословенски национални и државни програм Кнежевине Србије из 1844*, Гласник Историјског друштва, Нови Сад 1931; *Политичка пропаганда Србије у Југословенским покрајинама 1844—1858*, Гласник Историјског друштва, Нови Сад 1936.

Тодоров Николай, *Филики Етерија и Българите*, БАН, София 1965.

Трайков Веселин, *Идеологически течения на Балканите и програми в национално — ослободителните движения на Балканите до 1878* София 1878.

Боровић Владимир, *Историја Југославије*, Београд 1933

Цвијић Јован, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд.

Чубриловић Васа, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958.

Чъкров Найдено и Атанасов Жечо, *История на образованието и педагогическата мисла в България*, София 1962.

Цамбазовски Климент, *Културно — поштествени врски на Македонците со Србија во текст на XIX век*, ИНИ, Скопје 1960; *Неколку прилога о првим кораџима на културно-политичкој сарадњи српског и бугарског народа у првој половини XIX века*, Историјски часопис, кн. XIX, Београд 1970; *Школовање бугарског народног свештеничког кадра у Кнежевини Србији*, *Balkanica II*, Београд 1971; *Идеје и проекти у Србији о српско-бугарској федерацији у току 1862*, *Balkanica III*, Београд 1972; *Бугарски баштовани као печалбари у Кнежевини Србији*, *Balkanica IV*, Београд 1973; *Културно — просветне везе Рилског манастира са Кнежином Србијом*, Глас САНУ, Одељење историјских наука, бр. I, Београд 1974; *Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији у првој половини XIX века*, *Balkanica VI*, Београд 1975.

Шарова Крумка, *Българскиот политички центар в Париз през 40-те години на XIX век*, Посебно издање на БАН во чест на академика Христе Христова, София 1976.

СКРАБЕНИЦЕ

БАН	— Бугарска академија наука
Гласник ДСС	— Гласник Друштва српске словесности
ГСУД	— Гласник српског ученог друштва
К. К. III	— Кнежева канцеларија, Београдско општество
К. К. VI	— Кнежева канцеларија, Београдска конак
К. К. XI	— Кнежева канцеларија, Гургусовачка нахија
К. К. XIX	— Кнежева канцеларија, Неготинска нахија
К. К. XXIII	— Кнежева канцеларија, Пожешка нахија
К. К. XXXV	— Кнежева канцеларија, Цркве и свештенство
К. К. XXXIX	— Кнежева канцеларија, Штампарија
АС МБ	— Архив Србије, Београдска митрополија
АС МИД, В. одел.	— Архив Србије, Министарство иностраних дела В. оде- лења
АС МИД, И. одел.	— Архив Србије, Министарство иностраних дела И. оде- лење
АС МФ. П. одел.	— Архив Србије, Министарство финансија П. одељење
АС МФ. К. одел.	— Архив Србије, Министарство финансија К. одељење
АС МПс. П. одел.	— Архив Србије, Министарство просвете П. одељење
АС МУД. П. одел.	— Архив Србије, Министарство унутрашњих дела П. оде- лење
САНУ	— Српска академија наука и уметности
СКА	— Српска краљевска академија
СКГ	— Српски књижевни гласник

INDEX NOMINUM

- Абдул, Мешид, султан 124, 126, 135, 172, 173
- Анђелковић, Добривоје, стипенди-ста српске владе 228, 229
- Анђелковић, Стојан, сточарски тр-говац 154
- Александар, Иван, бугарски владар 1, 4
- Али-паша, Јанински 39
- Али-Риза, видински валија 171
- Амброзије, духовник манастира Св. Петке 75
- Анастасијевић, Никола, сточарски трговац 146
- Ангело, син хаџи Димитрија, за-натлија 22
- Андрео, Иван, издавач „Цари-градског вестника“ 130
- Андроник, наследник патријарха Јефтимија 5
- Антим, цариградски патријарх 124, 140
- Апостоловић, Костадин, трговац 157
- Априлов, Васил, бугарски народ-ни просветитељ 39
- Арнаутов, Михаило* 23, 25, 32, 33, 79, 81, 94, 98, 99, 102, 104, 106, 119, 167, 215
- Арнаутовић, Александар* 81
- Атанасије, монах у Хиландару 22
- Атанасије, пећки патријарх 14
- Атанасковић, Рашко, трговац 154, 160
- Атанасовић, Борђе, студент меди-цине у Паризу 225
- Атанацковић, Рашко, види Атана-скивић, Рашко
- Аџи-Николић, Димитрије, трговац 149
- Бакшев, Петар Богдан, католички архиепископ у Бугарској 15
- Бан, Матија* 112, 113, 117, 218, 219
- Банковић, Станча, трговац 157
- Банкович, Софроније, јеромонах Рилског манастира 222, 223, 224
- Бардовски, В.* 191
- Бароније, Кесарије* 25
- Барски, Василије* 23
- Батула, Стојан, трговац 163
- Бејков, Најден, трговац 163
- Белопита, Јосиф, трговац 163
- Бельков, Нена, трговац 155
- Берар, Васа, штампар 213, 214
- Бећир паша 41
- Бистричанин, Гаврило, врачански епископ 135
- Богдановић, Ганча, трговац 59
- Богдановић, Димитрије* 22
- Богоев, Иван, бугарски просвети-тељ, 37, 39, 108, 120, 191, 192, 214, 226, 227
- Богоридес, Стеван, в., Богориди, Стеван
- Богориди, Стеван, бугарски кнез, турски чиновник, гувернатор острва Самос 68, 100, 119, 125, 167, 181, 183, 184, 185, 186
- Богоров, Иван, в. Богоев, Иван
- Бојев, Слава 178, 231, 234
- Бојовић, Слава, в. Бојев, Слава
- Борис, I, бугарски цар 9, 11
- Бранковић, Бурђе, српски деспот 70
- Бранковић, Мара, 10, 11

- Братјев, Х., трговац 153
 Братоја, Петко, трговац 157
 Бурмов, бугарски национални рад-
 ник 107
Валтман 125
 Васев, Г., члан Бугарског књижев-
 ног друштва 132
 Васиљевић, Петар, стипендист срп-
 ске владе 234
 Васиљевич, Ранче, трговац 59
 Васкидович, Емануел, свиштовски
 учитељ 33, 36, 79, 126
 127, 192, 193, 194, 195, 197, 198
 Васкидович, Константин, Емануе-
 лов син 227, 228
 Ватикотије, Димитар, Грк, коман-
 дант Бугарске земаљске војске
 44
 Велин, Борбе, трговац 59
 Велков, Стојан, баштован 145
 Венедикт, видински митрополит
 136
Венелин 26
 Владимир, Јован, бугарски цар 213
 Влков, Брајко, сточарски трговац
 163
 Влко, сточарски трговац 22
 Влков, Михаило, трговац 17
 Возаревић, Глиша, књиџар и из-
 давач 32
 Војиновић, Милија, трговац 59
 Врачански, Софроније, бугарски
 просветитељ 31
 Врбован, Бенчо, баштован 145
 Врбанов, Василије, баштован 146
 Врбанов, Василије, баштован 145
 Вукојевић, Стојан, трговац 155
 Вулков, Најден, трговац 155
 Вулков, Стојан, трговац 159
 Вулквић, Брајко, сточарски трго-
 вац 153
 Вучић, Перишић Тома, српски др-
 жавник 56, 94
 Вучков Тодор, трговац 169
Газриловић, Михаило 49, 78
 Гајсмар, аустријски генерал 54
Гандев, Христо 16, 97
 Ганчевић, Лулчо, трговац 154, 159
 Ганчић, Вулко, трговац 154
 Ганчов, Лулчо, в. Ганчевић, Лулчо
Гарашанин, Илија 89, 90, 92, 93, 94,
 95, 96, 108, 109, 110, 111, 114, 115,
 116, 118, 119, 120, 121, 172, 190,
 215, 218
 Генов, Дајча, трговац 155
 Геновић, Хаџи Јордан, трговац 56
 Генчевић, Лука, трговац 154
 Генчов, Врбан, баштован 146
 Герасим, хиландарски архиман-
 дрит 21, 25
 Герман, цариградски патријар 107
 Геров, Најден, бугарски просвети-
 тел 37, 39, 132, 203, 204
 Генчов, браћа, трговци 100, 103, 189
 Гичев, Цоне, бугарски просвети-
 тел 39
Григорович, Виктор, 26
Грим, Јакоб 30
 Грнчаров Никола, преводилац До-
 ситејевић дела 35
 Гроздановић, Манча трговац 160
 Дамјановић, Дина, трговац 59
 Дамјановић, Рајко, стипендист
 српске владе у Паризу 92
 Данило, игуман Рилског манасти-
 ра 11
 Данило, хиландарски проигуман
 146
 Дановић, Васил, баштован 146
 Дановић, Димитрије, баштован
 146
 Данчов, Иван, баштован 146
 Данчов, Петко, баштован, 145
 Данчовић, Генча, трговац 150, 159
 Даскал, Јован, трговац 155, 160
 Денић, Павле, баштован 149
 Денколлу, Иван, бугарски просве-
 титељ 39
 Десов, Никола, стипендист српске
 владе 159, 163
 Десовић, Никола, в. Десов Никола
 Дибич, Задбалкански, генерал ру-
 ске војске 54
 Димитрије, хаџи, абација, дарода-
 вац Хиландара 22
 Димитриев, Стојан, баштован 146
 Димитријевић, Замфир, трговац 118
 Димитријевић, Јован, баштован
 148
 Димитријевић, Кумче, трговац 166
 Димитријевић, Мануил, трговац
 157
 Димитријевић, Недељко, трговац
 156
 Димитријевић, Никола, баштован
 150
 Димитријевић, Ристо, баштован
 145
 Димитријевић, Стојан, баштован
 145
 Димитров, Васил, стипендист срп-
 ске владе 228, 229
Димитров, Страшимир, 114
 Димов, Димитар, баштован 146
 Димов, Јордан, баштован 145, 146
 Димов, Манча, баштован 145
 Димов, Минчо, баштован 145
 Димов, Петар, баштован 146
 Димов, Стојан, баштован 146

- Димов, Танасије, баштован 145, 146
 Димовић, Јован, баштован 163
 Димовић, Танасије, баштован 145
 Димчов, Николај, бугарски свештеник 110
 Динчо, Деда, стипендист српске владе 163
 Динко, Стојан, баштован 145
 Доброплодни, Сава, бугарски проsvетитељ 203, 204, 205, 206
 Добрињац, Петар, српски војсковођа 43
 Добросављевић, Марко, кнежев представник у Видину 173
Добровски, Јозеф, 38
 Долгач, Петко, баштован 146
 Дончов, Таса, члан панабуришке општине 189
 Дочев, Генчо, баштован 146
 Драганов, Антоније, баштован 148
 Драгостија, Христо, баштован 149
Дринов, Марин, 26, 189
 Душан, српски цар 1, 9, 11, 12, 70, 72
 Дупчанин, Јаникије Дим., преводилац 34
 Беновић, Најден, трговац 155, 158, 159
 Бенчовић, Добри, трговац 156
 Берданов, Петко, трговац 160
 Бонић, Стојан, трговац 59
 Борго, Тодор, баштован 145
 Борбевић, Вучко, чиновник 118
Бурић, Војислав 22
 Евстасијев, Михаило, стипендист српске владе 229
Егзарх, Александар 108, 120, 201, 202
Екмечкић, Милорад 110
 Енин, Иван, баштован 146
 Ефтимје, бугарски духовник 219
 Ефтимовић, Никола, трговац 181
Жефаровић, Христифор 25
 Заовић, Христо, баштован 145
 Занков, Д., члан бугарског књижевног друштва 131
 Зах, Фрања, високи чиновник 95
Зелић, Герасим 27, 28
 Златијев, Ј., члан бугарског књижевног друштва 132
 Златкович, Григорије, стипендист српске владе 229
 Золтович, Георгије 100
 Ибрахим — паша 42, 52
 Иванов, Добри, баштован 146
 Иванов Димитрије, баштован 146
 Иванов, Иван Ст. Калежи, стипендиста српске владе 227
 Иванов, Јаков, члан бугарске општине у Пешти 17
Иванов, Јордан 12, 13, 14
Игњатовић, Борђе 82, 214, 227
 Икономов, Атанас Армаш, трговац 53
 Илиев, Иван, баштован 146
 Илић, Рангел, стипендиста 156
 Илић, Ристо, баштован 145
 Исаија, проигуман Рилског манастира 72, 74
 Исајловић, Димитрије, штампар 77
 Јакшић, Владимир, професор Високе школе 92
 Јанков, Стојан Димитрије, баштован 145
 Јанковић, Самуил, старшина манастира Св. Петка код Параћина 75
 Јакшић, Владимир, професор високе школе 92
 Јанчо, Тодор, трговац 159
 Јанчовић, Ненчо, трговац 154
 Јанковић, Самуил, старшина манастира Св. Петка код Параћина 75
 Јакшић, Владимир, професор високе школе 92
 Јанчовић, Ненчо, трговац 154
 Јероним Прашки, јеретик 6
 Јефтимје, патријарх, оснивач Грновске школе 4, 5, 6
Јиречек, Константин 23, 76
 Јоакимовић, Јосиф, архимандрит Раковског манастира 117
 Јоасаф, јеромонах Рилског манастира 73, 74
 Јованов, Влчо, баштован 146
 Јованов, Данчо, баштован 146
 Јованов, Димо, баштован 145
 Јовановић, Буро Х., трговац 158
 Јовановић, Кесаер, трговац 170
 Јовановић, Коста, трговац 157
 Јовановић, Лала, трговац 154, 160
 Јовановић, Михаило, трговац 156
 Јовановић, Петар, српски митрополит, 73, 75, 80, 188, 193, 194, 195, 196, 197, 201, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 234
Јовановић, Слободан 86, 91, 225
 Јовановић, Стеван, трговац 59
 Јовановић, Стојан Цукић, чиновник 225

- Јованович, Хаши Најден, издавач
 уџбеника 203, 206, 207, 210, 211
 212, 213
 Јованович, Ранђел, трговац 234
 Јованович, Хрисант архиџакон,
 стипендиста српске владе 110,
 111, 112, 117, 118, 198, 200, 215,
 216, 217, 218, 219, 221, 225
 Јовков, Васил, трговац 170
 Јорданов, Тодор, баштован 146
 Јосиф, игуман Рилског манастира
 70, 71, 72, 73, 74
 Јосиф II, хабзбуршки цар 102
 Јоцин, Митар, трговац 169
 Јустинијан, византијски цар 139

 Калиник, пећки патријарх 14, 41
 Калчо, Јордан, баштован 145
 Кантакузен, Јован, византијски
 државник 1
 Кара Мустафа, паша 14, 40, 42
 Кара-Јованович, Манојло, башто-
 ван 148
Каравелов, Љубен 34
 Караборџе, в. Петровић, Борџе
 Караборџевић, Александар 95, 113,
 161, 163, 176, 177, 178, 179, 180,
 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187,
 188, 189, 191, 192, 193, 198, 199,
 200, 201, 203, 205, 206, 207, 210,
 214, 216, 218, 220, 221, 226, 228,
 229, 230, 232, 233
 Карастојанович, Анастас Никола-
 јевич, бугарски издавач и про-
 давац бугарских књига штам-
 паних у Србији 77, 82, 198, 203,
 213, 214
 Карастојановић, Никола, в. Кара-
 стојанович, Анастас Николаје-
 вич
 Караџић, Вук Стефановић 29, 30,
 35, 36, 39
 Кесаријев, Константин, стипенди-
 ста српске владе 181, 182, 229,
 231, 234
 Кесаријевич, Константин, в. Кеса-
 ријев Константин
 Кирил, словенски просветитељ 14
 Кирил, цариградски патријарх 140
 Кирилов, Пимеон, члан панаџури-
 шке општине 189
 Кирович, Димитрије, студент ме-
 дицине у Паризу 226
 Книћанин, Стеван, српски полити-
 чар 114
 Коблешков, Илија, трговац 163
 Ковачевић, Тома, политичар 117
 Којиковић, Апостол, трговац, 118
 Колов, Стојан, трговац 157
Конев, Илија 30, 34, 36, 38
 Констандиновић, Јован, трговац 59
Константин Филозоф 4, 5, 6, 7, 8
Копитар, Јернеј 26, 30, 38
 Коприштинић, Вулко, трговац 156
 Костадинов, Тодор, баштован 145
 Костенечки, Константин, в. Кон-
 стантин Филозоф
 Костов, Славеј, баштован 146
 Костович, Христовул, трговац 77,
 78
 Кочов, Ванчо, баштован 146
 Крајчић, Недељко, трговац 59,
 157
 Крајчов, Недељко, в. Крајчинић,
 Недељко
 Крантовски, Христо, преводилац
 Доситејевих дела 35
 Крестович, Теодор, трговац 228
 Крстевич, Гаврило, народни про-
 светитељ 120
 Крстић, Коста, баштован 145
 Крстић, Никола, трговац 92
 Крстић, Петар, баштован 148
 Крстић, Тодор, баштован 145
 Кучук Мехмед-Бег 176

 Магазиновић, Коста, српски ди-
 пломата 225
 Макарије, пећки патријарх 12
 Макариополски, Иларион, бугар-
 ски просветитељ 106, 107, 108,
 110, 112, 118, 119
 Мамарчев, Георгије, командант
 добровољаца у руско-турском
 рату 54
 Манчовић, Васил, трговац 158
 Манчовић, Стојан, трговац 155,
 157, 158
 Мара султанија, в. Бранковић, Ма-
 ра
 Марашли, Али-паша 47, 48, 49, 50
 Маринов, Коста, члан бугарског
 књижевног друштва 131
 Маринов, Марин, баштован 146
 Маринов, Пењо, баштован 146
 Маринов, Стакоје, баштован 146
 Мариновић, Јован, помоћник по-
 печитеља унутрашњих дела 116
 Моско, Врбан, баштован 146
 Мула паша, видински паша 43
 Мурат II, султан 70
 Мустаков, Димитрије, српски
 представник у Букурешту 38,
 65, 69, 75, 76, 77, 79
 Мустаков, Христифор, брат Дими-
 тријев 69
 Мустаф паша 54, 68
 Мутев, Димитар, уредник „Цари-
 градског вестника“ 133, 134

Мушицки, Лукијан 37

Лазаревић, Тодор, трговац 187
 Лазаревић, Стеван, 4, 5, 6, 7
 Леополд I, хабзбуршки 14, 17, 21
Лукијан Самостат 193

Назир, Малнја, турски министар
 финансија 152
 Најдановић, Никола, трговац 153
 Најденов, Вулко, трговац 159
 Најденов, Пејчо, трговац 155
 Најденовић, Вулко, трговац 154,
 155, 156, 159
 Најденовић, Тодор, трговац 160
 Начов, Коста, баштован 146
 Недељковић, Илија 103
 Недељковић, Никола, трговац 154,
 158
 Недељковић, Нено, трговац 160
 Нејко, дародавац Хиландара 22
 Нејков, Тодор, трговац 189
 Нејковић, Вулко, трговац 154, 158
 Немањићи 22
 Ненадовић, Павле, карловачки ми-
 трополит 21
 Ненковић, Лулчо, трговац 158

Марковић, Драган, трговац 156
 Марковић, Недељко, трговац 59
 Матић, Димитрије, српске попечи-
 тељ, школован у Паризу 92, 225
 Матов, Нено, стипендист српске
 владе 158
 Махмуд II султан 96, 99, 103
 Махмуд паша, Скадарски 39
Медаковић, Дејан 22
 Мелетије, цариградски патријарх
 107, 194, 195, 196, 197
 Метерних, аустријски државник
 52
 Методије, словенски просветитељ
 213
 Мехмед II, султан 11
 Мехмед Али паша 107
 Мехмед, Алија, паша 104
 Мецид, Абдул Хамид, султан 100
 Мијаловић, Јовко, трговац 159
 Мијовић, Борбе, трговац 154, 159
Милић, Даница 151
Милићевих, Милан 131
 Милутин, српски краљ 9, 11
Милутиновић, Сима 37, 129
 Минчев, Стојан, баштован 146
 Мирков, Павле, баштован 145
 Митровић, Митар, трговац 59
 Михаиловић, Ранча, трговац 59
 Михајловски, Иларион, в. Стоја-
 нов, Макариополски

Михтар бег, турски министар фи-
 нансија 164
 Морвенко, Петар, трговац 22

Ненковић, Стојан, трговац 160
 Неофит, трновски митрополит 106,
 131, 136
 Нешић, Станко, трговац 59
 Нешић, Филип, трговац 157
 Нешковић, Атанасије, преводилац
 Доситејевих дела 26
 Нешов, Најден, трговац 156
 Никита, бугарски владика 14
 Никић, Јован, трговац 150
 Никола I, руски цар 52, 55
 Николаев, Никола, баштован 146
 Николаев, Стојан, баштован 146
 Николајевић, Константин, српски
 представник у Цариграду 119,
 152, 163, 164, 180, 182, 183, 184,
 186, 225
 Николаевич, Анастас, књијар и
 штампар 214
 Николајевич, П., члан бугарског
 књижевног друштва 132
 Николин, Бенчо, баштован 145
 Николин, Добривоје, баштован
 145
 Николин, Дончо, баштован 146
 Николин, Борбе, баштован 146
 Николин, Јован, баштован 145
 Николин, Паци, баштован 145
 Николин, Риста, баштован 146
 Николин, Станко, баштован 146
 Николајевић, Анастас, трговац 156,
 214
 Николић, Динча, трговац 158, 160
 Николић, Дојча, трговац 59
 Николић, Донче, трговац 164
Николић, Илија 212
 Николић, Јања, трговац 154
 Николић, Неша, трговац 59, 154
 Николић, Пејо, баштован 145
 Николић, Стамен, баштован 147,
 148
 Николић, Филип, трговац 163
 Николица, Станко, преводилац До-
 ситејевих дела 34
 Николов, Димо, баштован 146
 Николов, Коста, баштован 146
 Николовић, Дончо, трговац 163
 Николовић, Неша, трговац 163
Новаковић, Стојан 1, 81

*Обрадовић, Доситеј 29, 30, 31, 32,
 33, 34, 35, 79*

Обреновић, Љубица, књегинја 66
 Обреновић, Милош, 14, 38, 46, 47,
 48, 49, 50, 53, 54, 56, 57, 58, 65, 66,

- 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 109, 127, 190, 213, 230
- Обреновић, Михаило 90, 110, 120, 234
- Огњановић, Коста, Србин, учитељ у Видину 79, 104, 112, 129
- Оглу, Топан Стеван, трговац 163
- Орбелини, Захарија* 25
- Осман-ефендија, цариградски паша 164
- Оцаков, П. В., преводилац Доситејевих дела 35
- Павлов, Тодор, трговац 153
- Павловић, Коста, стипендиста српске владе 231, 233
- Павлович, Димитрије, стипендиста српске владе 230, 231, 234
- Павлович, Христати, свиштовски учитељ 34, 66, 77, 79, 82 126, 230
- Пазван-Оглу, Осман, видински паша 39, 40, 41, 42, 43
- Пајачевич, Георгије, бугарски устаник из XVII века 15
- Пајсије, монах манастира Зограф?
- Пајсије, митрополит софијски 136
- Пајсијевич, Калижик, архимандрит манастира Трново 202
- Палаузов, Спиридон* 26, 37, 39
- Палеолог, Јован, византијски цар 1
- Панагулас, Н. грчки устаник 44
- Панајот, Дима, трговац 51
- Панчовић, Борђе, трговац 158
- Панчовић, Стеван, трговац 157
- Папазоглу, Димитрије, бугарски устаник, 66
- Пауновић, Стојан, трговац 59
- Пенев, Бојан* 21, 25, 32, 35
- Петков, Риста, трговац 170
- Пенчо, Дејан, трговац 163, 164
- Пенчовић, Дејан, в. Пенчо, Дејан
- Пењо, Тодор, баштован 145
- Петар I, бугарски цар 12
- Петков, Ганча, баштован 148
- Петков, Тодор, баштован 145
- Петков, Петар, баштован 146
- Петков, Стојча, трговац 156
- Петков, Цека емигрант, учесник устанка у Србији 202, 203
- Петковић, Бенча, трговац 156, 158
- Петковић, Стајча, баштован 150
- Петковић, Станко, баштован 148
- Петров, Димитрије, баштован 145
- Петров, Борђе, Бугарин, учесник у првом српском устанку 43
- Петров, Енду, баштован 145
- Петровић, Вељко, српски војсковођа 43, 44
- Петровић, Дајча, трговац 155
- Петровић, Никола, трговац 59
- Петровић, Пандин, трговац 163
- Петровић, Станко, баштован 149
- Петровић, Стојан, трговац 59
- Петровић, Цветко, трговац 156
- Петронијевић, Аврам, попечитељ спољних дела 94, 100
- Петровић, Аверкије, стипендиста српске владе, 198, 199, 201, 216, 219, 220, 221, 222
- Пешовић, Цека, трговац 169
- Пишурка, Крстја, ломски учитељ 35
- Попов, Манче, члан панаџуришке општине 189
- Поповић, Васиљ*, 19, 52
- Поповић, Димитрије, члан старо-загорске црквено-школске општине 113, 117, 177
- Поповић, Онуфрије, хиландарски архимандрит 104, 124, 181
- Поповић, Павле* 6,7
- Поповић, Никола, стипендист српске владе 222
- Поповић, Стеван Ивановић, стипендиста српске владе 178, 231, 234
- Попов-Иванов, Стефан в. Поповић, Стеван Ивановић
- Поп Павлович, Константин, стипендиста српске владе 229, 231
- Поп Стефановић, Борђе, стипендист српске владе 198, 200, 229, 232
- Првановић, Никола, стипендист српске владе 234
- Протич, Григорије, стипендист српске владе 229
- Протопопов, Никола, стипендист српске владе 226
- Радин, Тодор, баштован 146
- Радин, Борђе, баштован 146
- Рајић, Јован*, 23, 24, 25, 26
- Рајков, Тодор, трговац 159
- Рајковић, Максим, игуман Љесковачког манастира 112
- Рајковић, Тодор, трговац 153
- Рајкович, Максим, трговац 216, 218, 219
- Ракосовски, Сава, бугарски проsvетитељ и револуционар 76
- Ранке, Леополд* 30
- Ранос, Константин Рајинов, стипендиста српске владе 110
- Рашић, Милан Давид, управитељ свиштовске школе 129

- Реља, српски великаш 12
Рилски, Јован 10, 11, 68, 70, 73, 74,
 76, 78, 79, 82, 128
Ристић, Борбе, баштован 149
Ристић Јован, трговац 59
Ристић, Љубинко, трговац 59
Ристић, Тодор, баштован 149
Ристов, Ганча, баштован 145
Ристов, Тодор, баштован 146
Роснад, Борбе, Грк, учитељ у Сви-
 штову 192
Руварац, Димитрије 23
Русо, Добри, баштован 145
Русо, Моско, баштован 145
Русо, Никола, баштован 145
Русов, Пејо, баштован 146
Русовић, Иван, баштован 146
Русовић, Пењо, баштован 146
Рустемовић, Асан, трговац 158
- Савић, Теохор Пиколо*, бугарски
 интелектуалац, школован у Па-
 ризу 120
Савов, Вељко, члан панаџуришке
 општине 189
Савојски, Евгеније, аустријски
 војсковођа 19
Сали-паша, видински валија 172
Сапунов, Петар, бугарски нацио-
 нални радник, преводилац До-
 ситејевих дела 26
Сахатчијев, Костаки Алек., бугар-
 ски просветитељ 34
Себеј, Неша, баштован 145, 146
Селим III 39, 47, 96, 99
Серапсион, бугарски владика 14
Симеон, бугарски цар 9, 11, 12
Симеуновић, Миленко, трговац 59
Симић, Алекса, српски попечитељ
 54, 57
Синесион, епископ у Рушчуку 174
Симота, Недељко, трговац 164
Сипријан, Роберт 109
Скерлић, Јован 35
Славјенков, Петко, песник и пу-
 блициста 33, 34, 39
Славчев, члан бугарског књижев-
 ног друштва 131
Слијепчевић, Боко 13
Собјески, Јан, пољски војсковођа
 14
Соколовић, Мехмед, велики везир
 12
Соларић, Павле 37
Солинат, Павле 15
Софроније, бугарски просветитељ
 32
Спасић, Јован, секретар Савета
 174
- Стаменковић, Игњатије*, баштован
 149
Стаменков, Камен, трговац 169
Стаменков, Стојан, трговац 59
Станкович, Антоније, стипендиста
 српске владе 228, 229
Станчев, члан бугарског књижев-
 ног друштва 131
Станчев, Стојан, трговац 169
Станчов, Златко, баштован 146
Статија, Пења, баштован 146
Статија, Тодор, баштован 145
Стаћиев, Дима, баштован 146
Стаћиев, Јанко, баштован 146
Стеван, Високи в. Лазаревић, Сте-
 ван
Стефановић, Борбе, стипендиста
 српске владе 227, 231
Стоилов, Хаџи Панта, трговац 56
Стоилов, Марко, трговац 57, 65
Стојан, Хаџи, трговац 22, 123, 127
Стојанов, Димитрије, баштован
 146, 147
Стојанов, Бока, баштован 146
Стојанов, Марко, члан панаџури-
 шке општине 189
Стојанов, Минчо, баштован 145,
 146
Стојанов, Петар, трговац 146, 189
Стојанов, Танасије, баштован 147
Стојановић, Вуксан, трговац 59
Стојановић, Димитрије, члан пана-
 џуришке општине 189
Стојановић, Илија, трговац 153
Стојановић, Павле, трговац 59
Стојановић, Петко, баштован 148,
 150
Стојановић, Риста, трговац 150
Стојановић, Станоје, трговац 164
Стојановић, Цветко, трговац 59
Стојанчевић, Владимир, 30, 44, 47,
 50, 54, 56, 81, 82, 115
Стојков, Борбе, баштован 145
Стојковић, Динчо, трговац 163
Стојковић, Миленко, командант
 устаничких чета 40, 43
Стојович, хаџи Георгије Захарије,
 члан старозагорске црквено-
 школске општине 113
Стратимировић, карловачки ми-
 трополит 24
Сулејман паша, Скопљак 47
- Тапчилешков, Николче*, трговац
 132
Тапшић, Василије, трговац 57
Текелија, угарски феудалац 16
Теодоровић, Лазар, српски пред-
 ставник у Цариграду 104, 105,
 112, 227.

- Титов, руски посланик у Цариграду 107
- Тодоров, Стојан, баштован 146
- Тодоров, чорбација 97, 98
- Тодоров, Хаџи Димитрије, трговац 160
- Тодоровић, Данча, трговац 158
- Тодоровић, Енча, учитељ Љасковачке школе 118
- Тодоровић, Јосиф, трговац 153, 155
- Тодоровић, Непо, баштован 145
- Тодоровић, Никола, трговац 59, 145
- Тодоровић, Стојко, трговац 155, 156, 157, 160
- Тодорович, Иван, стипендиста српске владе 232, 234
- Тодорович, Павле, стипендиста српске владе 232, 234
- Топлиџки, Риста, стипендиста српске владе 229
- Тошков, Димитрије, трговац 103
- Топчилешков, Никола, трговац 103
- Топчилешков, Христо, трговац 103
- Трновлија, браћа, трговци 149
- Гиридес, Борбе, Грк, свиштовски учитељ 129
- Гирило, словенски просветитељ 213
- Гирковић, Нетко, баштован 146
- Гиров, Стојан, баштован 146
- Ћрош, српски цар 1
- Филиповић, Никола, члан будимпештанске општине 17
- Филаретов, Сава, народни просветитељ 37, 39
- Фотинов, Георгијев Константин, издавач часописа „Љубословие“ 130
- Фрушић, Димитрије 37
- Хајдук Вељко, в. Петровић, Вељко
- Хаџи Васиљевић, Јован 67
- Хаџи Мехмед, муселин трновски 167
- Хаџи Јолу, Панча, трговац 159
- Хаџи Мехмед, муселин трновски 175
- Хаџи Стоиллов Пантелеја, трговац 77
- Хаџи Стојкович, Захарија, члан старозагорске општине 177
- Хаџи Таса, трговац 72, 73
- Хафис паша 41
- Хиландарски, Неофит Бозвели 22, 23, 30, 32, 33, 60, 76, 79, 80, 81, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 110, 111, 112, 118, 119, 126, 135, 179, 190, 215, 216, 219, 225
- Хилфердинг Г. А., 131
- Хреља, ктитор Рилског манастира 70
- Хрисант, пловдински владика 138
- Хрисант, пловдински митрополит 136
- Христић, Филип, попечитељ 225
- Христич, Иван, трговац 232, 233, 234
- Христовули, Атанас, трговац 188
- Христов, Коча, баштован 149
- Христов, Славеј, баштован 146
- Христов, Стојан, баштован 149
- Хрулев, Тодор, преводилац Доситејевих дела 35
- Хус, Јан 6
- Цанков, Драган, издавач у Цариграду 133
- Цамблак, Григорије 4, 5, 6
- Цветковић, Борбе, трговац 157
- Цветковић, Стеван, трговац 59
- Цвијић, Јован 2
- Цека, бугарски учитељ у Видину 41
- Ценић, Борбе, наставник на Лицеју 92
- Ценов, Јованча, трговац 157
- Ценовић, Мика, трговац 170
- Црноборац, Димитрије, попечитељ 225
- Цукић, Коста, предавач на Лицеју 92
- Чајковски, Михаило, пољски дипломата 94, 104, 105, 106, 112
- Чалков, Влко, трговац 167
- Чалков, Стојан, трговац 228
- Чарнојевић, Арсеније пећки патријарх 4, 13, 14
- Чартовски, Адам, председник пољске владе у избеглиштву 93, 94, 95, 105, 225
- Черни, Петко, баштован 148
- Чиповић, Донча, трговац 166
- Чиповић, Неша, трговац 166
- Чиповић, Филип, трговац 166
- Чолаков, Вељко, трговац 103
- Чолаков, Стојан, трговац 103
- Чубриловић, Васа, 47, 48, 49, 85, 88, 90, 91, 96, 109, 114
- Шафарик Павле 26, 30
- Шекиб ефендија 107
- Шишман, Иван, стипендист српске владе 213
- Шишманов, Александар, трговац 65
- Шишманов, Петар, трговац 65
- Шишмановић, Тома, стипендиста српске владе 234

Лектор
ДРАГИЦА СТОЈАНОВ

Издаје
Балканолошки институт САНУ, Београд

Штампа
ГРО „Култура“ — ООУР „Радиша Тимотић“, Београд, Јакшићева 9,